

TÁMOGATÁS ÉS TÁMADÁS

Női civil szervezetek
az illiberális demokráciában

Szerkesztette
Fejős Anna és
Szikra Dorottya

 tkSzi

TÁMOGATÁS ÉS TÁMADÁS

NŐI CIVIL SZERVEZETEK AZ ILLIBERÁLIS DEMOKRÁCIÁBAN

Szerkesztette Fejős Anna és Szikra Dorottya

A kötet megjelenését támogatta a Társadalomtudományi Kutatóközpont

Szakmai lektor: Kapitány Balázs, Schadt Mária és Szabó Andrea

Olvasószerkesztés: P.Tóth Tamás

Borító, kötetterv és tördelés: Kovács Mariann és György Orsolya

A borító Mohamed Nohassi (Unsplash) fotójának felhasználásával készült

Kiadó: Társadalomtudományi Kutatóközpont

2020

ISBN 978-963-418-042-5w

TARTALOM

Bevezetés	
Fejős Anna – Szikra Dorottya	3
Elzárkózás és fojtogató ölelés. A civil szervezetek és az állam átalakuló kapcsolata az erősödő kontroll korszakában	
Geró Márton	8
A nőjogi mozgalmak és az állam viszonya a beszűkülő demokráciákban	
Krizsán Andrea – Conny Roggeband	31
A hazai nőszervezetek 1945-től a rendszerváltás időszakáig	
Acsády Judit	58
Család, munka és a női test. Nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezetek egy változó társadalmi–politikai környezetben	
Fejős Anna – Neményi Mária	77
Női civil stratégiák az illiberális kormányzás tükrében	
Szikra Dorottya – Vajda Róza	107
Absztraktok	131
A kötet szerzői	134

BEVEZETÉS

A nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezetek és az állam viszonyát vizsgáló kutatásunk ötlete 2019 telén fogalmazódott meg bennünk, amikor egy szokatlan interjú felvételét követően hazafelé tartottunk a fagyos budapesti utcákon. Az előző év végén a családpolitikai döntéshozatal résztvevőivel, közvetlen irányítóival szerettünk volna kapcsolatba kerülni azért, hogy megértsük az Orbán-kormány családpolitikájának mögöttes elveit, feltárjuk a döntéshozatal mechanizmusait. Azzal szembesültünk azonban, hogy a döntések háttérére vonatkozó információk egyre kevésbé elérhetőek az állami szervek honlapjain, a minisztérium működésének átláthatósága csökkent, és azok a korábban készséges tisztségviselők, akikkel nőpolitika és családpolitika-ügyben szakemberként találkozhattunk, fokozatosan elzárkóztak a beszélgetéstől. Közvetlenül találkoztunk tehát a szakirodalomban „bezáruló államnak” nevezett jelenséggel. Ekkor figyelmünk az általunk „holdudvarnak” gondolt civilek felé fordult, és elkezdtünk olyan szereplőket felkeresni, akiről úgy gondoltuk, hatással lehetnek a 2010 utáni család- és nőpolitikai döntésekre. Már az első interjúk után éreztük, hogy az általunk előzetesen feltételezettnél jóval árnyaltabb a kép. A civil szereplők megszólaltatásával nem csupán a szakpolitikai döntéshozatal megértéséhez kerülünk közelebb, hanem egy önmagában izgalmas világ belső viszonyaiba nyerünk bepillantást. Hamarosan annyi értékes információ, olyan sok izgalmas – döntően női – vélemény és sors bontakozott ki a beszélgetéseinkből, hogy felismertük: az állam és a női civilek viszonya önálló kutatásért kiált, melyet ráadásul nem korlátozhatunk a kormányzati szakpolitikába beleszórással bíró szervezetekre.

Kutatási ötletünket a Friedrich Ebert Alapítvány budapesti irodájának kollégái karolták fel, támogatásuk tette lehetővé, hogy belefogjunk a munkába. Szerencsés egybeesés, hogy időközben csatlakozhattunk a Gerő Márton vezette „Demokratizálódás, a demokrácia hanyatlása és a civil társadalom pályái” című, a Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) által finanszírozott Inkubátor projektjébe. Itt nem csupán segítséget kaptunk a kutatásunkhoz, de egy olyan műhelynek is a részeseivé válhattunk, amely interdiszciplinárisan közelíti meg a demokratikus visszaesés hatását a civil részvételre Magyarországon olyan területeken is, mint például a környezetvédelem vagy a jogvédelem.

Vizsgálatunk elsődleges anyagát húsz, nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezet képviselőjével készült félig strukturált interjú alkotja, melyeknek zömét 2019 októbere és 2020 márciusa között rögzítettük. Adatainkat ugyanakkor továb-

Bevezetés

bi módszertani eszközökkel egészítettük ki. Számos civil és kormányzati eseményen megfigyelőként voltunk jelen és elemeztük a Bírósági Adatbázis civil szervezetekre vonatkozó közhasznúsági és pénzügyi jelentéseit, valamint követtük az általunk kiválasztott civil szervezetek online tevékenységeit.

Interjúalanyaink kiválasztása során a nyitottság vezetett bennünket, így amennyire a viszonylag szűk keretek engedték, igyekeztünk a lehető leghatékonyabb körből kiválasztani őket. Szervezeti szempontból bevontunk frissen indult, még bejegyzetlen mozgalmakat csakúgy, mint megállapodott, országos tagsággal rendelkező szervezeteket és közepes méretű civil szervezeteket egyaránt. Bár mintánk túlnyomó része budapesti központú, pár vidéki, illetve budapesti székhelyű, de vidéken is aktív szervezetet is felkerestünk.

Tartalmi szempontból igyekeztünk úgy válogatni, hogy a nőikkel kapcsolatos legfontosabb témákat lefedjük. Bár a szervezetek elsődleges tevékenységi köre a családok és a nők támogatása, ezen belül széles a skála: tanácsadás, karitatív tevékenység, szociális segítség és érdekképviselet egyaránt szerepelnek köztük. Az általunk figyelemmel kísért szervezetek és mozgalmak számos társadalmi csoporttal foglalkoznak, köztük a különböző demográfiai összetételű (egyszülős, sokgyermekes) családokkal, a szociálisan hátrányos helyzetű, roma és vidéki nőkkel, bántalmazás és szülészeti erőszak áldozataival, vagy szexuális kisebbségekkel. Fontos szempont volt azonban, hogy a kiválasztott szervezetek folytassanak a közvéleményt formáló, a (mindenkori) kormányzat család- és nőpolitikájának is befolyásolását célzó lobbitevékenységet, és/vagy törekedjenek a társadalmi változás elérésére. Igyekeztük az ideológiai spektrum teljességét átfogni, így szélsőjobboldali, mérsékelt konzervatív, liberális és baloldali szereplőket is megkerestünk. Kutatásunkba került interjúalanyaink távolról sem képviselik a területen működő összes civil szervezetet, ám reményeink szerint történeteik segítségével képet kapunk a területen működő szervezetek sokszínűségéről és az elmúlt évtizedben bekövetkezett legfontosabb változásokról.

Az interjúk elemzését egy részletes szempontrendszer szerint végeztük, amely a civil szervezetek átalakuló stratégiáinak legfontosabb elemeit tartalmazta. Ennek első eredményeként kirajzolódott egy hármas tipológia (család-; munka- és test-fókusz) a szervezetek céljai és tevékenységei alapján. Elsődleges célunk az volt, hogy megértsük, miként viszonyultak a szervezetek a 2010 utáni államhatárolomhoz és azon belüli is annak család- és nőpolitikájához. Igyekeztünk felfejteni az átalakulás „nyerteseinek” és „veszteseinek” narratíváit, és képet kapni arról, hogy a családot és a „demográfiai vészhelyzetet” a középpontba állító kormányzás milyen visszhangra lel a különböző korú, tevékenységű, szervezettségű és ideológiai beállítottságú civil szereplők körében. Kitértünk a szervezetek történetének főbb fordulópontjaira.

lópontjaira, a civil- és a női identitások variációira, tevékenységeik, célcsoportjaik és finanszírozásuk változására. Tanulmányoztuk kapcsolódásaikat más civil és nem civil szereplőkhöz, valamint az általuk képviselt érdekek diszkurzív keretét.

Legfontosabb megállapításainkat először a Friedrich Ebert Alapítvány honlapján magyar és angol nyelvű kutatási jelentésekben tettük közzé, és vitattuk meg egy nyilvános kerekasztal-beszélgetésen.¹ Jelen kötet azonban már túlmutat a szűken vett kutatásunkon. Összeállításával kettős célunk volt: egyfelől részletesebben és a hazai érdeklődő, akár laikus közönség számára is érthető formában igyekeztünk kutatási eredményeinket bemutatni, másfelől pedig törekedtünk arra, hogy a 2010-es évek végén nőikkel és családokkal foglalkozó civil szervezetekkel kapcsolatos meglátásainkat tágabb kontextusba helyezzük.

A téma elméleti, történeti, illetve kelet-európai aspektusainak bemutatására a területen dolgozó jeles szakembereket kértünk fel. Gerő Márton a szűkülő politikai tér, az autokratizálódó hatalmi közegben vázolta fel a civil szervezetek elemzésének új útjait, nemzetközi irányait, támpontot adva ezzel nem csak a női civil szervezetek, de általában a kelet-európai civil szervezetek kutatásához. Acsády Judit történelmi szempontból közelíti meg a nőikkel foglalkozó civil szervezetek államhoz való viszonyát, ezzel mutatva meg, hogy a ma látható helyzetnek fontos hazai előzményei vannak. Krizsán Andrea pedig Conny Roggebanddal a kelet-európai nőmozgalmakkal kapcsolatos több éves kutatásának eredményeit mutatja be, ezzel helyezve tágabb földrajzi kontextusba a hazai történéseket.

Eredményeinket két, egymásra épülő, egymáshoz szorosan kapcsolódó fejezetben bontjuk ki. Részletesen bemutatjuk, hogy az illiberális állam², amely egyfelől keblére öleli a neki kedves, tradicionalista értékeket valló szervezeteket vagy adott esetben létre is hoz ilyeneket, másfelől eltaszítja magától a nemek egyenjóságának eszményét, valamint a nők és a szexuális kisebbségek jogait védőket,

1 Akutatási jelentések itt találhatóak: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/16904.pdf>; A kerekasztal-beszélgetésről készült videó itt tekinthető meg: <https://www.facebook.com/FESBudapest/videos/414378352915680> (letöltve: 2021.01.21.)

2 A 2010 utáni magyar rendszert a kötetben az „illiberális” vagy „autokratizálódó” jelzővel illetjük. Illiberális demokrácia alatt Zakaria (1997) nyomán azt a politikai rendszert értjük, amelyben a többségi demokrácia intézményei, így például a szabad választások (így-úgy, de) működnek, azonban a liberális demokrácia intézményeinek jelentős része, mint például a hatalmi ágak elválasztása, a szabad sajtó, vagy a civil szervezetek szabad működése csorbát szenvednek vagy leépülnek. Lásd: Zakaria, F. (1997) The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 76. 22. Az „illiberális állam” Orbán Viktor 2014-es tusnádfürdői beszéde nyomán egy időre a rendszer fontos öndefiníciójává is vált, amelynek legfontosabb elemei az antiliberalizmus (mint ideológia) és a nyugatellenesség. Lásd: Orbán V. (2014) A munka alapú állam korszaka következik. Beszéd a XXV. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban. július 26. Tusnádfürdő (Báile Tuşnad). http://2010-2015.miniszterelnok.hu/beszed/a_munkaalapu_allam_korszaka_kovetkezik (letöltve 2020. 11. 17).

Bevezetés

alapvetően megváltoztatta az érintett civil szervezetek mozgásterét. A politikai és gazdasági változások, benne a donorszervezetek megváltozott prioritásai új működésmódokat és stratégiákat hívtak elő. Ugyanakkor, mint azt a kötetben hangsúlyozzuk, a civil szervezetek nem csupán passzív elszenvedői, de aktív alakítói is a társadalmi-politikai térnek, amelyben élünk. Az általunk vizsgált civileknek pedig különösen nagy szerepük van a nők számára fontos témák képviselésében és olykor abban is, hogy az ezekkel kapcsolatos diskurzusok és szakpolitikák megváltozzanak.

Kutatásunk azt is mutatja, hogy az illiberális rendszer stabilitásának megteremtésében fontos szerepe van az állam civilekhez való viszonyának: a bőkezű támogatásért cserébe a kormányhoz lojális szervezetek társadalmi legitimitációt nyújtanak a rezsimnek. Miközben örömmel hirdetik a kormányzati családpolitikát, fokozatosan veszítenek kritikai szerepükből, és így a kormányzat meghosszabbított kezévé válnak. Bár tevékenységeik során sok esetben fontos és valós támogatást nyújtanak, ugyanakkor ezekkel – a kormányzati családpolitikához hasonlóan – a nőknek és családok egy meghatározott csoportjának szükségleteire reagálnak. Mindeközben a kormányétól különböző értékrendet és ügyeket képviselő szervezetek pénzügyi források és kormányzati legitimitáció hiányában igyekeznek fennmaradni, megújulni és segítséget nyújtani a politikailag, szociálisan vagy más szempontból kismizmizetteknek is. Egyesek hangja elhalkul, mások időnként megtörik a csendet és akár a szűkülő térben is tematizálni tudnak fontos ügyeket.

Úgy gondoljuk, hogy az állam és a civil szervezetek megváltozott viszonyához alkalmazkodnia kell a szociológiai kutatásoknak is. Nem elegendő csak a kormányzat kritikussait vagy csak a támogatóit vizsgálni, hanem együtt kell néznünk a teljes képet. Ugyanígy, nem elegendő az adatbázisokat kutatni, mert a kvantitatív módszerek nem világítanak rá a változások kevésbé látványos, de fontos részleteire, és legfőképpen nem lehet belőlük kiolvasni a szereplők saját magukról alkotott percepcióját. Fontos frissnek és gyorsnak is lenni, hiszen a kép állandóan, nagy sebességgel változik. Nem utolsó sorban, szociológusként feladatunknak tartjuk azokat a mozgalmakat is nyomon követni, megérteni működési mechanizmusait, amelyek távol állnak a mi értékrendünktől, amely a nemek közötti egyenlőséget a demokrácia egyik alapértékének tartja. A nyitott, befogadó és módszertanilag akkurátus szociológusi attitűd segíthet bennünket hozzá ahhoz, hogy megértsük az autokratizálódó rezsim működésmódját, és azt, hogy milyen mechanizmusok által marad fenn akár hosszabb távon is.

Ez a kötet jól példázza a nők közötti együttműködés sikerét is: Neményi Máriával és Vajda Rózával négyen négyféle háttérrel, más-más generációhoz tartozva

Bevezetés

végeztük a munkát, sokszor helyettesítve egymást a nehéz, olykor a Covid-19 járvány miatt lehetetlen helyzetekben. Elsősorban azonban interjúalanyainknak tartozunk hálával azért, hogy megosztották velünk gondolataikat. Mint könyvünk-ből kiderül, nagy nyomás alatt vannak a civil szervezetek, ami sokszor időhiányt, túlterheltséget, erőn felüli munkát igényel a vezetőktől, aktivistáktól. Interjúalanyaink többsége nő és anya, akik civil szervezeti munkájukat zsonglőr módjára egyeztetik össze családi teendőikkel. Ezért különösen hálásak vagyunk az idejükért, amit velünk töltöttek. Az anyagi támogatásért elsősorban a Friedrich Ebert Alapítványnak tartozunk köszönettel. Külön hálával tartozunk Kováts Eszternek, Katona Noéminek és Malomvölgyi Csillának, valamint Jörg Bergstermannak, akik az ötlet megfogalmazódásától kezdve lelkesen támogatták a kutatást, szorosan követték annak előrehaladását, és számos hasznos észrevétellel segítettek bennünket. A könyv egyes fejezeteinek szakmai lektorálásáért és az ehhez kapcsolódó műhelybeszélgetésért Schadt Máriát, Szabó Andreát és Kapitány Balázst illeti külön köszönet. Jelen könyv hazai szerzői egy kivétellel mind a (volt) Magyar Tudományos Akadémia (MTA), jelenleg Eötvös Loránd Kutatóhálózat (ELKH) Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) munkatársai. Köszönettel tartozunk a TK-nak az Inkubátor Programon keresztül adott anyagi támogatásáért és azért is, mert a nehezedő külső körülmények ellenére biztosította számunkra és kollégáink számára a független és szabad tudományos kutatás lehetőségét.

Fejős Anna és Szikra Dorottya
2020. december 21.

ELZÁRKÓZÁS ÉS FOJTOGATÓ ÖLELÉS

A CIVIL SZERVEZETEK ÉS AZ ÁLLAM ÁTALAKULÓ KAPCSOLATA AZ ERŐSÖDŐ KONTROLL KORSZAKÁBAN¹

Gerő Márton

Bevezető

Az elmúlt években a civil társadalom szervezeteinek² működési feltételei, erőforrásai, lehetőségeik a közbeszéd és közpolitikák befolyásolására világszerte egyre csökkentek. Ezt a tendenciát a szakirodalom a „szűkülő tér”³ metaforájával érzékelteti. A szűkülő tér persze nem önmagától szűkül, hanem az államnak a civil társadalommal kapcsolatos tevékenységei nyomán. A tendencia arra utal, hogy az állam, be-, vagy még inkább elzárkózik a civil társadalom szereplői elől, megszüntetve az állam és a civilek közötti kommunikációs lehetőségeket (Carothers 2016, Wolff–Poppe 2015). Ha jobban megfigyeljük a tendenciákat akkor azonban még ennél is többről lehet szó: az állam nem egyszerűen bezárkózik – hanem ahogy azt a szűkülő tér metaforája is jól érzékelteti – teret foglal a civil társadalom szervezetei és szerveződéseiről rovására.

- 1 Ez a tanulmány a Társadalomtudományi Kutatóközpontban zajló *(De-)Democratization and the trajectories of civil society* című projekt keretében készült (projekt száma: 06013609).
- 2 A tanulmány azokra a nem kormányzati és nem gazdasági célokat kitűző informális vagy jogi személyiséggel rendelkező társulásokra, önkéntes szerveződésekre fókuszál, amelyek valamilyen közjószág előállítását vagy a társadalom kollektív cselekvésen keresztül történő megváltoztatását tűzik ki célul (Anheier 2004, Diani 2015). A vizsgált szervezetek egy részére a nonprofit szektor és a nonprofit szervezet kifejezést is használják. A nonprofit szektort alkotó szervezetek körébe azonban gyakran beleértene kormányzati vagy önkormányzati alapítású és finanszírozású szervezeteket, és jellemzően a bejegyzett szervezetekre koncentrálnak a téma kutatói (Kuti 1998, Bíró–Márkus 2002). A civil társadalom vizsgálata szintén rendszerint a szervezett civil társadalom szereplőit (intézményesült, jogi személyiséggel rendelkező szervezetek) célozza meg. Ez a tanulmány az állami nonprofit szervezeteket kihagyja a vizsgálandó szervezetek köréből, míg a sokszor mozgalomként emlegetett informális szervezeteket és hálózatokat a civil társadalom részének tekinti. A civil társadalom, a nonprofit szektor és a társadalmi mozgalom megközelítéseinek különbözőségéről és hasonlóságáról lásd: Gerő–Kerényi 2020.
- 3 *Closing space* vagy *shrinking space* az angol nyelvű szakirodalomban.

Fontos, hogy a **szűkülő tér** fogalmát kezdetben bizonyos megszorításokkal használták. Egyrészt, a tendenciát elősorban az alacsony jövedelmű országokban azonosították (Carothers 2016, Dupuy et al. 2016), melyek között nagyobb arányban találunk eleve kevésbé vagy egyáltalán nem demokratikus berendezkedésű országokat. Másrészt, leginkább emberi jogi vagy a demokrácia fejlesztésével foglalkozó szervezetek lehetőségeit vizsgálták, így elősorban az államra és az intézményekre fókuszáltak. Éppen ezért a bezárkózást és a tér szűkülését olyan egyoldalú folyamatként ábrázolták, amelyben az állam megnehezíti vagy lehetetlenné teszi a civil szervezetek működését (pl. Dupuy et al. 2016).

Az utóbbi években azonban már a Világbank által a magas jövedelműként besorolt európai országokban és az Egyesült Államokban is észlelték a civil szervezetek lehetőségeinek szűkülését. Míg a nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban a terrorizmusellenes szigorítások jelentenek problémát, más országokban – mint Magyarországon, Lengyelországban vagy Izraelben – emellett a rezsím átalakulásának velejárója a civil szervezetek működésének megnehezítése. Ezeknek az országoknak a vezetése az autoriter rezsimkéhez hasonló eszközöket alkalmaz a kormánykritikus szervezetek munkájának akadályozására (Gerő et al. 2020, Shany–Kremnitzer 2020).

A magyar helyzet pontosan ebbe a tendenciába illeszkedik. Ugyanakkor, a magyar kormányzat célja mintha egyáltalán nem az lenne, hogy a civil társadalommal szakítani igyekeznének, hanem elősorban bizonyos típusú szervezetektől próbálnak megszabadulni, míg más szervezeteket előszeretettel támogatnak anyagi vagy szimbolikus erőforrásokkal. Sőt, annyira fontos a civil társadalom a számukra, hogy még látszólag független kormányközeli szervezeteket is létrehoznak, hogy magukénak mondhassák a „független” civil társadalom támogatását. Erre adekvát példa a Civil Összefogás Fórum.⁴

A magyarhoz hasonló esetek arra világítanak rá, hogy az állam és a civil társadalom viszonyáról kialakított kép is összetettebb annál, minthogy egyszerűen bezáródásról vagy a tér szűküléséről beszéljünk. Érdemes inkább a civil társadalom átalakulásának tendenciáiról beszélni (Krizsán–Sebestyén 2019, Toepler et al. 2020). Az autoriter tendenciákat mutató kormányok célja sem az tehát, hogy a civil társadalom megszűnjön, hanem az, hogy amennyire csak lehet, kontrollálni tudják. Ez azt is jelzi, hogy az egyértelműen kizáró politika főként az emberi jogi és hasonló, a hatalommal szemben általában kritikus alapállású szervezetekkel szemben érvényesül. Más tevékenyégeket folytató szervezetekkel szemben még az autoriter államok kormányai is ennél sokkal összetettebb stratégiát alkalmaznak (Toepler et al. 2020).

4 www.civilosszefogas.hu

Ebben a tanulmányban ezt a komplex, átalakuló kapcsolatot vizsgálom, elsősorban elméleti szempontból. Célom az, hogy jobban megérthessük, hogy az egyes, a folyamatban részt vevő szereplők hogyan járulnak hozzá a civil társadalom átalakulásához. Ugyanakkor, hogy jobban követhető legyen az érvelés és egyúttal kapcsolódjon a jelen könyv tematikájához, az elméleti keret bemutatását a magyar helyzettel fogom illusztrálni. Az átalakulás sok esetben makroszintű mutatókkal (például a szervezetek száma vagy a tevékenységi területekre jutó összegek) érzékeltethető (Gerő–Kerényi 2020). Makroszintű mutatókkal azonban kevésbé lehet rávilágítani arra, hogy az átalakulások milyen, a civil és politikai szereplők által adott helyzetekben alkalmazott stratégiákból és eszközökből állnak elő. Ehhez közelebb kell lépnünk a civil szervezetekhez és kvalitatív módszerekkel is vizsgálunk kell az egyes területeken zajló folyamatokat és a szereplők erről való percepcióját.

A folyamatok pontos feltérképezése különösen fontos a mai helyzetben: a civil szervezeteket egyszerre sújtja a szervezeti „hatékonyság” menedzszerszemléletű elvárásrendszere, amely tulajdonképpen arra a feltételezésre épül, hogy megfelelő stratégiával bármilyen helyzet kezelhető (Hvenmark 2013), valamint a demokrácia intézményeinek erodálódási és – ahogy Magyarországon is – az autoriter rezsim kiépülésének folyamata. A kettős kényszer jelentős alkalmazkodási kényszert is jelent, amelyben a civil szervezetek különböző racionális stratégiákkal állnak elő. Könnyen lehet azonban, hogy a szervezeti racionalitásból kiinduló, túlélést segíteni célzó stratégiák (amelyek tulajdonképpen a környezeti kényszerek szülöttjei) maguk is hozzájárulnak a helyzet fenntartásához. Ezt pedig csak akkor tudjuk eldönteni, ha teret adunk mind a makroszintű változások követésének, mind az egyes szereplők saját helyzetükre irányuló folyamatos újraértelmezéséből fakadó cselekvési horizontjának feltérképezésének.

A tanulmány ezért három részre tagolódik: elsőként röviden áttekintem azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek a civil társadalom és az állam viszonyának értelmezésében megjelennek. Majd amellet érvelek, hogy az autoriter irányba elmozduló rezsimokban a két szféra viszonyát elsősorban a különböző, **politikai és diszkurzív keretfeltételek** határozzák meg. A keretfeltételek lényegében azt világítják meg, hogy a civil szervezeteket körülvevő politikai intézményrendszer és értékrendszer mennyire teszi lehetővé a döntéshozatalban való részvételt. A hatalom lényegében ezekre a keretfeltételekre építi a civilekkel szemben alkalmazott stratégiáit. Ezek a stratégiák azonban nem általános elvek alapján, hanem az egyes ügyek szerint kialakuló eseti cselekvésekből állnak össze, amit jelentősen befolyásol, hogy az adott ügyben milyen **mozgalmi mező** alakul ki. Ez a mozgalmi mező az adott területen meghatározó és az azok pozícióit veszélyeztető, azokat

kihívó civil szereplőkből, valamint az adott területre közvetlenül hatást gyakorló kormányzati szereplőkből áll. A mező töredezettsége, a szereplők egymással való konfliktusos viszonya vagy szövetsége tovább alakítja a szereplők mozgásterét. Végül, az elméletet a magyar állam és a magyar civil társadalom viszonyának általános, illetve egy-egy szervezetcsoporthoz és ügyre vonatkozó bemutatásával igyekszem az empirikus kutatások számára is alkalmazhatóvá tenni.

A civil társadalom és az állam

A civil társadalom és az állam kapcsolata sokat tárgyalt téma a civil társadalom (és az ahhoz kapcsolódó nonprofit szektor) irodalmában. Két nagy kérdést tesznek fel az ezzel foglalkozó szerzők: 1. Hol húzódik a határ az állam és a civil társadalom között, azaz milyen szereplők tartoznak egyik és másik szférába? 2. Milyen kapcsolatban van egymással a civil társadalom és az állam, azaz mennyire harmonikus, kiegészítő vagy konfliktusos a viszonyuk egymással? Míg az első leginkább társadalomelméleti kérdésként merül fel, a második részben a demokráciával, részben az állam szolgáltató szerepével kapcsolatos vitákban jelenik meg.

A civil társadalom és az állam szétválásának három prototípusát határozza meg a szakirodalom. (1. táblázat). Talán a legkevésbé elterjedt megközelítés a civil társadalmat nem is egy különálló szférának vagy alrendszernek tekinti, hanem a társadalmi berendezkedés egy olyan típusának, amelynek legfőbb jellemzője az egyéni szabadság folyamatos növekedése. Leegyszerűsítve, a civil társadalom maga a többszáz éves folyamatban kialakult nyugati társadalom. Egy olyan társadalmi berendezkedés, amely a kapitalizmus révén termeli újra magát, ami lehetőséget teremt a tradicionális társadalmi formák felbontására és a demokratikus politikai berendezkedés működtetésére is (Gellner 1994; Pérez-Díaz 1998, 2014). Gellner (1994) szerint az ennél szűkebb megközelítések azért nem megfelelőek, mert azok a civil társadalmat a hatalom korlátozására törekvő szféraként határozzák meg, miközben a történelem tele van olyan szerveződési formákkal, amelyeknek ugyanez a célja. Így a középkori ellenállási formákat nyugodtan nevezhetnénk civil társadalomnak. Hogy ezt mégsem tesszük, annak az az oka, hogy a civil társadalom koncepciója egyértelműen kötődik a szabadságjogok kiteljesedéséhez. Ez pedig egyrészt az államtól, másrészt a tradicionális társadalmi normáktól való szabadságot is jelenti (Gellner 1991).

A második megközelítés a köz- és magánszféra felosztására épül. Az állam a nyilvános vagy közszféra területe, míg a civil társadalom a magánszféráé. Így minden, ami az államon kívül található, lényegében a civil társadalom területe. Azaz, nemcsak az egyesületek, hanem a gazdaság szereplői vagy a család is a civil társadalom része (pl. Dahrendorf 1990; Keane 1988, 1998). Ennek a megközelítés-

Gerő Márton: Elzárkózás és fojtogató ölelés

nek a közép-európai változata Hankiss (1989) második társadalom vagy Benda (1991) párhuzamos társadalom koncepciója is.

A harmadik nagy csoport a civil társadalmat ennél szűkebben, rendszerint a gazdaságon és az államon kívüli szféraként határozza meg. Az államon és a gazdaságon kívüliség egyszerre jelenthet eltérő működési logikákat (Cohen–Arato 1992) vagy intézményi függetlenséget. Míg előbbi inkább azt hangsúlyozza, hogy a civil társadalom szerveződései más elvek alapján működnek, mint a gazdaság és az állam szervezetei, addig a második inkább arra koncentrálna, hogy a civil (vagy nonprofit) szervezetek működését közvetlenül nem befolyásolhatják az állam vagy a gazdaság szervezetei.

1. táblázat
A civil társadalom háromféle megközelítése

	A civil társadalom határai	A civil társadalom „tartalma”	A megközelítés fókuszja
A civil társadalom, mint társadalmi berendezkedés	Nincs	A társadalom egymáshoz történetileg meghatározott módon kapcsolódó alrendszerei	Az egyéni szabadság növekedését lehetővé tevő társadalmi berendezkedés kialakulása
A civil társadalom, mint az államon kívüli szféra	Minden, ami az állami intézményeken kívül esik	A magánszféra intézményei, egyesületek, vállalkozások, család, baráti kapcsolatok stb.	A köz- és magánszféra elválasztásának folyamata és mechanizmusai, a demokratizálódás folyamatai
A civil társadalom, mint nem állami és nem gazdasági szervezetek, szerveződések	A civil társadalmon kívül esnek az állam és a gazdaság (vállalati szféra) intézményei, valamint a magánszféra informális intézményei (pl. a család vagy a baráti társaságok)	Egyesületek, formális és informális társulások, nonprofit szervezetek, társadalmi mozgalmak	Az informális szféra és az állam demokratizálásának folyamatai, a civil társadalom szerepe ebben

Forrás: Saját szerkesztés.

Miközben többen említik, hogy a civil társadalom és az állam közötti elválasztás meghatározása a történeti kontextustól is függ (Gerő 2018, Pérez-Díaz 2014), ezek az elméletek jellemzően általános igénnyel lépnek fel, azaz bár a határok változásának lehetőségét nem zárják ki, mégis inkább meghatározottnak tekintik azokat. Az állam és civil társadalom közötti kapcsolat konkrétan természetesen a második és harmadik megközelítésben merül fel. Ez jellemzően vagy a konfliktusra (az állam kontrollja, az állam és a gazdaság gyarmatosítási folyamatainak

megakadályozása) vagy a közvetítésre (a társadalom egyes csoportjainak igényei az állam felé való közvetítése) épül. Ugyanakkor, adósak maradnak mind a kontroll, mind a közvetítés konkrét módjainak és eszközeinek feltárásával.

Ezzel el is érkezőnk a másik dimenzióhoz, az állam és a civil társadalom közötti munkamegosztás kérdéséhez. Itt fontos megjegyeznünk, hogy sok esetben nem csupán a civil, hanem a nonprofit elméletek is vizsgálják ezt a kérdést. Míg a civil társadalom koncepciója elsősorban a demokrácia, a politikai rendszer és ezzel összefüggésben az állami és politikai szervezetek kontrolljának, valamint a politika és a társadalom közötti közvetítést helyezi a középpontba, addig a nonprofit elméletek a nem állami szervezetek által nyújtott szolgáltatásokra koncentrálnak. Ez utóbbiakban alapvetően két modell jellemző: az egyik a jóléti állam modellje, amelyben az állam felelős a jóléti szolgáltatások nyújtásáért és az államon kívüli szervezetek csupán kiegészítő szerepet játszanak ebben, a másik a klasszikus liberális modell, amelyben a szolgáltatások jelentős részét magánúton szervezik meg, az állam pedig a koordinációt és esetlegesen anyagi erőforrásokat juttat ehhez (Weisbrod 1977). Talán a két elképzelés között helyezkednek el a kormányzás új, hálózati módját hangsúlyozó megközelítések, amelyek az államnak koordinációs és finanszírozói szerepet szánnak, míg a közpolitikák megvalósítását sok esetben civil szereplőkkel együttműködve valósítanák meg (Rosenblum–Lesch 2011). Mindenesetre, ez alapján könnyen belátható, hogy a civil társadalom mérete és jellemzői jelentős mértékben függhetnek attól, hogy milyen a kormányzásról alkotott elképzelés. Rosenblum és Lesch (2011) ennél is erősebb állításokat fogalmaztak meg. Szerintük az állam és a civil társadalom közötti határ mindig a politikai ideológiák függvénye is, amelyek konkrét jogi és politikai intézkedésekben, szabályozásokban, közpolitikákban csapódnak le. Azaz, ez a határ és a feladatmegosztás a kormányzat aktuális elképzelései szerint is módosulhat.

Újabbban nem csupán az állami feladatellátás és a szolgáltatások szerepe, hanem a politikai berendezkedés hatása is egyre hangsúlyosabban jelenik meg a civil szervezetek és az állam viszonyrendszerét vizsgáló szakirodalomban. Erre utal maga a szűkülő tér jelenségének egyre elterjedtebb vizsgálata is.⁵ Bernhard (2020) a politikai kontextustól függően négy típusú civil társadalmat különböztet meg: a lázadó, az intézményesített, a nem-civil (*uncivil*) és a gátőr⁶ civil társadalmat. A lázadó civil társadalom az autoriter (és potenciálisan demokratizálódó) államok civil társadalma, amelynek célja elsősorban az autoriter rezsím lebontása. Az intézményesített civil társadalom a demokratizálódás során, az új demokrá-

5 Persze, a gondolat maga nem új, ahogy később bemutatom, a társadalmi mozgalmak vizsgálatában a politikai kontextus már régóta fontos szerepet tölt be.

6 Bernhard eredetileg tűzfal (*firewall*) civil társadalomnak nevezte el ezt a típust.

cia körülményei között jön létre és az intézményesült bejegyzett szervezetek jellemzik, amelyek sokszor a szolgáltatásokra és a klasszikus konzultációs szerepre fókuszálnak. A „nem civil” civil társadalom szintén a demokráciák sajátja, az önszerveződő, egyesületi szféra azon része, amely vagy nem demokratikus alapon szerveződik, vagy nem tartja kifejezetten fontosnak a demokratikus szempontokat (például a sportszervezetek ilyenek lehetnek). A gátőr civil társadalom pedig azokban az országokban jellemző, ahol a demokrácia felől az autoriter rendszer irányába történik elmozdulás. Ezekben az országokban megnő a nem-civil civil társadalom jelentősége, súlya, és a demokratikus elköteleződésű szervezetek a károk minimalizálására, a meglévő demokratikus intézmények védelmére fókuszálnak.

Összességében, akár a politikai rendszer jellegét, akár a demokratikus államok esetében a civilek és az állam közötti viszonyt vizsgáljuk, úgy tűnik, hogy a politikai rendszer sajátosságai jelentős szerepet játszanak a civil társadalom jellemzőinek, méretének, lehetőségeinek alakulásában. A politikai rendszer sajátosságait talán legjobban a politikai keretfeltételeken keresztül lehet bemutatni. Ugyanakkor arról sem szabad elfeledkezni, hogy a politikai szereplők ezeket a keretfeltételeket és a konkrét közpolitikai cselekvéseiket legalább részben a társadalom ezekkel kapcsolatos attitűdjei szerint alakítják, hiszen ez biztosítja számukra a megfelelő legitimitációt. Így a politikai keretfeltételek mellett érdemes a diszkurzív keretfeltételekről is szót ejteni.

A politikai és a diszkurzív keretfeltételek és a hatalom stratégiái

A politikai keretfeltételek vagy lehetőségstruktúrák fogalma a mozgalmakutatás egyik központi eleme. Az 1970-es években tűnt fel, ma pedig már tulajdonképpen a mozgalmak politikai kontextusának szinte szinonimájává vált (McAdam–Tarrow 2018). Mivel a politikai keretfeltételek koncepcióját az elmúlt időszakban több tanulmány magyarul is részletesen tárgyalta (Mikecz 2018, Róbert–Szabó 2017), itt csak az elmélet lényegét mutatom be.

A politikai keretfeltételek végeredményben azt befolyásolják, hogy egy a kormányzaton kívüli szereplő hány ponton és milyen módon tud „hozzáférni” a döntéshozatali folyamatokhoz, azaz mennyire tudja befolyásolni azokat (Kriesi 2004). Persze, ahogy többen is megjegyzik: bár a szakirodalom kezdetben a politikai keretfeltételeket külső körülményként, úgynevezett kemény struktúrákként tárgyalta, az egyes szereplők viselkedése szempontjából az a kérdés, hogy milyenek észlelik ezeket. Magyarán, nemcsak az a kérdés, hogy milyen a politikai rendszer egy adott országban, hanem mindig meg kell vizsgálnunk az adott szereplők észlelését is ezzel kapcsolatban (Gerő et al. 2020, Giugni 2009, McAdam–Tarrow

2018, Caiani–Della Porta 2018). McAdam és Tarrow (2018:21), illetve Kriesi (2004) szerint a következő tényezőket érdemes figyelembe venni a keretfeltételek, illetve azok percepciójának felmérésekor.

1. Hány hatalmi központ van egy politikai rendszerben? Ez többféle tényezőt is jelenthet, Kriesi (2004) elsősorban arra utal, hogy hány, egymástól, illetve a központi kormányzattól független döntéshozatali szint van beépítve a rendszerbe. Ilyen lehet egy föderális rendszerben az állami vagy tartományi szint, vagy a korábbi magyar politikai rendszerben az önkormányzati szint. Minél nagyobb mértékű a decentralizáció, az természetesen annál több „hozzáférési pontot” jelent.
2. Ezzel összefüggésben merül fel az, hogy mennyire centralizált a döntéshozatal, vagy mennyire „erős” az állam. Még egy viszonylag kevésbé decentralizált rendszerben is fontos lehet a fékek és ellensúlyok rendszere, lehet nagy a szerepe a Parlamentnek, vagy éppen a különböző, szakmai alapon szerveződő állami intézményeknek. Az erős államok azonban képesek meggyengíteni ezek erejét és a központi politikai akaratnak megfelelő közpolitikai döntéseket keresztülvinni.
3. A harmadik szempont a potenciális szövetségesek keresése. Minél centralizáltabb a döntéshozatal, minél egységesebb és fegyelmezettebb a bürokrácia, minél kevesebb formális konzultációs folyamat van jelen, annál nehezebb a kormányzaton és az annak alárendelt hivatalokon belül szövetségeseket találni. Egy másik lehetőség lenne a kormánypárton belül, vagy a kormánnyal koalícióban lévő pártokban, esetleg más parlamenti pártok képviselőiben szövetségeseket találni. Ha nincs koalíciós kényszer és nagy a pártfegyelem, akkor ezek a szövetséges-keresési lehetőségek is korlátozottak.
4. Ezek mellett a struktúra stabilitása és a változások észlelése lehet fontos tényező.
5. A politikai keretfeltételek mellett a diszkurzív keretfeltételek lehetnek meghatározóak a politikai szereplők stratégiáinak kialakításában. Ezek lényegében olyan szimbolikus, kulturális tényezők, amelyek azt jelzik, hogy egy adott ügy milyen mértékben válhat publikussá, és hogy az állampolgárok vagy azok csoportjai mennyire fogékonyak azokra (Koopmans–Statham 1999, Kriesi 2004). Ebben az esetben a szerzők kevésbé határozták meg, hogy milyen tényezőket kell megvizsgálni, ami annyiban érthető, hogy a szóba jövő kulturális tényezőket mindig a mozgósítási-tiltakozási akciók keretét jelentő ügyek jelölik ki. Ugyanakkor, feltehetően érdemes azon elgondolkodni, hogy a médiászerkezet mennyiben lehet a diszkurzív keretfeltételek egyik meghatározó eleme, hiszen ez alapvetően befolyásolhatja az egyes ügyek láthatóságát.

Kriesi (2004) szerint a két tényező együtt jelölheti ki, hogy a hatalom miképpen viszonyul a kihívóihoz (vagy az annak tekintett szereplőkhöz), és melyek lehetnek a velük szemben alkalmazott stratégiák. Ezeket az alábbi ábra foglalja össze:

Forrás: Saját szerkesztés Kriesi 2004 alapján

Az állami stratégiák esetében a következő variációk képzelhetők el. A zárt politikai és zárt diszkurzív keretfeltételek kizáró stratégiákat vonnak maguk után. Mivel a hatalomnak nincs mitől tartania, ezért könnyen dönthet az adott szereplők figyelmen kívül hagyása vagy akár a velük szemben történő represszív fellépés mellett is. A nyitott politikai, de zárt diszkurzív lehetőségstruktúrák esetén a hatalomnak érdekében állhat az egyébként kritikus szereplő kooptálása. Mivel ezek a szereplők az állampolgári támogatásra kevésbé számíthatnak, a kormányzati támogatás viszont a szervezet túléléséhez vezethet, ezért megéri elfogadni az ezzel járó anyagi vagy a döntéshozatali folyamatban jelentkező előnyöket.

A nyitott diszkurzív, de zárt politikai keretfeltételek ugyanakkor a követelések beemeléshez vezethetnek, azaz, ha a kormányzat úgy látja, hogy egy adott téma iránt fogékonyak az állampolgárok – vagy a szavazói –, akkor egyszerűen ő maga valósítja meg a korábban a kihívó programjában szereplő elképzeléseket. Amennyiben mind a diszkurzív, mind a politikai keretfeltételek nyitottak, akkor a kormányzati szereplők inkluzív, konzultációs módszereket alkalmaznak. Nehezebb pontosan leírni azt, hogy milyen hatással vannak a civil szervezetek és mozgalmak stratégiáira a két keretfeltétel-rendszer által kijelölt lehetőségek. A társadalmi mozgalmak irodalma mindenesetre foglalkozik a kérdéssel és arra jut, hogy a politikai keretfeltételek nyitottsága a tiltakozások gyakoriságának növekedéséhez vezet, míg a politikai keretfeltételek zártsága az alkalmazott eszközök radikalizálódását mozdítja elő (Caiani–Della Porta 2018). A civil szervezeteket illetően a közép-kelet európai kontextusban és így a magyar helyzetben is az a tendencia látszik kirajzolódni, hogy a nyitottabb keretfeltételek a tárgyalásos eszközök alkalmazását segítik elő, míg a bezáródó politikai keretfeltételek a korábban inkább az intézményesült konzultációs folyamatokban részt vevő szereplőket a konfliktus-

sabb tiltakozási formák, a társadalmi beágyazottság növelésének irányába tolhatja el (Císař 2010, 2013; Gerő et al. 2020).

A diszkurzív keretfeltételek talán egyértelműbben függenek össze azzal, hogy a tárgyalásos, a kisebb mozgósítási igényű vagy a nagyobb mozgósítással járó formákat választják-e a szereplők. A nyitott diszkurzív keretfeltételek feltehetően a nagyobb mértékű mozgósítás irányába hatnak, míg a zárt feltételrendszer a tárgyalásos vagy a kisebb, inkább performatív jellegű cselekvések irányába. Ez magyarázhatja azt, hogy az 1990-es és 2000-es években a jelenleginél nyitottabb politikai keretfeltételek sem eredményeztek nagyobb mértékű mozgósítást. Petrova és Tarrow (2007) amellett érvel, hogy a közép-európai civil társadalmak, a társadalom alacsony részvételi potenciálja miatt inkább a szervezeti hálózatokon és a különböző civil és kormányzati szereplők együttműködésén nyugvó úgynevezett tranzakcionális aktivizmust részesítik előnyben, míg azokban a régiókban, ahol a részvétel iránti fogékonyság erősebb, ott a közvetlen, az állampolgárok mozgósítására építő stratégiákat követik.

Fontos azonban, hogy a diszkurzív keretfeltételek szerkezete nem általában zárt vagy nyitott, hanem egyes témák szerint is változik. Az állampolgárok egyes témákra vonatkozó nyitottságának vagy elutasításának megítélésében, illetve az egyes témákkal összefüggő keretezési stratégiák kialakításában a médiának, illetve a médiaszerkezetnek elsődleges szerepe lehet (Koopmans 2004). Míg a plurális médiaszerkezet lehetőséget ad annak feltérképezésére, hogy milyen témák és milyen keretek iránt fogékonyak egy társadalom különböző csoportjai, a zárt, központosított (vagy a polarizált) média erre kevesebb lehetőséget ad. Így feltehetően a zárt médiaszerkezet is inkább a konfliktusosabb eszközök alkalmazását, a performatív, a nyilvánosságban nagyobb figyelmet kapó, de alacsonyabb mértékű mozgósítással járó eszközök alkalmazását erősíti.

Összességében tehát azt feltételezhetjük, hogy a teljesen zárt keretfeltételrendszer az állam és a civil vagy mozgalmi szereplők közötti konfliktust és radikalizálódást erősíti meg mindkét oldalról. A zárt diszkurzív, de nyitott politikai keretfeltételek a civil szervezetek tárgyalásos stratégiáit erősítik meg, míg a nyitott diszkurzív, de zárt politikai keretfeltételek a performatív és nagyobb arányú mozgósításra épülő stratégiáknak kedveznek. Amennyiben mindkét keretfeltétel-rendszer nyitott, az a rendszeres mozgósításnak kedvez, ugyanakkor lehetőséget ad a tárgyalásos eszközök alkalmazására is (ld. 2. ábra).

2. ábra

A civil szervezetek stratégiái a politikai és a diszkurzív keretfeltételek szerint

		Diszkurzív	
		Zárt	Nyitott
Politikai	Zárt	Radikalizálódás, konfrontatív eszközök	Performatív eszközök, mozgósításra épülő stratégia
	Nyitott	Tárgyalásos eszközök (tranzakcionális aktivizmus)	Részvételi aktivizmus, rendszeres mozgósítás + tárgyalásos

Forrás: saját szerkesztés.

A félig nyitott félig zárt keretfeltételrendszer lehetőséget ad a döntéshozatal valamilyen szintű befolyásolására. Míg a nyitott diszkurzív keretfeltételek megnyitják az utat a mozgósítás és a nyilvános nyomásgyakorlás lehetőségei előtt, addig a nyitott politikai keretfeltételek lehetőséget teremtenek az együttműködésre tárgyalásokon vagy a közpolitikai programokban való részvételen keresztül. Ugyanakkor, míg az első esetben a hatalom feltehetően a követelések beemelésével és az azokat megfogalmazó szereplők hiteltelenítésének vagy repressziójának eszközeivel próbálja meg az általa észlelt veszélyt semlegesíteni, addig a második esetben a részvételért cserébe a szervezeteknek fel kell adniuk a kritika lehetőségét.

A fenti egyszerű mátrixok esetében újfent hangsúlyoznunk kell, hogy a keretfeltételek nem egyértelműen és általában határozzák meg a hatalom és a civil szervezetek, mozgalmak cselekvéseit. Amellett, hogy rendkívül fontos, hogy milyen módon értékelik az egyes szereplők a keretfeltételek szerkezetét, az is rendkívül fontos lehet, hogy milyen módon alakul az egy adott ügy szerint kirajzolódó **mozgalmi mező szerkezete**. Itt elsősorban az lehet meghatározó, hogy a civil szereplők inkább egységes mozgalmaként vagy fragmentált csoportokként jelennek-e meg.⁷

⁷ Itt fontos utalni Mario Diani (1992) mozgalomdefiníciójára, Diani nem egyszerűen a kollektív cselekvéssel és konfliktussal határozza meg a társadalmi mozgalmakat, hanem egy olyan, többszereplős hálózatként, amely közös identitást alakít ki. Ez a hálózat dinamikusan változhat, egyes szereplők kiléphetnek belőle, míg mások a részévé válhatnak.

A mozgalmi mező

A másik, az általános stratégiákat befolyásoló tényező a mozgalmi mező szerkezete. A konkrét, egyes szereplőkkel szemben, egyes ügyekben alkalmazott eszközöket azonban az is befolyásolja, hogy milyen annak a mezőnek a szerkezete, amely az adott ügyben létrejött. Ezt a szerkezetet az ügyben résztvevő szereplők és a közöttük lévő kapcsolatok segítségével lehet feltárni. A szerkezetet pedig az is befolyásolhatja, hogy milyen szereplők tűnnek fel egy-egy fontosnak tartott, a civil társadalom szervezetei által is képviselt ügyben. A szereplőket Mcadam és Scott (2005:17) a következőképpen kategorizálta:

1. A domináns szereplők, akik meghatározzák egy ügy/mező működését.
2. Kihívók: akik a domináns szereplők pozícióját vagy a mező procedurális folyamatait kritizálják.
3. A kormányzati szereplők, akik az adott mező feletti kormányzati/döntéshozói hatalommal rendelkeznek.
4. Külső szereplők: azok a szereplők, akik a mezőnek nem részesei, de befolyásolják annak működését, illetve a külső kormányzati szereplők, akik elvileg ugyan nem rendelkeznek közvetlen döntéshozó hatalommal, mégis befolyásolják a mezővel kapcsolatos döntéseket.

Azaz, egy adott ügy esetében fontos látnunk, hogy abban nem csupán a civil szereplők állnak szemben a kormányzattal, hanem adott esetben a civil szereplők közötti viszony is változatos. Előfordulnak olyan „tisztá” ügyek és területek, ahol a civilek közötti hierarchikus viszony, ellentétek stb. elhanyagolhatóak. Ezek feltehetően azok, amelyekben mind a politikai, mind a diszkurzív keretfeltételek zártak, míg más ügyekben vagy területeken, ahol a keretfeltételek félig nyitottak, vagy a különböző szereplők eltérően értékelik azok szerkezetét, ez a viszony is fontossá válik és befolyásolja mind a kormányzati, mind a civil stratégiákat.

A következőkben röviden a magyar helyzetre vonatkozó ismereteket összegzem és bemutatok néhány példát arra vonatkozóan, hogy annak ellenére, hogy az általános képünk a politikai keretfeltételek egyértelmű bezáródását mutatja, a mozgalmi mező szerkezete – tekintettel a diszkurzív lehetőségstruktúrákra is – hogyan alakíthatja a kormányzati és a civil szereplők viszonyát.

A magyar állam viszonya a civilekhez 2010 után

A civil szervezetekkel kapcsolatos szabályozás és kormányzati politika változásait már több tanulmány tárgyalta (Arató–Mikecz 2015, Bíró 2016, Rixer 2014, Sebestény 2016), ezért itt csak röviden mutatom be ezeket. A Fidesz 2010-es kétharmados győzelme előtti civilekre vonatkozó szabályozás lényegében 1997-re kialakult. A szabályozás megfelelt az európai sztenderdeknek, alapvetően nagy szabadságot biztosított mind a különféle civil szervezetek létrehozása, mind a kollektív cselekvés megszervezése szempontjából. Ugyan a különböző kormányok valamelyest eltérő környezetet teremtettek, elsősorban a finanszírozás különböző módjain keresztül, a szabályozás keretei nagyjából állandóak voltak. Az 1989-től kialakuló keretrendszert a közhasznúság, illetve a személyi jövedelemadó 1%-a felajánlhatóságának bevezetése zárta le. A finanszírozási lehetőségeken aztán az Unió csatlakozást megelőző programok, majd a 2004-ben induló Nemzeti Civil Alapprogram lendítettek, elsősorban a működési támogatásra vonatkozó pályázatok bevezetésével. A korszakban kialakultak az állam és a civil szervezetek közötti egyeztető fórumok, hivatalos kommunikációs csatornák. Ezek persze sokszor formálisak maradtak, az elvileg egységes szabályozás implementációja sokszor eltérő volt régióként vagy megyéenként, de összességében lassú és folyamatos fejlődés volt tapasztalható ezen a téren (Arató–Mikecz 2015, Bíró–Márkus 2002, Fülöp–Márkus 2006, Gerő 2018). 2010 után alapjaiban változott meg a rendszer. 2011 óta új törvény szabályozza a civil szervezetek létrehozását és működését, a közhasznúság szabályai megváltoztak⁸ és a Nemzeti Civil Alapprogramot felváltotta a Nemzeti Együttműködési Alap, illetve a finanszírozás erős központosítása. A civil szervezetek működtetésére és a közhasznúságra vonatkozó szabályozási változtatásokat Sebestény István (2016) úgy jellemezte, hogy azok alapvetően a közszolgáltatóság felé tolják el a közhasznúság fogalmát. Ez azt jelenti, hogy a civilek iránti bizalom erősítése helyett a hangsúly azon van, hogy a civil szervezetek képesek-e kiérdemelni az állam bizalmát. Az állam arra törekszik, hogy megfelelően kiszűrje, mely szervezetek képesek feladatait átvállalására. Emellett a finanszírozás átalakítása a Nemzeti Együttműködési Alaphoz (NEA) pályázók számát jelentősen csökkentette (Sebestény 2016). A civilek és az állam közötti pénzügyi transzferrel is járó együttműködés (nemcsak a támogatás, hanem a megbízásos feladatok is) egyes, az állammal szemben kritikus szervezetek esetében megszűntek (Gerő et al. 2020), míg mások esetében stabil és hosszabb távú – vagy egyes területeken eseti – támogatás alakult ki, olykor jelentősen megnövekedett összegekkel (Kapitány 2019). Emellett 2013-tól kezdve a kormánnyal kritikus civil szerve-

8 2011. évi CLXXV. törvény az egyesülési jogról, a közhasznú jogállásról, valamint a civil szervezetek működéséről és támogatásáról.

zetek egyre inkább az ellenségképzést célzó kampányok célpontjaivá váltak mint külföldi érdekeket képviselő „fizetett” politikai szereplők. Az első ilyen kampány a Norvég Civil Támogatási Alap ügye volt, amely 2013-ban indult és egészen 2016-ig tartott (Torma 2016). Később a menekültekkel kapcsolatos kormányzati kampányokban neveztek meg menekültsegítő civil szervezetek „külföldi érdekeket szolgáló” szervezetként. Ez a narratíva folyamatosan felbukkan 2015 óta, olyannyira, hogy 2017-ben, az Országgyűlés elfogadta a „Külföldről támogatott szervezet átláthatóságáról szóló törvényt”,⁹ amely alapján egy bizonyos összegű támogatást elfogadó szervezeteknek fel kell tüntetniük, hogy külföldről támogatott szervezetek, valamint ezt be kell jelenteniük az illetékes bíróságoknak, amely az így előállított listát továbbítja a Civil Információs Portálért felelős miniszternek, aki ezt közzé is teszi. 2018-ban pedig elfogadták a Stop Soros! törvénycsomagot, amely illegális tevékenységnek nyilvánította a bevándorlóknak és menedékkérőknek nyújtott szolgáltatásokat, és az ezzel foglalkozó szervezeteket különadó (bevándorlási illeték) megfizetésére kötelezi. Arról, hogy ez lényegében kommunikációs fogás az árulkodik, hogy a mai napig egyetlen szervezet sem fizetett be ilyen illetéket és a Nemzeti Adó- és Vámhivatal sem kezdeményezte ilyen különadó kivetését. Mint az az alábbi esettanulmányokból is kiderül, voltak olyan esetek, amikor nem csupán narratív támadás történt, hanem valós zaklatásnak tette ki az állam az általa ellenségnek vélt civil szervezeteket.

Néhány példa az eltérő stratégiákra

Az alábbiakban néhány példával szemléltetem a fentieket. A számos elérhető eset közül egyrészt az alapján válogattam, hogy azok mennyire jól dokumentáltak, másrészt, építettem a saját korábbi munkáimra is (ld. később). Harmadrészt, arra törekedtem, hogy többféle esetet mutassak be. Ezek között vannak olyan „tisztá” esetek, amikor a viszony például egyértelműen konfliktusos és a kizárás irányába mutat. Ilyen a többcélú adományosztó szervezetekkel kialakított kapcsolat, amit jól jelez a **Norvég Civil Alap (NCA)** ügye vagy a **jogvédő szervezetek**hez való viszony, amely talán a közbeszédben is a leginkább jelen lévő konfliktus. Ezekben a területeken pontosan azt láttuk, hogy a kormányzati politika változása egyértelműen a kizáró stratégia irányába mutatott. Ez a kizáró stratégia egyaránt alkalmazott jogszabályi elemeket, az adott szervezetek elleni kampányokat (tehát diszkurzív támadást) és az erőforrásoktól való közvetlen vagy közvetett meg-

9 Kivételt képeznek a pártalapítványok, a sportegyesületek és a vallási tevékenységeket végző szervezetek, illetve a külföldi támogatásba nem kell beszámítani az Európai Unió támogatásokat sem (2017. évi LXXVI. törvény a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról. 1 (3)–(4).

fosztás elemeit. Emellett léteznek olyan „tisztá” esetek is, amikor az egy területen dolgozó szervezeteknek javult a helyzete, legalábbis az erőforrások tekintetében. Ezek az esetek kevésbé jól dokumentáltak, itt csak a humanitárius szervezetekre utalok majd. A tisztá esetek mellett azonban vannak olyanok is, amelyekben az állam és a civil szervezetek közötti viszony szervezetenként eltérő volt. A kötetben bemutatott családügyi, nőjogi és feminista szervezetek területe is ilyen (lásd erről Fejős–Neményi, Szikra–Vajda ebben a kötetben), itt azonban egy korábbi esetet, a hallgatói mozgalom, ezen belül pedig a **Hallgatói Hálózat** nevével fémjelzett időszakot mutatom be. Összetettségénél fogva ez utóbbi kapja a legnagyobb hangsúlyt a példák között.

Ahogy fent említettem, az első ilyen ügy a Norvég Civil Támogatási Alapot működtető és az Alap által támogatott szervezeteket érintette. 2013-ban a kormányzat azzal vádolta meg az alapot kezelő konzorciumot, (az Ökotárs Alapítványt, a Demnet Alapítványt, az Autónia Alapítványt és a Kárpátok Alapítványt) hogy kifejezetten ellenzéki, politikai célok mentén döntenek a Norvégia által az Alap rendelkezésére bocsátott pénzek sorsáról. Amellett érveltek, hogy az alapba befolyó összeg közpénz és azt az állam felügyeletével kellene szétosztani.¹⁰ A vád nem csupán a nyilvánosságban jelent meg, hanem azt a Kormányzati Ellenőrzési Hivatal vizsgálata, rendőrségi házkutatás és a konzorcium tagjai, valamint a kedvezményezett szervezetek elleni kampány követte. A vizsgálatok lényegi szabálytalanságot nem tártak fel (Torma 2016). Az ügy ugyan 2013 és 2016 között zajlott, de a következménye az lett, hogy a magyar kormány nem állapodott meg Norvégiával a 2014–2021 között esedékes támogatásokról, így nem csak az NCTA-tól, hanem a teljes támogatási összegtől is elesett az ország (mintegy 77 milliárd forinttól).¹¹ További következmény volt, hogy a többcélú adományozó szervezetek lényegében eltűntek a 2014-et követő időszakban. A Központi Statisztikai Hivatal éves nonprofit adatfelvétele szerint, míg 2014-ben 754 szervezet jelölte meg főtevékenységként a többcélú adományozást, addig a következő évben már csak 207 (KSH Statinfo V39 – a Nonprofit Szervezetek Adatai, 2020.).

A **jogvédő szervezetek** esetében is hasonló tendenciákat látunk. Itt ugyan megjelentek új kormányközeli, magukat jogvédőnek nevező szervezetek, de

¹⁰ A Norvég Civil Támogatási Alap a Norvégia által az Egyéges Gazdasági Térségben való részvételért fizetett kompenzáció része volt. Norvégia, mivel nem tagja az Európai Uniónak, vállalta, hogy az EU költségvetésébe történő befizetés helyett külön alapot hoz létre 15 Uniós tagállam felzárkóztatásának segítésére. Ennek az összegnek a 10 százalékát az államoktól függetlenül, civil szervezeteken keresztül osztják szét, mindig Norvégia és az adott állam által kötött egyezmény alapján. Ez a 2011–2014 között 3,5 milliárd forintot jelentett.

¹¹ <https://magyarnarancs.hu/belpol/nem-sikerult-teljesen-kizarni-a-magyar-civileket-a-norveg-alapbol-133376>

amennyiben az emberi jogi tevékenységet komolyan vesszük, ezek (pl. az Alapjogokért Központ) nem elsősorban a klasszikus jogvédők helyét igyekeznek átvenni. Mind a Norvég Civil Támogatási Alap ügye kapcsán, mind a 2015-től folyamatosan megjelenő menekültügy kapcsán, mind a Soros György vagy a Nyílt Társadalom Alapítvánnyal kapcsolatos kormányzati támadások vagy a „Külföldről támogatott szervezetek” kampányában a jogvédelemmel foglalkozó szervezetek az elsődleges célpontok között voltak. Ez egyrészt ahhoz vezetett, hogy ezeknek a szervezeteknek a száma is drasztikusan lecsökkent. A csökkenés 2010 után folyamatos volt, a csökkenés mértéke 2010-hez képest mára 40%-ot ért el. Feltehetően azok a nagyobb szervezetek maradtak fenn, amelyek részben hatékonyabb menedzsmenttel, több nemzetközi forrással rendelkeznek, és képesek új módon, például közösségi finanszírozás bevonásával, forrásokra szert tenni. Ez azt is jelenti, hogy a kialakult helyzet másik következménye a beágyazottság növelése, valamint a tárgyalásos eszközök helyett inkább a konfrontatív, a nyilvánosságban jobban megjelenő és az állampolgárok bevonására építő eszközök alkalmazása lett (Gerő et al. 2020).

A fenti területeken feltehetően azért dönthetett a kizáró stratégia mellett az állam, mert az állampolgárok számára kevésbé fontos, sőt, talán néha ellenszenves témákról van szó. A kisebbségek védelmével, roma ügyekkel foglalkozó jogvédő szervezetek sok esetben a helyi közösségekkel is konfliktusban álltak,¹² ismertségük főleg a középosztálybeli, fővárosi, magas végzettségű csoportokban jelentős (Gerő et al 2016). Az adományosztó szervezetek pedig az általuk végzett tevékenység miatt sem lehettek nagyon ismertek a szélesebb társadalmi csoportokban. A civil szervezeteket pedig általában, mint ahogy sok más, a közélettel összefüggő tevékenységet – bár a civilekkel szembeni bizalom talán magasabb, mint más közéleti szereplőkkel szemben (Péterfi 2016) – egyfajta bizalmatlanság is körülveszi (Balázs 2009).

Más területeken azonban más a kép. A fent vázolt kerettel összhangban például a nemzetközi segítségnyújtással, **humanitárius tevékenységgel** foglalkozó szervezetek, területén a források jelentős bővülése és a szervezetek bevonása jellemző. Ennek az az oka, hogy a kormányzat a humanitárius segítségnyújtást alapvetően beemelte a külpolitikai eszköztárba, ehhez pedig szüksége van az ezzel foglalkozó szervezetek tudására, emberi erőforrásaira. Ugyanakkor, bár ezeket a

¹² Erről lásd például Farkas Lilla (2018) tanulmányát, amelyben többször említi a perközpontú jogi mozgósítás konfliktusos természetét, vagy Feischmidt és Szombati (2018:891) leírását a gyöngyöspatai szegregációs ügyről: „Az iskolavezetés úgy vélte, hogy az elközlönítés biztosítása a feltétele annak, hogy a »magyar gyerekeket« ne vigyék el a közeli, városi iskolákba. Az iskolaigazgató saját feladatát abban látja, hogy ezt az iskolai rendet, amely elmondása szerint a »magyar« és a cigány gyerekeknek egyaránt jó, megvédje a jogvédőkkel szemben”.

szervezeteket is aggasztják a civil szervezetekkel szembeni kampányok, a források bővülése és az új lehetőségek visszatartják őket a kritikák megfogalmazástól (K. Szabó et al. 2020, Szent-Ivanyi–Lightfoot 2016).

A fenti területek azonban hasonlóak abban, hogy a mozgalmi mező, azaz a területet belakó szervezetek a kormányhoz vagy az adott terület szempontjából fontos kormányzati szereplőkhöz való viszonyuk szempontjából nem igazán fragmentáltak. Azokon a területeken, ahol ez nem így van, a kormányzat–civil kapcsolatok dinamikája is más lehet, mert a civil szereplők maguk is versengenek egymással a területen való pozíciójuk megőrzéséért. Talán ennek a legismeretebb, de mindenképp legjobban dokumentált esete a **hallgatói mozgalom** (Éber 2018, Gerő–Susánszky 2014, Susánszky–Gerő 2014, Szabó–Oross 2017). A hallgatói mozgalom a 2010-es évek elején vett lendületet, amikor az újonnan színre lépő Hallgatói Hálózat megjelenése dinamizálta a hallgatói szervezeteket és a hallgatói képviselőket.

Arról vita van, hogy mit is értünk hallgatói mozgalom alatt. Szabó és Oross (2017) amellett érvel, hogy a hallgatói képviselő területén az 1990-es évek elejétől domináns Hallgatói Önkormányzatok Országos Konferenciája (HÖÖK) és elődei, a Hallgatói Önkormányzatok Országos Szövetsége, valamint az Országos Felsőoktatás Érdekvédelmi Szövetség néhány rövid epizódtól eltekintve nem mozgalomként, hanem korporatív jellegű, bürokratikus szervezetként működött. Ezzel nem is kívánok vitatkozni, csupán arra utalok, hogy itt elsősorban a mozgalmi mezőről lesz majd szó. Ezen belül a mozgalmakat hálózatnak tekintem, amelyeknek szereplői közös identitással bírnak, konfliktusban vannak jellemzően a kormányzati szereplőkkel (de nem feltétlenül csak velük) és természetesen valamilyen összehangolt, kollektív cselekvést fejtenek ki (Diani 1992). Ebben a rendszerben az egyes mozgalmak is hálózatok, amelyek határai dinamikusan változhatnak, részei lehetnek intézményesített, hierarchikus érdekképviselőket, pártok vagy civil szervezetek is, és a mezőt is egyfajta dinamikus, koalíciók és konfliktusok által tarkított térként kell elképzelnünk. Ez különösen igaz azokra a periódusokra, amikor kihívók jelennek meg a mezőben.

Az mindenesetre bizonyos, hogy a hallgatói érdekképviselő megalakulása óta a HÖÖK és elődei lényegében néhány rövid időszakot eltekintve egyeduralkodók voltak a hallgatói képviselő területén. A HÖÖK-nak és a tagjait képező egyetemi és kari hallgatói önkormányzatoknak törvényben nevesített jogosítványai és erőforrásai vannak, ami elegendő egy viszonylag nagy, bürokratikus szervezet kiépítésére és a különböző szinteken benne dolgozók valamilyen mértékű javadalmazására. A HÖÖK partnere a mindenkori felsőoktatási kormányzat és esetleg a felsőoktatás más szereplői: a Magyar Rektori Konferencia és a felsőoktatási szak-

szervezetek. A hallgatók részvétele jellemzően alacsony (most és korábban is az volt) a HÖÖK által működtetett rendszerben és a hallgatók elégedettsége sem igazán magas a Hallgatói Önkormányzatokkal (Szabó–Oross 2017).

2011-ben ebben a környezetben jelent meg a Hallgatói Hálózat. Bár 2006-ban már létrejött egy Hallgatói Hálózat nevű csoport, ez lényegében megszűnt és csak néhány személy jelentette a folytonosságot a 2010-ben megjelenő új szerveződéssel. A Hálózat megalakulásának konkrét ürügye a kormányzat felsőoktatási terveinek kiszivárgása volt. A Budapesti Corvinus Egyetem megszüntetésének híre, majd a „röghöz kötésként” elhíresült tandíj és hallgatói szerződés bevezetésének terve. Ugyanakkor, a kezdetektől fogva világos volt, hogy a Hallgatói Hálózat színrelépése így nem csupán a felsőoktatási politikának szólt, hanem a HÖÖK-nak is: az egyik cél egy új, dinamikusabb, a hallgatókat jobban képviselő érdekképviselő kialakítása volt. Fontos azonban, hogy a Hallgatói Hálózat, bár néhány év távlatából már egységes mozgalomként emlékszünk rá, maga is különböző, kezdetben laza kapcsolatban álló csoportból állt. A 2011-es és 2012-es akciókat (például az ELTE ÁJK Egyetem téri épületében egy előadó elfoglalása az úgynevezett Utolsó Nyílt Nap című akción) még a 2010–2011-es alapítók szervezték, akik főleg budapesti szakkollégistákból álltak. A 2012 decemberében az ELTE Lágymányosi épületében tartott Hallgatói Fórumot már egy lazán kapcsolódó csoport, a Lágymányosi Életmódjavító Közösség szervezte, de ezzel párhuzamosan szegedi és később más, nem budapesti csoportok is megjelentek. Ezzel a hallgatói fórummal és az utána következő hídfoglalással, illetve spontán vonulással vette kezdetét a Hallgatói Hálózat és a hallgatói mozgalom legaktívabb szakasza. Ebben a szakaszban megváltozott a HÖÖK és a Hallgatói Hálózat viszonya is. Míg korábban a HAHA eszközeiben radikálisabb akcióitól a HÖÖK vagy az érintett hallgatói önkormányzat elhatárolódott és külön próbált a kormányzattal tárgyalni, 2012 decemberében és 2013 januárjában a HÖÖK is elkezdett tüntetéseket és vonulásokat szervezni, ráadásul együtt a Hallgatói Hálózattal. Ugyanakkor, a legradikálisabb eseményektől (például a 2012. december 12-i tüntetés után a Kossuth Térre vonuló tüntetők elfoglalták a kordonok mögötti részt) újfent elhatárolta magát. Jól látható tehát, mikor a kihívóként megjelenő HAHA láthatósága és mozgósító ereje átlépett egy határt, a nyílt elhatárolódás helyett a HÖÖK a két szervezet közötti szövetség hangsúlyozására törekedett. A HÖÖK ugyanakkor megpróbálta megőrizni a partneri viszonyt a kormányzattal és úgy fellépni, mint az a szervezet, aki képes a HAHA által is felvetett követelések radikális és tárgyalásos képviselőtére is (Szabó–Oross 2017).

A HAHA ezzel szemben erőforrások, nagy szervezet és múlt nélkül, valamint a korábbi érdekképviselő módszereinek kritikája miatt a kormányzattal való éles

konfrontációt, a szövetségkeresést és a nyílt kommunikációt választotta. A különböző korábbi és az események során létrejött szereplők létrehozták az Országos Felsőoktatási Egyeztető Fórumot és azt követelték, hogy a kormányzat ezzel tárgyaljon. A kormányzat azonban ehelyett létrehozta a Felsőoktatási Kerekasztalt, ahova csupán néhány szereplőt hívott meg, közöttük a HÖÖK-ot. A HÖÖK elfogadta a meghívást és a Hallgatói Hálózat kiszorult az egyeztetésekből. Az intézményesülés nehézségei, az erőforrások hiánya és a közpolitika közvetlen befolyásolási lehetőségének eltűnése aztán felőrölte a Hálózat tagjainak elkötelezettségét (Susánszky–Gerő 2014).

Összességében tehát a domináns (HÖÖK) és a kihívó (HAHA) fél közötti konfliktust használta ki a kormányzati szereplő (ekkor az Emberi Erőforrások Minisztériuma) arra, hogy az erősebb mozgósítási képességgel rendelkező, konfliktusosabb és az érintettek által elfogadottabbnak tűnő szereplőt kizárja az egyeztetési folyamatokból, a másik, erőforrásait megőrizni kívánó szereplőt pedig tulajdonképpen kooptálta. A HÖÖK és a kormányzat számára ez egy win-win helyzet volt. Egyrészt, míg a Hallgatói Hálózattal szembeni apróbb engedelmények (az államtitkár lemondása) után a kizárás mellett döntött, a HÖÖK-ot bevonta az újonnan létrehozott Felsőoktatási Kerekasztal tárgyalásokba. Ennek feltételeként szabták a Hallgatói Hálózat néhány követelését, amelyeket részben a kormányzat teljesített is.¹³ A HÖÖK megerősödött legitimitációval, intézményi pozícióval kerülhetett ki a konfliktusból, míg a kormányzat leszerelte a hatalom szempontjából veszélyt jelentő kezdeményezéseket.

Összefoglalás

Ebben a tanulmányban áttekintettem az állam és a civil társadalom szervezeteinek és mozgalmainak viszonyát az autoriter irányba elmozduló politikai rendszerek esetében. Amellett érveltem, hogy ez a viszony egyszerre érthető meg az állam és a civil társadalom határára vonatkozó elképzelések, a politikai és diszkurzív keretfeltételek viszonya, illetve a civil szervezetek szerepére vonatkozó elképzelések alapján, valamint az egyes ügyekben kirajzolódó cselekvési mintázatokból.

A vonatkozó szakirodalom elsősorban társadalomelméleti fókusszal tárgyalja a civil társadalom és az állam közötti viszonyt, és társadalmi-politikai kontextustól függetlenül igyekeznek általános modelleket konstruálni. A konkrét civil szervezetek működése, tevékenységük, hálózataik vizsgálata azonban rávilágít arra, hogy a civil társadalom és az állam közötti viszony nagyon is kontextusfüggő és változó.

¹³ https://eduline.hu/felsooktatas/Ezekkel_a_feltetelekkel_vesz_reszt_a_HOOK_a_F52BAV

Ez a kontextus kijelöli azokat a kereteket, amelyekben az egyes szereplők aztán stratégiai jellegű döntéseket hoznak: az állami szereplők a civilek bevonására vagy a javaslataik figyelembevételére vonatkozóan, a civil szereplők pedig az általuk alkalmazott érdekvédelemesítési eszközök tárgyalásos vagy konfliktusorientált jellegére vonatkozóan alkalmaznak változó eszközöket.

A kontextus lehetséges jellemzőit a mozgalmakutatásban gyakran használt politikai, illetve diszkurzív keretfeltételek közötti viszonyról vázoltam, Kriesi (2004) nyomán amellyel érvelve, hogy a két keretfeltétel-rendszer együttesen határozza meg a kormányzati szereplők kihívókkal szemben alkalmazott stratégiáit. Ezt azzal egészítettem ki, hogy a két keretfeltétel viszonya a civilek lehetséges stratégiáit is hasonlóan befolyásolja. Így tulajdonképpen ezek a stratégiák részben a környezet jelentette kényszerek eredményeképpen jönnek létre.

Az autoriter irányba eltolódó kormányzás persze alapvetően konfliktusorientált pályákat jelöl ki a kormányzat ellenőrzésére törekvő szervezetek számára. Úgy tűnhet, mintha a szabályozás szintjén ez a teljes civil társadalomra igaz lenne, a viszony mégis tevékenységi körönként vagy akár szervezetenként is változhat. Vannak olyan szervezetcsoportok, amelyeket a kormányzat teljes egészében megpróbál kizárni a döntéshozatalból és elválni a forrásaitól, míg más csoportok inkább a kedvezményezettek közé tartoznak. Fontos azonban, hogy még a kedvezményezett szervezetek megnövekedett támogatása is eseti, ad hoc döntéseken alapul és így egyre inkább a kormányzattól teszi függővé őket (Kapitány 2019). Más szervezetcsoporttal szemben többféle stratégiát alkalmaz a kormányzat. Ez elsősorban attól függ, hogy egy adott mozgalmi mezőnek milyen a struktúrája. Amennyiben vannak domináns és kihívó szereplők is, a kormányzat kihasználhatja az ezek közötti konfliktust, versengést, amelyek a mezőn belüli pozíciók megszerzéséért zajlanak, és míg a szervezetek egy részét kooptálhatja, más csoportokat kizárhatja a döntéshozatali folyamatokból.

A szervezeti stratégiák együttesen rajzolják ki azokat a makroszintű változásokat, amelyeket az egyes tevékenységi köröket, szervezetcsoportokat vizsgálva tárhatunk fel: ezek az egyes területeken a szervezetek számának változásai, a szervezetek céljainak módosítása, vagy a tárgyalásos eszközök helyett a mozgósításra épülő eszközök elterjedése.

Természetesen a fent vázoltak mellett más stratégiák is elképzelhetőek. Ezek feltárásához az egyes szervezetcsoportok többszintű elemzésére van szükség: mind a tevékenységstruktúrák, mind a bevételstruktúra, mind a szervezetek közötti kapcsolatok részletes vizsgálatára.

Hivatkozások

- Anheier, H. K. (2004) *Civil society: Measurement, evaluation, policy*. CIVICUS Earthscan Publications.
- Arató K. – Mikecz D. (2015) Civil társadalom, szociális partnerek, társadalmi mozgalmak. In *A magyar politikai rendszer–negyedszázad után*. Budapest: OSIRIS – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet. 307–331.
- Balázs Z. (2009) Lassú civilizálódás. *Politikatudományi Szemle*, 3. 172–175.
- Benda, V. (1991) The parallel 'polis'. In Skilljng, G. – Wilson, P. (szerk.) *Civic Freedom in Central Europe*. Springer. 35–41. https://doi.org/10.1007/978-1-349-11117-6_2
- Bernhard, M. (2020) What do we know about civil society and regime change thirty years after 1989? *East European Politics*, 36(3). 341–362. <https://doi.org/10.1080/21599165.2020.1787160>
- Bíró E. (2016) Itt tartunk! (2016) Válaszok a Hol tartunk? (2010) által feltett kérdésre. In Antal A. (szerk.) *A civilek hatalma*. Noran Libro. 105–145.
- Bíró E. – Márkus E. (2002) *Nonprofit szektor analízis: Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon*. Budapest: EMLA Egyesület.
- Caiani, M., – Della Porta, D. (2018) The radical right as social movement organizations. *The Oxford handbook of the radical right*. 52–80.
- Carothers, T. (2016). Closing space for international democracy and human rights support. *Journal of Human Rights Practice*, 8(3). 358–377.
- Cohen, J. L. – Arato, A. (1992) *Civil Society and Political Theory*. The MIT Press.
- Císař, O. (2010) Externally sponsored contention: The channelling of environmental movement organisations in the Czech Republic after the fall of Communism. *Environmental Politics*, 19(5). 736–755.
- Císař, O. (2013) A typology of extra-parliamentary political activism in post-communist settings: The case of the Czech Republic. In *Beyond NGO-ization: The development of social movements in Central and Eastern Europe*. 139–167.
- Dahrendorf, R. (1990) *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto and Windus.
- Diani, M. (1992) The Concept of Social Movement. *The Sociological Review*, 40(1). 1–25. <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1992.tb02943.x>
- Diani, M. (2015) *The Cement of Civil Society: Studying Networks in Localities*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316163733>
- Dupuy, K. – Ron, J. – Prakash, A. (2016) Hands Off My Regime! Governments' Restrictions on Foreign Aid to Non-Governmental Organizations in Poor and Middle-Income Countries. *World Development*, 84. 299–311. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2016.02.001>
- Éber M. Á. (2018) A Jéghegy Csúcsa. In Antal A. (szerk.) *Mozgalmi társadalom*. Noran Libro. 220–242.
- Farkas L. (2018) A romajogi mozgalom a la Krúdy. *Fundamentum*, (2–3). 135–152.
- Feischmidt M. – Szombati K. (2018) A szegénység kisajátítása és szimbolikus újrakeretezése: Az „érdemtelenek” rasszizálása és az „érdemesek” etnicizálása. Gyöngyöspata tanulságai. *Magyar Tudomány*, 6. 885–901. <https://doi.org/10.1556/2065.179.2018.6.16>
- Fülöp S. – Márkus E. (2006) *Egyesületek bírósági nyilvántartásba vételi gyakorlata: Összehasonlító elemzés a Nonprofit Szektor Analízis 2005-ben végzett felmérése alapján*. EMLA Egyesület.
- Gellner, E. (1991) Civil society in historical context. *International Social Science Journal*, 43(3). 495–510.
- Gellner, E. (1994) *Conditions of liberty: Civil society and its rivals*. Allen Lane/Penguin Press.

- Gerő M. (2018) *Between Hopes and Reality: About Civil Society and Political Participation in Hungary Between 1990 and 2010*. Doktori értekezés. <https://doi.org/10.15476/ELTE.2018.254>
- Gerő M. – Kerényi Sz. (2020) A civil társadalom változó szerepei és a társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.), *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Argumentum Kiadó – Társadalomtudományi Kutatóközpont. 195–230.
- Gerő M. – Susánszky P. (2014) Hallgatói mozgalmak és felsőoktatási politika. *Educatio. Mérleg 2010–2014*, 1. 121–132.
- Gerő M. – Susánszky P. – Tóth G. – Kopper Á. (2016) A jogvédő szervezetek változásmenedzsment stratégiái. *Civil Szemle*, 13(4). 15–28.
- Gerő M. – Susánszky P. – Kopper Á. – Tóth G. (2020) Strategies for Survival: Human Rights Organizations' Responses to the Closing of Political Opportunity Structures in Hungary. *Politologicky Casopis*, 27(2). 119–139. <https://doi.org/10.5817/pc2020-2-119>
- Giugni, M. (2009). Political Opportunities: From Tilly to Tilly. *Swiss Political Science Review*, 15(2). 361–367. <https://doi.org/10.1002/j.1662-6370.2009.tb00136.x>
- Hankiss E. (1989) *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hvenmark, J. (2013) Business as Usual?: On Managerialization and the Adoption of the Balanced Scorecard in a Democratically Governed Civil Society Organization. *Administrative Theory & Praxis*, 35(2). 223–247. <https://doi.org/10.2753/ATP1084-1806350203>
- Kapitány B. (2019) Egy civil szektor „államosítása”: Népesedési, népesedéspolitikai célokkal foglalkozó szervezetek Magyarországon 2011–2018. *Civil Szemle*, XVI(4). 61–79.
- Keane, J. (1988) *Democracy and civil society: On the predicaments of European socialism, the prospects for democracy, and the problem of controlling social and political power*. London – New York: Verso.
- Keane, J. (1998) *Civil society and the state: New European perspectives*. University of Westminster Press.
- Koopmans, R. (2004) Movements and media: Selection processes and evolutionary dynamics in the public sphere. *Theory and Society*, 33(3/4). 367–391. <https://doi.org/10.1023/B:RYSO.0000038603.34963.de>
- Koopmans, R. – Statham, P. (1999) Ethnic and Civic Conceptions of Nationhood and the Differential Success of the Extreme Right in Germany and Italy. In Giugni, M. – McAdam, D. – Tilly, C. (szerk.) *How social movements matter*. 225–252.
- Kriesi, H. (2004) Political Context and Opportunity. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi H. (szerk.) *The Blackwell Companion to Social Movements*. Blackwell Publishing Ltd. 67–90. <https://doi.org/10.1002/9780470999103.ch4>
- Krizsán A. – Sebestyén A. (2019) Politicizing Gender Equality and Women's Movement Reactions to it in Hungary. In Krizsán A. – Roggeband, C. (szerk.) *Gendering Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe—A comparative Agenda*. Center for Policy Studies, Central European University. 78–119.
- KSH Statinfo v39—A nonprofit szervezetek adatai. (n.d.). Letöltve: 2020-12-17. Elérhető: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp>
- Kuti É. (1998) *Hívjuk talán nonprofitnak*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- McAdam, D. – Scott, W. R. (2005) Organizations and movements. In Davis, G. F. – McAdam, D. – Scott, W. R. – Zald, M. N. (szerk.) *Social movements and organization theory*. Cambridge: Cambridge University Press. 4–40.
- McAdam, D. – Tarrow, S. (2018) The Political Context of Social Movements. In Snow, D. A. – Soule, S. A. – Kriesi, H. – McCammon, H. J. (szerk.) *The Wiley Blackwell Companion to Social Movements*. John Wiley & Sons, Ltd. 17–42. <https://doi.org/10.1002/9781119168577.ch1>

- Mikecz D. (2018) *A globalizációkritikus mozgalom Magyarországon: Zöldek, pacifisták, házfoglalók*. Budapest: L'Harmattan.
- Pérez-Díaz, V. (1998) The public sphere and a European civil society. In *Real Civil Societies*. London: Sage. 211–238.
- Pérez-Díaz, V. (2014) Civil society: A multi-layered concept. *Current Sociology*, 62(6). 812–830. <https://doi.org/10.1177/0011392114533115>
- Péterfi F. (2016) Súlyok és ellensúlyok aránytalansága: A civil társadalom esélyei az egyensúlyát veszített és bizalomhiányos társadalomban. Antal A. (szerk.) *A Civilek Hatalma–A Politikai Tér Visszafoglalása*. 187–197.
- Rixer, Á. (2014) *Civil Society in Hungary. A Legal Perspective*. Schenk Verlag.
- Róbert P. – Szabó A. (2017). „Magad, uram, mert szolgál alig van!": A politikai részvétel tendenciái Magyarországon. In Boda Zs. – Szabó A. (szerk.) *Trendek a magyar politikában 2. A Fidesz és a többiek: pártok, mozgalmak, politikák*. Budapest: MTA TK Politikatudományi Intézet – Napvilág. 199–227.
- Rosenblum, N. L. – Lesch, C. H. T. (2011) Civil Society and Government. In Edwards, M. (szerk.) *The Oxford Handbook of Civil Society*. Oxford University Press. 285–296. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195398571.013.0023>
- Sebestény I. (2016) Fél évtized–egészen új környezetben. *A civilek hatalma–A politikai tér visszafoglalása*. Budapest: Noran Libro Kiadó. 61–84.
- Shany, Y. – Kremnitzer, M. (2020) Illiberal Measures in Backsliding Democracies: Differences and Similarities between Recent Developments in Israel, Hungary, and Poland. *Law, Ethics and Human Rights*, 14(1). 125–152. DOI: <https://doi.org/10.1515/lehr-2020-2010>
- Susánszky P. – Gerő M. (2014) A Hallgatói Hálózat mobilizációs jellemzői. In Szabó A. (szerk.) *Racionálisan lázadó hallgatók II: apátia, radikalizmus, posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében*. Budapest–Szeged: Belvedere Meridionale – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet. 135–151.
- Szabó A. – Oross D. (2017) Társadalmi mozgalom-e az országos hallgatói képviselet? *Educatio*, 26(1). 15–25. <https://doi.org/10.1556/2063.26.2017.1.2>
- Szabó K. – Szent-Iványi B. – Tétényi A. (2020) While the cat's away, will the mice play? Government-NGO relations and the politics of aid in Hungary. In Olivé, I. – Pérez, A. (szerk.) *Aid Power and Politics*. London, Routledge. 149–164. <https://doi.org/10.4324/9780429440236-9>
- Szent-Iványi B. – Lightfoot, S. (2016) Determinants of civil society influence: The case of international development and humanitarian NGOs in the Czech Republic and Hungary. *Comparative European Politics*, 14(6). 761–780. <https://doi.org/10.1057/cep.2014.50>
- Petrova, T. – Tarrow, S. (2007) Transactional and participatory activism in the emerging European polity: The puzzle of East-Central Europe. *Comparative political studies*, 40(1). 74–94.
- Torma J. (2016) A norvég-ügy – Civil szervezetek elleni kormányzati támadássorozat Magyarországon (2013 és 2016). In Antal A. (szerk.) *A Civilek Hatalma–a Politikai Tér Visszafoglalása*. Budapest: Noran Libro. 266–282.
- Toepler, S. – Zimmer, A. – Fröhlich, C. – Obuch, K. (2020) The Changing Space for NGOs: Civil Society in Authoritarian and Hybrid Regimes. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 31(4). 649–662. <https://doi.org/10.1007/s11266-020-00240-7>
- Weisbrod, B. A. (1977) *The voluntary nonprofit sector. An economic analysis*. Lexington Books.
- Wolff, J. – Poppe, A. E. (2015) *From Closing Space to Contested Spaces: Re-assessing current conflicts over international civil society support*. (Köt. 137). DEU.

A NŐJOGI MOZGALMAK ÉS AZ ÁLLAM VISZONYA A BESZŰKÜLŐ DEMOKRÁCIÁKBAN

Krizsán Andrea – Conny Roggeband

Bevezetés

A női jogok szempontjából két kiemelkedő évforduló köthető a 2019-es évhez: az ENSZ nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló egyezmény (CEDAW) 40. évfordulója volt, valamint az ENSZ égisze alatt Pekingben rendezett Nők IV. Világkonferenciájának és a kapcsolódó Cselekvési Programnak a 25. évfordulója. Az évfordulókat két összefüggő folyamat árnyékolja be: a nemek közötti egyenlőség elleni támadások sűrűsödése, valamint az antidemokratikus és kirekesztő erők megerősödése és a demokrácia ebből következő beszűkülése. Ezek a folyamatok veszélyt jelentenek az eddig elért nőjogokra és a progresszív szakpolitikákra, valamint beszűkítik a feminista politikai cselekvés mozgásterét. A nőjogi mozgalmak¹ és az államok közötti viszony változóban van: a politikai döntéshozatalban való részvétel átalakul, a nemek közötti egyenlőséget előmozdító szakpolitikák és intézmények pedig több helyen leépülnek (Roggeband–Krizsán 2018b).

A nőjogi mozgalmakról és nőpolitikáról szóló szakirodalom egyik központi témája az állam szerepe a nemek közötti egyenlőség előmozdításában. Egyfelől, az állam értelmezhető a patriarchális struktúrák részeként (Walby 1996) és a férfiuralom megtestesítőjeként (MacKinnon 1983). Másfelől, az államok nem osztatlan entitások, hanem összetett folyamatok és struktúrák összességei (Franzway et al. 1989), s ez lehetőséget nyit a női jogokat képviselő szereplők részvételére az állami folyamatokban. Az elmúlt évtizedekben elfogadottá vált az a nézet, hogy a nők jogait képviselő civilek számára elkerülhetetlen az állami szereplőkkel való valamilyen szintű kooperáció. Az elmúlt három évtized feminista szakirodalma részletesen tárgyalja az állam szerepét a nemek közötti egyenlőség megvalósításában és azt, hogy ebben fontos szerepe volt a feminista nyomásgyakorlásnak mind az

¹ Írásunkban a nőjogi mozgalom fogalmat használjuk a női jogokat képviselő szervezetekre. Ez a fogalom szűkebb, mint a nőmozgalom fogalma, amelyben egyéb nem emberi jogi szempont felől közelítő szervezetek is megtalálhatóak.

állami szerveken kívül, mind azokon belül (McBride–Mazur 2010, Banaszak 2010, Chappell 2002). Ez a felismerés világszerte specifikusan nőügyekkel foglalkozó állami intézmények és együttműködési platformok megalakulását eredményezte, és egyfajta optimizmushoz vezetett az úgynevezett államfeminizmus (*state-feminism*) eredményessége kapcsán. Az államfeminizmus fogalma bármely olyan „állami szervre vonatkozik [...], amelynek célja a nemek közötti egyenlőség előmozdítása”. A gyakorlatban úgy írható le, mint „nőpolitikai szervek olyan intézkedései, amelyek a nőmozgalmak követeléseit és fontos szereplőit bevonják az állami döntéshozatalba, hogy szakpolitikai és/vagy társadalmi folyamatokban feminista reformokat érjének el” (Mazur–McBride 2008:254).

A nőjogi mozgalmak és az államok közötti szoros együttműködést azonban világszerte kihívás elé állítja a konzervatív szereplők megerősödése, amelyek a „genderideológia” elutasítása nevében a nemek közötti egyenlőség és a szexuális jogok ellen szerveződnek (Kuhar–Patternote 2017, Kováts–Poim 2015, Korolczuk–Graff 2018, Verloo 2018), sokszor szoros kapcsolatban állva jobboldali, nacionalista és patriarchális nézeteket valló politikai pártokkal. Sok helyen ezek a konzervatív és jobboldali szereplők az intézményes politika részei, és nemcsak a nemek közötti egyenlőséget támadják, hanem az illiberális és antidemokratikus államszerveződések kialakulását mozdítják elő. Mindez a nemek közötti egyenlőséget szolgáló meglevő szakpolitikák és intézmények leépítésével vagy ezek eljelentéktelenítésével jár együtt.

Ebben a fejezetben az államfeminizmus irodalmával vitatkozunk. Ez az irodalom eredetileg elsősorban a nyugati demokráciák esetein alapult és csak a demokratikus átmenetek után kezdte alkalmazni alapvetéseit a releváns irodalom a régióban. A fejezetben amellet érvelünk, hogy a jelenlegi, a nemek közötti egyenlőséggel szembeni ellenséges légkör miatt újra kell gondolni az „államfeminizmushoz” köthető korábbi optimizmust és a szakirodalom néhány alapvetését. Ahol a demokrácia beszűkülése megfigyelhető, ott az állami szereplők és a nőjogi mozgalmak közötti viszony sem értelmezhető anélkül, hogy a genderellenes mozgalmakat és szereplőket² figyelembe ne vennénk. Három fő állításunk van. Először, az államfeminizmus elméleteiben feltételezett jóindulatú állam fogalma újragondolásra szorul. Másodsor, az állam és a társadalmi mozgalmak közötti viszony bilaterális értelmezését fel kell, hogy váltsa egy hárompólusú modell, amelynek része az államnak nemcsak a nőjogi mozgalommal, hanem a nemek közötti egyenlő-

2 Értelmezésünkben a genderellenes vagy nemek közötti egyenlőséggel ellentétes nézeteket valló mozgalmak nem felétlenül ellenzik explicit módon az egyenlőséget, sokszor nézeteik közvetett módon mennek szembe a nemek közti egyenlőség alapvetéseivel. Ilyenek például a családvédő szervezetek vagy a gyermekek „hagyományos” nevelését szorgalmazó szervezetek.

séggel ellentétes nézeteket valló mozgalmakkal való kapcsolata is. Harmadszor, újra kell gondolni azt a feltételezést, hogy a nőjogi mozgalmak leghatékonyabban a tárgyalásos, vagy tranzakciós stratégia alkalmazásával tudnak eredményt elérni. A nemek közötti egyenlőséggel szemben ellenséges környezet változatosabb eszközöket és stratégiákat igényel, ezekhez kapacitásnövelésre is szükség lehet.

Fejezetünkben az államfeminizmus, a társadalmi mozgalmak, valamint a demokrácia beszűkülésének irodalmára építve fogalmazzuk meg az állam és a társadalmi mozgalmak közötti kapcsolatok hárompólusú modelljét, amelyben együtt foglalkozunk a nemek közötti egyenlőséget támogató és ellenző szereplőkkel is. Értelmezésünkben ez a hárompólusú megközelítés lehetővé teszi, hogy jobban megértsük, milyen szerepet játszanak az ellenséges közegekben működő nőjogi mozgalmak a politikai döntéshozatali folyamatokban. Célunk, hogy hozzájáruljunk a demokrácia beszűkülésének genderszempontú elemzéséhez (Krizsán–Roggeband 2018b). Egy tágran értelmezett, a részvételi és egalitárius dimenziókat figyelembe vevő demokráciafogalom (Coppedge et. al. 2015) szerint a nők, és a jogaikat és érdekeiket képviselő civil szervezetek részvétele a politikai döntéshozatalban a genderszempontokra érzékeny demokrácia alapvető elemének tekinthető. Ezek leépülését a demokrácia beszűkülésének fontos elemeként kezeljük.

Elméleti és fogalmi keretrendszerünk bemutatása után, a fejezet második felében mindezt Közép-Kelet-Európa országainak példájával illusztráljuk. Három olyan országot elemeztünk, ahol a demokrácia leépülőfélben van³ és ahol a közelmúltban megerősödtek a támadások a nemek közötti egyenlőség és a nőjogok támogatóival szemben, ezek: Horvátország, Magyarország és Lengyelország. Magyarországon 2010-ben, Lengyelországban 2015-ben kerültek hatalomra jobboldali populisták kormányok, határozott nemek közötti egyenlőségellenes politikai programmal.⁴ Következésképp ebben a két országban a hivatalos politikai diskurzus elmozdult a nemek közötti egyenlőség ügyét támogató vagy arról nagyrészt hallgató kormányzati álláspont felől az ilyen szakpolitikák és intézkedések nyílt megkérdőjelezése felé (Krizsán–Roggeband 2018a). Horvátországban 2011-ben kezdődött el a kormány álláspontjának megváltozása a nemek közötti egyenlőség ügyében. E egymást követő kormányok alatt a horvát politikai színtér megváltozott, több teret adva olyan szereplőknek, amelyek ellenzik a nemek közötti egyenlőséget.⁵ Ez különösen a családpolitika, a szexuális nevelés, valamint a nők elleni erőszak körüli vitákban mutatkozott meg (Kuhar 2015, Sutlovic 2019).

3 Liberális demokrácia index. VDEM. Forrás: vdem.net.

4 Lengyelország 2015-től Jog és Igazság Párt (PIS)

5 Horvát kormányok: 2009–2011 Horvát Demokratikus Unió (HDZ), 2011–2016 Horvát Szociáldemokrata Párt (Kukuriku koalíció), 2016-tól HDZ

Tanulmányunkban kvalitatív módszertant alkalmaztunk, melynek keretében folyamatkövetést (*process tracing*) és szövegelemzést használtunk. A mozgalmak dokumentumait és beszámolóit, újságcikkeket, közösségimédia-tartalmakat elemeztünk. Az adatok részben a három országgal foglalkozó korábbi összehasonlító munkákból származnak (Krizsán–Roggeband 2018a, 2018b, Roggeband–Krizsán 2018). Ezeket a három országban 2017 szeptembere óta terepkutatók által végzett új adatgyűjtéssel, irodalom- és háttérkutatással, feminista aktivistákkal és femokratákkal készített interjúkkal és dokumentumelemzéssel egészítettük ki (Szczygielszka 2019, Sutlovic 2019, Krizsán–Sebestyén 2019). Ez a tanulmány nem törekszik átfogó összehasonlító elemzésre, a három országból származó adatokat itt elméleti keretrendszerünk fő állításainak alátámasztására használjuk. Mivel a kötet többi része a magyar adatokat részletesen tárgyalja, ezért a magyar fejezetre itt kisebb hangsúlyt fektettünk.

Az államfeminizmus elmélete a demokrácia beszűkülésének kontextusában

Az elmúlt évtizedek során a feminista szakirodalom feltárta, hogy a nőjogi mozgalmak milyen módon tudnak különböző államstruktúrákkal szövetségre lépni és ezáltal olyan folyamatokban részt venni, amelyek elősegítik a nemek közötti egyenlőség szélesebb körű megvalósulását. Ugyan bizonyos feminista szerzők elutasítják az állammal való együttműködést annak patriarchális vagy kapitalista természete miatt (Kantola 2016), a liberális feminizmus jórészt optimista abban, hogy az állammal való együttműködés és partneri viszony hozzájárulhat a nemek közötti egyenlőséghez.

A társadalmi mozgalmak szakirodalma a mozgalmakra mint államon kívülállóakra tekint. A genderirodalom egy része azonban az állami szereplőket úgy mutatja be, mint a nőjogi mozgalmak lehetséges partnereit. Az államfeminizmus fogalmát Hernes (1987) alkotta meg a nőbarát jóléti államokra vonatkoztatva. Az államfeminizmus azt jelenti, hogy „*az együttműködés olyan jogi kereteken belül történik, ahol a nemek közötti egyenlőség alapvető értéké válik a jóléti állam politikájában*” (Maeland 2015). Míg kezdetben az államfeminizmus fogalma olyan kezdeményezésekre vonatkozott, amelyek során a mozgalom befolyásolta az államot, később inkább azokra a berendezkedésekre kezdték használni, ahol az állam a nőjogokat előmozdító szereplővé, a nőjogi mozgalmak támogatójává vált.

A nőjogi érdekek államon belüli képviselőire sokan úgy tekintenek, mint a „*nőmozgalmi érdekek állami struktúrákba csatornázásának*” legfontosabb szereplőire (McBride–Mazur 2010:3). Franzway (1986) vezette be a „femokrata” (*femocrat*) kifejezést azokra a nőkre, akik nőpolitikai ügynökségeknél vagy más, állami női ér-

dekeket képviselő szervezeteknél dolgoznak. Az USA példájának elemzése során Banaszak (2010) rávilágított arra, hogy milyen nehéz meghúzni a választvonalat a feminista mozgalom államon belüli és azon kívüli szereplői között és demonstrálta, hogy milyen szerepet játszanak a reformok előmozdításában az államon belülről a feministák. Sokan úgy tekintenek a politikai döntéshozatal különböző szféráiban működő, az állam és a mozgalmak közötti együttműködés intézményesült formáira, mint a szubsztantív reprezentáció megerősödését elősegítő (Holli 2008) és a női érdekek figyelembevételét előmozdító (Squires 2007) struktúrákra. A nőpolitikai állami szervezetek vagy ügynökségek képezik az együttműködés egyik legtöbbet elemzett formáját. Az RNGS (*Research Network on Gender Politics and the State*) összehasonlító elemzése részletesen vizsgálta, hogy a nőpolitikai szervezetek hogyan tudják a feminista célokat szakpolitikai döntésekbe becsatornázni (Stetson–Mazur 1995, McBride–Mazur 2010, Outshoorn–Kantola 2007), azt elemelve, hogy a „nyugati posztindusztriális világ” államfeminizmusa (McBride–Mazur 2010:4) hozzájárul-e a nők érdekeinek demokratikus képviseletéhez. A projekt a létező államfeminizmusok erejének és hatáskörének sokféleségét mutatta be, felhívva a figyelmet az államfeminizmus sérülékenységre a kormányváltásokkal, államátalakulásokkal, az interszekcionalitással, de a *gender mainstreaming*gel szemben is (Outshoorn–Kantola 2007, Outshoorn 2010).

Az államok és a nőjogi mozgalmak közötti együttműködésben kihívást jelent továbbá a mozgalmak állami szervektől és támogatástól való függése, valamint a feminista mozgósítás sérülékenysége az államok neoliberais átalakulásával összefüggésben (Banaszak et al. 2003, Elman 2003, Alvarez 1999).

A sérülékenység elismerésének ellenére összességében az államfeminizmust kutató szakirodalomra a kooperáció és a genderpolitika előmozdításának érdekében létrehozott együttműködés lehetőségeinek elfogadása jellemző (McBride–Mazur 2010, Weldon 2003). Miközben az államfeminizmus szakirodalma felismeri ugyan a korlátokat, mégis, a jóindulatú állam lehetőségében bízva úgy látja, hogy az állammal való együttműködés előnyei meghaladják annak veszélyeit.

A nőjogi mozgalmak és az államok közötti viszonyt elemző szakirodalom másik fontos eleme, hogy ezt a kapcsolatot kétoldalúként értelmezi, vagyis elsősorban a nőjogok támogatói és az állami szereplők közötti kapcsolatot vizsgálja. Habár említik az ellenmozgalmak és a nemek közötti egyenlőség ellenzőinek létezését, ez a nőjogi mozgalmak és az állam viszonyának elemzésére kialakított elméleti keretbe nem integrálódik. Az államfeminista szakirodalom nem elemzi szisztematikusan az ellenmozgalmakat és ezek reprezentációs törekvéseit, ahogy azt sem, hogy ezek mit jelentenek az államok és a nőjogi mozgalmak között kialakult viszonyra nézve (McBride–Mazur 2010, Outshoorn–Kantola 2007).

Mindeközben jelenleg az is megfigyelhető, hogy a demokrácia besűkülésével és a nemek közötti egyenlőséggel összeférhetetlen nézeteket valló mozgalmak megerősödésével összefüggésben olyan csoportoknak van egyre nagyobb befolyása a kormányzati struktúrákra és döntéshozatali folyamatokra, amelyek ellenzik a nemek közötti egyenlőséget. Következésképpen felül kell vizsgálni azokat az elméleti kereteket, amelyek a nemek közötti egyenlőséggel szembeni jóindulatú államot, és az államok és a nőjogi mozgalmak közötti stratégiai együttműködést feltételezve alakultak ki, úgy, hogy a nemek közötti egyenlőséget ellenző szereplőket és az állam követeléseikre adott válaszát is tartalmazzák (Verloo 2018, Patternote–Verloo 2018).

A nemek közötti egyenlőség ellenzői és követeléseik beépülhetnek az államba és kormányzati ideológiák részeivé válhatnak. A jóindulatú államokkal szemben, ez az állami szintű ellenségesség a nőpolitikai szervek, a femokraták létjogosultságát kérdőjelezi meg (Roggeband–Krizsán 2018b). Következésképp a genderpolitika megerősítésének és a korábban elért eredmények megőrzésének érdekében a partneri viszonyra és kooperációra építő nőjogi mozgalmi stratégiák helyett alternatív, konfrontatívabb stratégiák használata kerülhet előtérbe.

Közép-Kelet-Európa országaiban a posztkommunista időszakban ambivalens kapcsolat alakult ki a nőjogi mozgalmak és az államok között. Az állammal szembeni szkepticizmus az autoriter és elnyomó államok történetét figyelembe véve indokolt volt (Acsády 2020, ebben a kötetben). Emellett pedig a demokratizálódást a régió több országában a nemek közötti egyenlőség elérésének elszalasztott lehetőségeként értelmezték (Einhorn 1993). Mindezek ellenére a nőjogi mozgalmak legtöbbször a tranzakciós aktivizmus módszerére támaszkodtak, vagyis a civil szereplők és az államok közötti sűrű hálózatok kiépítését részesítették előnyben, a tágabb társadalmi részvétellel és mobilizációval szemben (Petrova – Tarrow 2007). Az 1989 után kialakuló feminista mozgalmak nagyrészt az állammal való partneri kapcsolat kialakítására és az állami szakértői kapacitás bővítésére törekedtek (Krizsán–Roggeband 2018a, Ivancheva 2015). Spehar (2007) a társadalmi mozgalmak és az állam közötti együttműködést a genderpolitikai előrelépések egyik alapvető okaként definiálta a 2000-es évek horvát és szlovén kontextusában. A családon belüli erőszak elleni intézkedések alakulását különböző régióbeli országokban vizsgáló korábbi munkánkban mi is kiemeltük az állammal való együttműködés fontosságát a genderérzékeny közpolitikai fejlődés szempontjából (Krizsán–Roggeband 2018a). Ennek ellenére, bár a nemek közötti egyenlőség állami intézményesülése valamilyen szinten megtörtént (Krizsán 2012), ezekben az országokban a nőjogi mozgalmak és az államok közötti partneri együttműködés sokkal kevésbé volt jellemző (Spehar

2007, Krizsán–Roggeband 2018a, Krizsán–Zentai 2012). Így az államfeminizmus elméletének alkalmazhatósága a demokratikus Európába későn csatlakozó országok esetében eleve megkérdőjelezhető.

Az elméleti keret tágítása

Ahhoz, hogy megértsük a demokrácia beszükülésének jelenlegi trendjei és a nemek közötti egyenlőséggel szemben létrejött mozgalmak által okozott kihívásokat, kétfajta szakirodalmi forráshoz nyúlhatunk: a társadalmi mozgalmak irodalmán belül az ellenmozgalmakról szóló kutatásokhoz és a civilszféra mozgásterének beszüküléséről szóló szakirodalomhoz.

A társadalmi mozgalmakat elemző szerzők mozgalom-ellenmozgalom dinamika fogalma jó kiindulópont ahhoz, hogy a nemek közötti egyenlőséget ellenzőket is integrálni tudjuk elméleti keretrendszerünkbe (Roggeband 2018). Azonban a mozgalmakról és ellenmozgalmakról szóló szakirodalom fontos korlátja, hogy ezt a dinamikát kizárólag a társadalmi mozgalmak között értelmezi, és nem veszi figyelembe az állami szereplők ebben való aktív szerepét. Ez a szakirodalom az államot a mozgalmak és ellenmozgalmak közötti dinamikán kívül álló, kontextuális tényezőként értelmezi. Azonban, ahogy korábban leírtuk, a nemek közötti egyenlőséget ellenző szereplők több országban részei az intézményes politikának, lehetővé téve, hogy így befolyásolják a politikai folyamatokat és döntéshozatalat. A nőjogi mozgalmak szervezetei ma sok helyen az állam és a genderellenes mozgalmak erős szövetségével állnak szemben. Mindez a mozgalom-ellenmozgalom szűrőjén keresztül nehezen értelmezhető, mert a nőjogi mozgalmak így nemcsak a genderellenes mozgalmakkal küzdenek, hanem az állammal is. A szakirodalom egy másik hiányossága, hogy nem veszi figyelembe a társadalmi nemek szempontjait és így figyelmen kívül hagyja a közöttük levő hatalmi viszonyokat. A nemek közötti egyenlőséggel való szembenállás ugyanis egy szélesebb társadalmi konfliktus része, amelyben a patriarchális szereplők sokféleképpen állnak ellen a feminista csoportok hatalomért és autonómiáért folytatott küzdelmének. Ebben a küzdelemben a nőjogi mozgalmak más hatalmi pozíciót foglalnak el, mint az ellenmozgalmak, amelyeket különböző érdekcsoportok támogatnak. Azokban az államokban, ahol a demokrácia leépül, a nemek közötti egyenlőséggel ellentétes nézeteket valló mozgalom követeléseai jól illeszkednek az állami és más fontos döntéshozó szereplők világképébe.

A civil szféra mozgásterének beszükülését elemző demokrácia-irodalom iránymutató az államok és a társadalmi mozgalmak közötti megváltozott viszony elemzésében. Napjainkban a civil szervezetek, különösképpen azok, amelyek az emberi jogok védelmével foglalkoznak, egyre erőteljesebb politikai korlátozással

szembesülnek, például a tevékenységüket korlátozó törvények vagy a külföldi finanszírozás lehetőségének beszűkítése miatt (Carothers–Brechenmacher 2014, Rutzen 2015, Poppe–Wolff 2017). Az állam ellenségessége sok esetben erőszakos cselekedeteket is jelent, kezdve az indokolatlan pénzügyi ellenőrzéstől, egészen az aktivisták elleni fizikai erőszakig (Baker et al. 2017, Human Rights First 2017, Gerő–Kerényi 2017). Az együttműködő állam helyett itt egy ellenséges államot látunk, amelynek célja a kritikus civil szervezetek – többek között nőjogi csoportok – elhallgattatása.

Ez a szakirodalom azonban figyelmen kívül hagyja a mozgalmak és az ellenmozgalmak közötti dinamikát és azt, hogy a két oldal hozzáállása az államhoz eltérő lehet, mivel az ellenmozgalmak céljai gyakran megegyeznek az antideмокratikus, a nemek közötti egyenlőséget ellenző kormányzati ideológiával. Ennek fényében helyénvaló a civil szféra mozgásterének beszűkülése helyett annak átrendeződéséről beszélni.

A mozgalmak és az ellenmozgalmak szervezetei közötti küzdelem az államhoz és annak erőforrásaihoz való hozzáférésre is kiterjed. Ebben a küzdelemben több a lehetősége azoknak a szervezeteknek, amelyek a kormányzati nézetekhez közelebb állnak, mint azoknak, amelyek attól eltérő nézeteket képviselnek. Ennek a globálisan terjedő jelenségnek a genderszempon tús elemzése megmutatja, hogy a civil szféra mozgásterének beszűkülése hogyan erősíti meg vagy szélesíti ki a nemek közötti egyenlőtlenséget a társadalomban és a politikában. Az államok genderszempon tús elemzése rávilágít arra, hogy a jelenleg tapasztalható genderellenes támadások veszélyeztetik azokat az eredményeket, amelyeket évtizedek nőjogi aktivizmusa ért el az állam és működési mechanizmusainak átalakítása terén. Mindez különösen kedvezőtlen helyzetbe hozta a nőjogi aktivistákat a genderellenes mozgalmakkal szemben. Amit látunk, az egy átalakult, a nőjogi mozgalommal ellenséges civil szféra. Az állam az ideológiailag számára megfelelő civil szervezetek létrehozásával, felkarolásával a patriarchális társadalmi modell helyességét igyekszik igazolni a nemek közötti egyenlőség helyett (Howell 2005).

Összességében, mind az ellenmozgalmak, mind a demokrácia beszűkülésének szakirodalma arra hívják fel a figyelmet, hogy a jóindulatú, partnerként viselkedő állam feltételezése megkérdőjelezendő, valamint arra is, hogy újra kell gondolni az államok és nőjogi mozgalmak közötti bilaterális viszonyt, figyelembe véve mind az államapparátuson belül, mind pedig a társadalmi mozgalmakban megtalálható, a nemek közötti egyenlőség elleni célokat megfogalmazó szereplőket.

Javaslat egy új elméleti keretrendszerre

Elméletünkkel a nőjogi mozgalmak, a nemek közötti egyenlőséggel ellentétes nézeteket valló mozgalmak és az államok közötti hárompólusú kapcsolatot kívánjuk megragadni (1. ábra). A nemek közötti egyenlőség ellenzőinek integrálása a modellbe megváltoztatja az államokról és nőjogi mozgalmakról, valamint ezek kapcsolatáról kialakított képünket. A modell segítségével világosabban láthatjuk a különböző kontextusokban megfigyelhető dinamikákat, melyekben a különböző szereplők az állam intézményeihez és a közpolitikai folyamatokhoz való hozzáférésért küzdenek, és azokat is, ahol az állami politika és a genderellenes szereplők összefonódnak. A modell segít azoknak az eseteknek az értelmezésében is, ahol az állam támogatja a nemek közötti egyenlőség megvalósulását.

Elméleti rendszerünket két szemszögből mutatjuk be: az államéból és a nőjogi mozgalmakéból.

1. ábra
A nőjogi mozgalmak, az állami szereplők és a genderellenes mozgalmak közötti dinamika dimenziói

Először nézzük az állam szemszögéből. Fontos, hogy ne csak az államok nőjogi mozgalmakkal való kapcsolatára reflektáljunk, hanem összehasonlítóképpen vizsgáljunk kell azt is, hogy az állam hogyan viszonyul a nőjogi mozgalmak ellenfeleihez. Elemzésünknek ki kell terjednie arra, hogy a két mozgalom egymáshoz viszonyítva mennyire sikeres azokban az állami folyamatokban, színtereken és forráselosztásban, amelyek lehetővé teszik és elősegítik a civil társadalom politikai döntéshozatalban való részvételét. A releváns szakirodalomból három fontos szempont rajzolódik ki, amelyek segítenek az összehasonlításban. Ezek a következők: bevonás a (szak)politikai döntéshozatalba vagy az abból történő kizárás konzultáció, kooperáció vagy más mechanizmusok által; a civil szervezetek hozzáférése az állami erőforrásokhoz; és a mozgalmi célkitűzések (nőpolitikai vagy genderellenes) intézményesülése az államszerkezetben.

A demokrácia szempontjából a konzultáció és az inkluzív döntéshozatali folyamatok létfontosságúak és sokat mondanak az állam és a különböző mozgalmak kapcsolatáról. Emellett a pénzügyi és egyéb források elosztása a legegységesebb módja a különböző mozgalmi szereplőkkel való kapcsolat fenntartásának és támogatásának vagy felszámolásának. Az erőforrások megvonása vagy átirányítása fontos eszköz az államok kezében, különösen az NGO típusú, külső erőforrásoktól függő⁶ szervezetek esetében. A konzultáció és a finanszírozás felfüggesztése eszközzé válhatnak olyan autoriter kormányok kezében, amelyek az ellenségesnek tartott civil szervezetek elnyomására törekuszenek. A civil szervezetek visszaszorítása történhet a korábban fennálló konzultációs csatornák megszüntetésével vagy ezek átrendezésével, például az állami célokat támogató szervezetek (*government organized non-governmental organizations* – GONGOK) meghívásával (Doyle 2017). Továbbá, történhet a szervezeteknek szánt finanszírozási formák megvonásával vagy átcsoportosításával, de akár az ezen csoportok elleni erőszakos támadásokkal is (Baker et al. 2017). Végezetül, a nőpolitikai szervek megléte és helye a kormányzati hierarchiában kiemelten fontos: a nemek közötti egyenlőséget elősegítő követeléseknek színteret és hangot adnak a kormányon belül (Stetson–Mazur 1995, McBride–Mazur 2010, Squires 2007). Ahhoz, hogy megértsük, hogyan szüntetik meg, alakítják át vagy váltják le ezeket az intézményeket, alapvetően fontos elemezni, hogy a mozgalom céljainak hol van a helye a kormányzati célok között, illetve milyen alternatív célok jelennek meg helyettük.

A nőjogi mozgalmak szemszögéből közelítve meg kell vizsgálnunk a nőjogi mozgalmak viszonyát a megváltozott államokhoz, valamint a genderellenes mozgalmakra adott reakciójukat is. A női jogok ellenzésével való összefüggésben a

6 Ellentétben az alulról vagy közösségi alapon szerveződő, többnyire önkéntes munkán alapuló szervezetekkel.

nőjogi mozgalmaknak nemcsak az állami szereplőkkel kell megküzdeniük, hanem a genderellenes mozgalmak szereplőivel is. Ezeket a mozgalmakat gyakran egyéb befolyásos érdekcsoportok – például az egyházak – is támogatják (Fetner 2008). A genderellenes mozgalmak képviselői egyre gyakrabban kerülnek be a formális politikába, egyrészt a nemek közötti egyenlőséget nyíltan elutasító kormányzati ideológiák miatt, másrészt a társadalmi ellentéteket és a civil társadalmat populistákra felhasználó kormányok miatt. A nemek közötti egyenlőséget ellenzőknek a kormányzatok és más, gyakran nemzetközileg támogatott érdekcsoportok erőforrásokat, cselekvés- és diskurzusrepertoárt, valamint fontos kapcsolatokat biztosítanak. Mindez a nőjogi mozgalmak és ellenfeleik közötti hatalmi egyenlőtlenséghez vezet.

A nőjogi mozgalmak és ellenfeleik közötti kapcsolat lehet közvetlen vagy az állam által mediált. A két forma eltérő politikai dinamikához vezet, ugyanis, ha a nőjogi mozgalmak az állam és a genderellenes civil társadalom szereplői által alkotott hatalmi tömbbel állnak szemben, akkor az ellenállás lehetőségei korlátozottak.

Összességében, a nemek közötti egyenlőséget vitató kontextusban a nőjogi mozgalmak államokkal való kapcsolata átalakuláson megy keresztül. Ez hatással van a mozgalmak kapacitására, stratégiáira, a követeléseik megfogalmazásának módjára és a koalíciós hajlandóságára. Az állam átalakulásával és az államok és a mozgalmak közötti viszony megváltozásával összefüggésben (Banaszak et al. 2003) három szempontot veszünk alapul a mozgalmak válaszreakcióinak felmérésében: a mozgósítási kapacitást (*mobilization capacity*); az állami szereplőkkel való kapcsolattartás stratégiáit, ideértve a követelések megfogalmazásának módját; valamint a koalícióépítést.

A mozgalmi kapacitás anyagi, emberi és szervezeti erőforrásokra vonatkozik, beleértve a vezetést és a kapcsolati hálót is. A különböző erőforrások mozgósítására való képesség alapvető fontosságú a mozgalmak és politikai befolyásuk szempontjából (Amenta et. al. 2010). Annak függvényében, hogy az állam és a genderellenes szereplők között milyen kapcsolat alakul ki, a nőjogi csoportok számára másfajta lépések lehetnek hasznosak. Míg a támogató államok esetén az intézményesült szervezeti formák a leghatékonyabbak (Krizsán–Roggeband 2018a), addig kirekesztő állami kontextusban ezek többnyire haszontalanok. Ugyanakkor, az alulról szerveződő, decentralizált cselekvésre való képesség és a más társadalmi mozgalmakkal létrehozott koalíciók és erőforrás-összevonások hasznossá válhatnak (Krizsán–Roggeband 2018b).

A következő fontos szempont a mozgalmak stratégiai kapcsolata az állammal. A nőjogi mozgalmak hagyományosan kevésbé konfrontatív stratégiákat használ-

tak a céljaik eléréséhez, például részt vettek a konzultációs folyamatokban vagy lobbiztak a politikai döntéshozóknál (Htun–Weldon 2012). Az államok ellenségesége és elzárkózása azonban lehetetlenné teszi ezek alkalmazását, helyette inkább a konfrontatívabb és az intézményes kereteket megbontó stratégiák kerülnek előtérbe, például petíciók benyújtása, tüntetések, a közvéleményt megcélzó nyilvános események (McAdam–Su 2002), pereskedés vagy egyéb nemzetközi számonkérési formák. A genderellenesség a keretezésre – a követelések megfogalmazásának módjára – is hatással van (Ferree 2003, O’Dwyer 2012). A nemek közötti egyenlőség ellen intézett nyílt és radikális támadás folytán a nőjogi mozgalmak követeléseiben explicitebbé válnak a társadalmi nemek szempontjai (Krizsán–Roggeband 2018a), nézeteik radikálisabbá válhatnak. Mindezek más mozgalmi stratégiákat és infrastruktúrát igényelnek (Andrews 2001), mint például a pereskedéshez szükséges jogi szaktudást, az alulról jövő, közösségi szerveződéshez és mobilizációhoz szükséges infrastruktúrát, de a szélesebb koalícióban való munkavégzésre való nyitottságot is. Azok a mozgalmak, amelyek korábban is sokszínűbb kapacitással rendelkeztek (Andrews 2001), könnyebb helyzetben vannak a konfrontációs stratégiák alkalmazásakor.

Míg a fenyegetés és az ellenállás újjáélesztheti és megerősítheti a mozgalmakat, ezek hosszú távú és szisztematikus jelenléte a gyengébb és/vagy inkább intézményesült mozgalmakat cselekvőképtelenné teheti (Mueller–McCarthy 2003). Ilyenkor jellemző válasz lehet az alámerülés, vagyis a túlélésre berendezkedés, amelyben a társadalmi mozgalom képes fenntartani magát, és kihívást jelenthet a hatalom számára egy ellenséges politikai és kulturális környezetben (Taylor 1989). A gazdasági válságra adott feminista válaszok között találunk példát mind a mozgalmak megszűnésére, mind azok újraéledésére és az ellenállás innovatív formáinak megszületésére is (Kantola–Lombardo 2017, Sitter et. al 2017). A demokrácia beszűkülésére adott feminista reakciók összefüggésben állnak a mozgalmak meglévő mozgósítási kapacitásával, az állammal való kapcsolatukkal, valamint a genderellenesség módjával és a genderpolitika és annak támogatói ellen intézett támadások erejével és időtartamával is.

Harmadik szempontként fontos, hogy az ellenséges környezetben a koalícióépítés új mintái alakulhatnak ki. A már megszerzett jogok fenyegetettsége miatt olyan koalíciós együttműködés jöhet létre, amely nem feltétlenül történik meg, ha van mód a kormánnyal partneri viszonyt kialakítani. Koalíciók jöhetnek létre például különböző egyedi ügyek alapján, a politikai folyamatokkal való szélesebb körű elégedetlenség eredményeként (Almeida 2010). Ezek a koalíciók összeköthetnek egymással versenyző csoportokat vagy különféle jogokért küzdő, demokráciapárti csoportokat. A nemek közötti egyenlőség erős állami szintű ellenzése

új szövetségeseket toborozhat az ellenzéki pártokból, valamint eredményezheti a nemek közötti egyenlőség támogatására való hajlandóság megerősödését a demokráciáért és jogokért folytatott szélesebb küzdelemben (O'Dwyer 2012). Mindazonáltal, az ilyen helyzetek a mozgalmakon belüli versenyt is fokozhatják és a megfelelő stratégiáról szóló vitákhoz és ellentétekhez vezethetnek (Fetner 2008).

Az állam és a társadalmi mozgalmak interakciója a leépülő demokráciákban

A következőkben három olyan közép-kelet-európai ország (Horvátország, Magyarország és Lengyelország) példáján mutatjuk be az államok és a nőjogi mozgalmak közötti interakciót, amelyekre jellemző a demokrácia beszűkülésének folyamata és a nemek közötti egyenlőséggel szembeni ellenségesség. Célunk, hogy bemutassuk elméleti keretrendszerünk alkalmazhatóságát az empirikus elemzésben, semmint a sokrétű empirikus anyag bemutatása. Ez különösképpen igaz a magyar empirikus anyagra, amelyet a kötet többi fejezete részleteiben tárgyal. Elsőként, az államtól a civil társadalom felé irányuló dinamikát elemezzük, majd azt, hogy milyen válaszokat adnak a nőjogi mozgalmak az államok átalakulására és a nemek közötti egyenlőséggel szemben egyre erősödő mozgósításra.

Az állam

Az állam és a nőjogi mozgalmak közötti megváltozott viszony mindhárom országban megfigyelhető, mindhárom szempontunk (a közpolitikai döntéshozatalba való bevonás; a civil szervezetek állami finanszírozása; a reprezentáció az állami szervezetekben) alapján. A három szempontot egyenként vizsgáljuk.

Részvétel a (szak)politikai döntéshozatalban

Magyarországon 2010 előtt sem voltak megszilárdult konzultációs mechanizmusok az állami szereplők és a nőjogi csoportok között, bár némi javulás megfigyelhető volt ezen a téren 2009–10-ben. A helyzet 2010 után gyorsan romlott (Krizsán–Roggeband 2018a, Krizsán–Sebestyén 2019). A Fidesz-kormány felszámolta az előző kormányok idején meglevő intézményes kereteket. A konzultációs kapcsolatok eleinte a rendszeres tanácskozás felől az ad-hoc konzultációk felé mozdultak el, majd ezt a korlátozott együttműködést váltotta fel a nőjogi szervezetek kirekesztése és zaklatása. A Nők és Férfiak Társadalmi Egyenlősége Tanácsát 2010 óta nem hívták többet össze, ezzel pontot téve a kormány és a nőjogi szervezetek közötti intézményesült kapcsolat végére (Juhász 2012). A 2012-ben alapított Emberi Jogi Munkacsoport és Kerekasztal Nők Jogaiért Felelős Tematikus Mun-

Krizsán Andrea – Conny Roggeband:
A nőjogi mozgalmak és az állam viszonya a beszükülő demokráciákban

kacsoportja évente kétszer ülésezik nőjogi kérdésekről, amelyeken a nőjogi szervezetek mellett más csoportok is részt vesznek, többek között fogyatékkal élők csoportjai, kisebbségjogi csoportok, LMBTQ+ szervezetek, konzervatív nőszervezetek és családvédelmi szervezetek, de a tagok között van a Magyarországi Baptista Egyház és egy konzervatív kormányzati agytröszt is (Krizsán–Sebestyén 2019). A napirendet a minisztérium határozza meg, a nőjogi szervezeteknek nincs beleszólása a döntésekbe. A nőjogi szervezetek elvesztették a befolyásukat a releváns szakpolitikai folyamatokra, helyüket konzervatív és vallásos szervezetek vették át, köztük konzervatív nőszervezetek. 2013-ban a Magyar Nők Szövetsége sikertelenül próbálta meg átvenni a Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség helyét az Európai Női Lobbiban (*European Women's Lobby*), de a Nemek Közötti Egyenlőség Európai Intézetében (*European Institute for Gender Equality*) viszont képviseleti helyhez jutott. 2013-tól kezdődően a kormány olyan, egyre inkább elnyomó módszereket kezdett alkalmazni a nőjogi szervezetekkel szemben – más civil szervezetekkel együtt –, mint a pénzügyi auditok, a megbélyegzés és az állami együttműködésekkel való teljes kizárás. Mindez súlyosan érintette a nőjogi szervezetek korlátozott erőforrásait.

Lengyelországban 2009 és 2015 között növekedett a nőjogi csoportok bevonása a szakpolitikai döntésekbe. Különböző specifikus konzultatív fórumok alakultak, valamint létrejött a Nőkongresszus (*Women's Congress*) (Krizsán–Papp 2016, Gruziel 2015). 2015-ben a PiS hatalomra kerülése után a kormány felszámolta azokat a létező intézményi struktúrákat, amelyek a nemek közötti egyenlőség előmozdításán dolgoztak, elvágva a nőjogi szervezetek államhoz való hozzáféréseinek fő csatornáit. A kormány aktívan támogat különböző újonnan alapított vagy korábban marginális konzervatív (többek között az abortuszellenesség vagy bevándorlásellenesség területén aktív) szereplőket, és bevonja őket a törvényalkotási konzultációs folyamatba. Kormányhivatalnokok nyilatkozatai szerint a cél egy konzervatív civil állomány kialakítása. Részint hasonlóan Magyarországhoz, a nőjogi szervezetek és LMBTQ+ csoportok Lengyelországban is erőszakos támadásokat szenvedtek el (Human Rights First 2017), irodáikban rendőrségi razziákat tartottak, számítógépeket foglaltak le. 2017-ben a lengyel kormány pénzügyi felülvizsgálatot indított több női jogokat védő civil szervezet ellen, egyeseket arra kötelezve, hogy korábban elnyert pályázati pénzeket visszaadjanak, másoktól pedig finanszírozási forrásokat vontak el (Human Rights First 2017:5). A rendőrségi razziák 2017 októberében egy nappal azután zajlottak, hogy nőjogi szervezetek kormányellenes felvonulásokat szerveztek az ország szigorú abortusztörvénye ellen. Ez mutatja, hogy a kormány ezeket a razziákat a megfélemlítés eszközeiként használja (Szczygielszka 2019).

Horvátországban kiemelkedően jól működő intézményi struktúrák alakultak ki a nőjogi csoportok és az állami szereplők közötti együttműködésre a 2000-es évek elején (Spehar 2007, Krizsán–Roggeband 2018a). Ezek meglehetősen stabilak maradtak az idők során és továbbra is léteznek. A 2011-es kormányváltás után megváltozott a nőjogi szereplők helyzete és a nemek közötti egyenlőséget ellenző retorika is felerősödött (Sutlovic 2019). Mindez megingatta a korábban sikeres együttműködést. A nőjogi szervezetek elvesztették bennfentes státuszukat a nők jogairól történő egyeztetésekben. Lengyelországgal és Magyarországgal szemben, ahol radikális és hirtelen változások történtek, melyek következtében a nőjogi szervezeteket teljesen felváltották a konzervatív és egyházi szereplők, Horvátországban egy fokozatosabb folyamat zajlott le, amely becsatornázza a konzervatív szereplőket az egyeztetési folyamatokba, de közben nem zárta ki a nőjogi mozgalom szervezeteit sem. Ezáltal a nemek közötti egyenlőséggel ellentétes nézeteket valló csoportok (például férfijogi vagy családvédő csoportok) is beleszólhattak a szakpolitikai folyamatokba, követeléseiket és álláspontjukat – például a hagyományos családról, a szexuális és reprodukív jogokról – be tudták építeni ezekbe. Mindazonáltal a nőjogi szervezetek sem kerültek ki a döntéshozatali folyamatokból, és bizonyos kérdések esetében továbbra is fontos szerepet játszanak. Az Isztambuli Egyezmény 2018-as ratifikációja – amely az erős ellenmozgalmi tüntetések és a genderellenes szereplők politikai folyamatokba való bevonása ellenére valósult meg – azt mutatja, hogy a nőjogi szervezeteket nem hallgattatták el (Sutlovic 2019). A kormányzat itt a semleges, demokratikus elvekre hivatkozó döntőbíró szerepét vette fel. Ez a pozíció is ambivalens azonban, mivel alkalmanként fontos hivatalokra konzervatív szereplőket neveztek ki (Sutlovic 2019). A horvát kormány azonban nem támogatja nyíltan a konzervatív mozgalmakat, ami nagyban különbözik a magyarországi és a lengyelországi helyzettől.

Összességében, bár a (szak)politikai döntéshozatal folyamataiba való bevonásban történt változások eltérnek a három országban, mindháromban megfigyelhető a nőjogi csoportok egyre erősödő marginalizációja és a helyükre lépő konzervatív szereplők megerősödése.

Állami finanszírozás

A nőjogi mozgalmakhoz való állami hozzáállásban történt változást a finanszírozás átalakulása is alátámasztja. A finanszírozás csökkentésére a korábbi minták alapján három különböző modellt látunk.

Magyarországon nőjogi csoportok sosem részesültek jelentős kormányzati támogatásban, hanem inkább külföldi pénzekből tartották fenn tevékenységeiket. 2010 után a kormány növelte a civil társadalom köz- és külföldi finanszírozása fe-

letti ellenőrzést (Krizsán–Sebestyén 2019). A civil szervezetekről szóló törvény módosítása korlátozta a közhasznú szervezetek számát, és átszervezte a finanszírozási mechanizmust. A pályázatokról döntő bizottságok kormányzati irányítás alá kerültek, következképp az állami finanszírozás megszerzésének feltétele lett a kormányzati célokhoz való kapcsolódás. A kiírások megfogalmazása világos normatív elvárásokat támaszt az állami finanszírozásért folyamodó szervezetekkel szemben, amelyek a gyakorlatban sok létező nőjogi szervezetet kizárnak. Ezen túlmenően több nőjogi szervezet is feketelistára került, ezzel ellehetetlenítve a közintézményeknek (rendőrségnek, bíróknak, szociális intézményeknek) nyújtott képzéseiket (Krizsán–Sebestyén 2019). 2015-től kezdődően a kormány a civil szervezetek külföldi finanszírozását lehetetlenítette el, amely a nőjogi szervezetek számára korábban az egyik fő anyagi forrás volt. A Norvég Alap volt az egyik megtámadott támogatási forma, mivel visszautasította a forrásainak kormányzati közvetítőkön keresztül történő elosztását. A Norvég Alap által támogatott civil szervezetek kiemelt megfigyelés alá kerültek (Gerő 2020, ebben a kötetben, Krizsán–Sebestyén 2019). Továbbá a kormány 2017 júniusában fogadta el civil szervezetekről szóló törvényt (Open Society Foundations 2018), amely „külföldi ügynökként” bélyegezte meg a külföldről finanszírozott civileket. A folyamat során 2018-ban a Nyílt Társadalom Alapítvány (*Open Society Foundation*) mint intézmény kivonult Magyarországról, bár továbbra is támogat szervezeteket.

Lengyelország esetében is találunk kormányzati stratégiákat, melyek a nőjogi szervezetek finanszírozásának leépítését és az állami finanszírozás más, kormányközeli nőszerzetek felé történő átirányítását szolgálják. Az újonnan alapított állami finanszírozás elosztásáért felelős Nemzeti Szabadság Intézet – A Civil Társadalom Fejlesztéséért Központ (*National Freedom Institute – Centre for the Development of Civil Society*) célja az emberi jogokat központba helyező csoportokat a kormányhoz lojális új szereplőkkel felváltani (Sczygelszka 2019). A Női Jogokért Központ (*Centre for Women’s Rights*) az egyik legrégebbi nők elleni erőszakkal foglalkozó szervezet Lengyelországban, amely 1994 óta részesült állami finanszírozásban. 2016 óta az állami támogatást megvonták tőlük azzal az indokkal, hogy a Központ „csak egy szűk csoportnak nyújt segítséget” (Sczygelszka 2019). Hasonló forrásmegvonások értek több női jogi csoportot (Human Rights Watch 2019).

Horvátországban új, jobboldali civil szervezetek részesülnek kormányzati támogatásban. A 2013-ban alapított A Család Nevében (*In the Name of the Family*) nevű szervezet például hároméves támogatást kapott 2017-ben a Civil Társadalom Fejlődéséért Nemzeti Alapítványtól (*National Foundation for Civil Society Development*) (Sutlovic 2019). Lengyelországgal szemben, itt az állam által a nő-

jogi csoportok korlátozására alkalmazott stratégia nem a finanszírozás megtagadása a nőjogi szervezetektől, hanem közbeszerzési pályázat kiírása a nőjogi szervezetek által korábban biztosított szolgáltatásokra. Ez erősen erőforrás-igényes a szervezetek számára, valamint kötelezi őket a feminista elveknek sokszor ellentmondó szakmai protokolloknak való megfelelésre, például a nők elleni erőszak területén folytatott munkában (Minnesota Advocates et. al. 2012). A korábban létező elkülönített állami források pályázatással történő felváltása egy viszonylag új jelenség Közép-Kelet-Európában, mely új értelmet nyer a sokszor államilag felvállalt genderellenes kontextusban.

Reprezentáció az állami szervezetekben

A harmadik szempont a nőjogi állami szervezetek félreállítása, bezárása vagy újjászervezése abból a célból, hogy megfeleljenek a konzervatív eszméknek és céloknak.

Magyarországon a 2010-es kormányváltást követően rövidesen felszámolták a nemek közötti egyenlőség intézményrendszerét. 2010 előtt egy kicsi és viszonylag jelentéktelen, de működő Nemek Közötti Egyenlőségi osztály volt a Szociális és Munkaügyi Minisztériumon belül. Az új kormány lecsökkentette az osztály létszámát és az alá tartozó ügyek számát, valamint alárendelte a Család- és Népesedéspolitikáért Felelős Államtitkárságnak. Később többször változtatott helyet az osztály. Jelenleg⁷ a Családügyi Államtitkárhelyettes alá tartozó Gyermekügyi, Nőpolitikai és Esélyteremtési osztály látja el a feladatot. 2012-ben kineveztek egy a nők munkaerőpiaci helyzetének javításáért felelős miniszteri biztost azzal a céllal, hogy azonosítsa a nők munkaerőpiaci részvételének akadályait és ezek orvoslására programokat kezdeményezzen. Ennek a pozíciónak kis súlya volt, és a kinevezett biztos mandátuma alatt nem foglalkozott a nemek közötti egyenlőség kérdésével (Krizsán–Sebestyén 2019).

Lengyelországban a korábban a nemek közötti egyenlőségért felelős szerv, az Egyenlő Bánásmódért Felelős Biztos (*Plenipotentiary*) hivatalát összevonták a Civil Társadalomért Felelős Biztos hivatalával. Az új tisztség tevékenysége nagyrészt a civil társadalom ügyeire korlátozódik (Szelewa 2016). 2016 novemberében tizenhárom, az osztálynak tanácsadóként dolgozó szakértő mondott fel a fejlemények ellen és csökkenő hatáskörük miatt tiltakozva. Ugyancsak 2016-ban a parlament jelentősen csökkentette az Emberi Jogi Biztos költségvetését arra hivatkozva, hogy a „genderideológiát” népszerűsíti (Szczygelszka 2019).

A délszláv háború után Horvátország a genderpolitikai reformok terén regionális előfutárnak számított. 2003-tól létezik a nemek közötti egyenlőségért fele-

⁷ Érvényben levő szabályozás: http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=209605.378326

**Krizsán Andrea – Conny Roggeband:
A nőjogi mozgalmak és az állam viszonya a beszükülő demokráciákban**

lős ombudsman pozíciója, 2004-től pedig a Nemek Közötti Egyenlőség Hivatala. Megalakulásukkor mindkét intézmény feminista szakértők irányítása alatt állt, akik feminista csoportokkal együttműködésben dolgoztak. Ezek az intézmények meglehetősen stabilak maradtak az idők során a gazdasági válság, a kormányváltások és a nemek közötti egyenlőséget elutasító csoportok megerősödésének ellenére (Krizsán–Roggeband 2018a).

Adataink rávilágítanak annak hasznosságára, hogy az állam és a genderellenes mozgalom közötti kapcsolatot bevontuk elemzésünkbe. Az eredmények mindhárom szempont szerint megmutatják, hogy a három országban hogyan váltak a kormányok egyre inkább ellenségessé a nemek közötti egyenlőséggel és a nőjogi aktivizmussal szemben, és hogyan engedtek teret a nemek közötti egyenlőséggel ellentétes nézeteket valló mozgalmaknak a civil és intézményi terekben. Mindez leginkább a szakpolitikai döntéshozatalba való bevonás és a finanszírozási formák átalakulásában nyilvánul meg. A kormányzatok nőjogi mozgalmakhoz való hozzáállása a különböző országok esetében eltér egymástól. A magyar és a lengyel kormányok sosem voltak igazán nyitottak a nőjogi követelésekre, itt sosem alakult ki igazán erős államfeminizmus, bár a nemek közötti egyenlőség nyílt, állami szintű megkérdőjelezése az 1990-es évek óta nem fordult elő (Krizsán–Zentai 2012). Mindennek az fokozódását látjuk most: ellenséges államokat, amelyek aktívan próbálják a nemek közötti egyenlőség és a meglévő közpolitikák ezirányú céljainak hitelességét aláásni. Mindez olyan civil szervezetek segítségével történik, amelyek az állami szerveken és egyeztetési mechanizmusokon belül felváltják a nőjogi szervezeteket. Az ellenséges államok és az ellenmozgalmak közötti együttműködés Magyarország és Lengyelország esetében a mozgalom-ellenmozgalom küzdelmet az állam elleni küzdelemmé alakítja, és a két fél között óriási hatalmi egyenlőtleniséget hoz létre. Ezen felül a nemek közötti egyenlőséggel összeférhetetlen nézeteket valló mozgalmak más érdekcsoportok támogatását is élvezik, például az egyes jelentős egyházakét. A nőjogi mozgalmakat más állami stratégiák is gyengítik, mint például a finanszírozás megvonása, a mozgalmak kifárasztása vagy üldöztetése. Ezzel szemben Horvátország stabilabb nemek közötti egyenlőséget előmozdító infrastruktúrával és genderpolitikával rendelkezik (Spehar 2007, Sutlovic 2019), melyek a növekvő ellenségesség ellenére továbbra is működnek. Ennek ellenére a politikai folyamatok átalakultak, a nőjogi mozgalom már nem az egyetlen érdekcsoport a nemek közötti egyenlőséget érintő ügyekben: az ellenzéki erők is befolyással rendelkeznek a döntésekre. A nőjogi mozgalmak jelenleg egy olyan áldemokratikus színtérrel állnak szemben, amelyben az állam semleges szereplőként jeleníti meg magát, és amelyben az egyenlőségért folytatott küzdelem a genderellenes mozgalmakkal folyik mind az államon belül,

mind azon kívül. Összességében a nőjogok támogatói számára rendelkezésre álló politikai tér itt is lényegesen szűkebb, mint a 2000-es évek elején volt.

A nőjogi mozgalmak válasza

A jelenlegi helyzetben mindhárom ország nőjogi aktivistái megerősödött támadásokkal, a nemek közötti egyenlőséget elutasító csoportok megerősödésével és ellenséges államokkal állnak szemben. Kapacitásuktól függően a helyzetre az egyes nőjogi mozgalmak különbözőképpen reagálnak.

Horvátországban a nemek közötti egyenlőséggel összeférhetetlen nézeteket valló csoportok pozíciója 2008 után lett erősebb, amikortól a konzervatív HDZ kormány egyre növekvő mértékben kezdte el támogatni a „hagyományos családi értékeket”. A 2013-as népszavazás⁸ és az Isztambuli Egyezmény ratifikációs folyamata a konzervatív civil társadalom különböző szereplőit közelebb hozta egymáshoz. Ahogy korábban leírtuk, a horvát állam többnyire a kvázi-semleges döntőbíró szerepét vette fel. Ebben a helyzetben a nőjogi mozgalom küzdelme az ellenmozgalommal mind az állami platformokon, mind azokon kívül zajlik. Bár a horvát nőjogi mozgalom ellentétekkel, generációs feszültségekkel terhelt, a megváltozott helyzetre mégis érett és sokszínű mozgalomként válaszol. Támaszkodik a nőjogi aktivizmus új hullámaira (Sutlovic 2019), és 2011 óta a mozgalom tudatosan épít változatos szervezeti kapacitására (Krizsán–Roggeband 2018a, Sutlovic 2019), szövetségeseit szélesebb körben keresi.

Bár a szerepük csökkent, a nőjogi szervezetek továbbra is elfogadott résztvevői a női jogokkal kapcsolatos szakpolitikai folyamatoknak (mint például az Isztambuli Egyezmény ratifikációja, az új, családon belüli erőszakra vonatkozó törvény). A lengyel és a magyar nőjogi szervezetekkel szemben a horvát nőjogi mozgalom így közvetlen nyomást tud gyakorolni az állami szereplőkre, valamint intézményes keretek között tud megküzdeni a nemek közötti egyenlőséget ellenző csoportokkal. Mindeközben az utcai küzdelem is megerősödött. A horvát nőjogi mozgalom a fővároson kívül más városokban is mozgósít. Az alulról jövő és széles kapcsolati hálóra épülő szerveződés leginkább a 2016 óta szerveződő március 8-i Éjszakai Menetekre⁹ és az abortusszal kapcsolatos tüntetésekre jellemző, de fontos szerepet játszott a 2017-es oktatási reform elleni tüntetések megszervezésében is (Sutlovic 2019). A 2000 előtt működő demokráciapárti koalíciók hagyományára építve (Spehar 2007, Irvine–Sutlovic 2015) a mozgalom az elmúlt 7–8 évben különböző ügyekben lépett szélesebb körű koalíciókba. A „Horvátország Tud Jobb-

8 Amely megszavazta a heteroszexuális családdefiníció alkotmányos beágyazottságát.

9 <http://politicalcritique.org/cee/2018/meet-faktiv-the-feminists-fighting-conservatism-and-patriarchy-in-croatia/>

bat” tüntetés például 2016-ban 250 különböző emberi jogokért küzdő civil szervezet együttműködésével valósult meg. Ezek a csoportok a kormányzati korrupció és a neokonzervatív átalakulás ellen tiltakoztak, de fontos napirendi pontjuk volt a szexuális nevelést korlátozó oktatási reform ellenzése is (Sutlovic 2019).

Magyarországon az Isztambuli Egyezmény ratifikációjának kérdése kapcsán jelentek meg a nemek közötti egyenlőséget nyíltan elutasító erők. Ezek a szereplők a másik két országhoz viszonyítva gyengék. Nagyrészt tudatos állami finanszírozási és legitimizációs törekvések eredményeként jöttek létre. A genderrel szembeni ellenségességet az állam és ezek a kvázi-civil társadalmi szereplők együtt jelenítik meg, a nőjogi mozgalmak velük szemben mint egységes ellenféllel lépnek fel. Bár a magyar nőjogi mozgalom gyenge és alulról szerveződésre nincs kapacitása, 2012-ben mégis sikerült hangosan fellépnie az erősödő genderellenességgel szemben (Krizsán–Roggeband 2018a). Miután a százezer aláírással támogatott, a családon belüli erőszak kriminalizálását követelő petícióra a parlament egyik képviselője nőgyűlölő választ adott,¹⁰ illetve azt figyelmen kívül hagyta, utcai és a Facebookon zajló ellenállás szerveződött. Ezek a tüntetések amellet, hogy erőteljesebbek voltak és a genderszemponokat inkább előtérbe helyezték, mint a korábbi megmozdulások, új szövetségeseket is hoztak. A családon belüli erőszakkal szembeni mozgósítás magyarországi történetében először jobboldali, kormánypárti képviselők feleségei, valamint jobboldali parlamenti képviselők közvetítőként léptek fel. Ez végül ahhoz vezetett, hogy egy évvel később a büntető törvénykönyvet módosították (Krizsán–Roggeband 2018a). Mindemellett, a legtöbb formális nőjogi szervezetet 2016-ra ellehetetlenítette a Fidesz-kormány éveken keresztül kitartó ellenségessége, fenyegetése és forrásmegvonása. A magyar nőjogi mozgalom jelenlegi állapota visszavonulásként jellemezhető (Szikra–Vajda 2020, ebben a kötetben). Az állami szereplőkkel csak kismértékben működnek a kapcsolatok, szinte teljesen hiányzik az alulról szerveződés és a nőjogi mozgalom csak korlátozott mértékben áll kapcsolatban más demokráciapárti erőkkel. Az alkalmazott taktikák nagyrészt Budapesten zajló, kislétszámú felvonulásokra és workshopokra korlátozódnak. Szervezethez nem tartozó aktivisták egy új generációja új stratégiákat és más, átfedő egyenlőtlen ségi szempontokat hozott be a mozgalomba, de ezek az új kezdeményezések, hasonlóan a korábbi magyarországi aktivizmushoz, esetlegesen jelennek meg és kevésbé tömegesek, mint a lengyel vagy a horvát esetben (Krizsán–Sebestyén

10 Varga István (FIDESZ) hozzászólása a 2012 szeptember 10-i vitához: „Talán az anyáknak vissza kellene térni elsősorban a gyermeknevelés mellé [...] ebben a társadalomban ne egy vagy két gyermek szülessen, hanem három, négy vagy öt gyermek. És akkor lenne értelme annak, hogy jobban megbecsülnénk egymást, és fel sem merülhetne a családon belüli erőszak.”

2019). A másik két kontextustól különbözik továbbá a magyar feminizmus abban is, hogy többnyire távol marad a szélesebb, emberi jogokért és demokráciáért zajló megmozdulásoktól (Krizsán–Sebestyén 2018a). A civil szervezeteket ért 2017-es közvetlen támadások és a Gender Studies képzés akkreditációjának 2018-as visszavonása utáni, közös megmozdulásokkal jellemezhető időszakot követően a nemek közötti egyenlőség kérdése háttérbe szorult a tiltakozások napirendjén is, számottevő kísérlet a tágabb koalícióépítésre jelenleg nem látható (Krizsán–Sebestyén 2019).

Lengyelországban nagy hagyománya van a nemek közötti egyenlőséggel szembeni ellenségességnek. A PiS 2015-ös kormányra kerülése óta azonban az ellenmozgalom genderellenes ideológiája megegyezik a lengyel állam ideológiai pozíciójával. A lengyel nőjogi mozgalom így jelenleg egy különösen erős ellenféllel áll szemben. A döntéshozatalhoz való hozzáférés és állami finanszírozás hiányában a mozgalom erőteljesen válaszol, ehhez új mozgalmi stratégiákat és az állami szereplőktől független kapacitásokat épít ki. A 2009 és 2015 között jellemző stratégiákat, amelyekre a különböző állami szereplőkkel való sikeres együttműködés volt jellemző, az aktív ellenállás, az utcai cselekvés és az alulról szerveződés váltotta fel (Szczygielska, 2019). A mozgalom kapacitását és rugalmasságát jól mutatják az abortuszszabályozás szigorítása ellen a 2016-ban és 2017-ben, majd a 2020-ban zajló tiltakozások. A tömeges tiltakozási hullámok, melyek alkalmanként Lengyelország különböző városaiban 150 ezernél is több embert mozgósítottak, végül ahhoz vezettek, hogy a kormány 2016 októberében visszavonta az abortuszszabályozás szigorítására tett javaslatot. A hasonló sikert elérő, 500 ezer aláírást gyűjtő 2017-es petíció is rávilágít arra, hogy milyen sikeres az új stratégia a szűk feminista körökön túli mozgósításban (Szczygielska 2019). A mobilizációt az internetre és a közösségi médiára építő eszközök is segítik, melyek segítségével megpróbálnak a vidéki és a kisvárosi régiókból is nőket bevonni, valamint a fiatalabb generációkat elérni (Szczygielska 2019). Az abortuszszigorítás elleni tüntetések során a nőjogok kérdése sikeresen összefonódott a demokráciapárti tiltakozásokkal. Femokraták és aktivisták azonban kiemelik, hogy más ügyekben továbbra is kevésbé sikeres a koalícióépítés (Szczygielska 2019).

Összességében elmondható, hogy a nőjogi mozgalmak válasza a nemek közötti egyenlőséggel szembeni ellenségességre különbözik a három országban, az ellenségesség milyenségétől, valamint a mozgósítás korábbi formáitól függően. A hagyományosan erős és sokszínű horvát nőjogi mozgalom egy „semleges” állammal áll szemben, amely ma ugyanakkora teret biztosít az erős ellenmozgalomnak. Mindez a küzdelem folytatásához vezet, az államon belül és az utcán is. A magyar és a lengyel mozgalmak olyan átalakult államokkal állnak szemben,

amelyek ideológiája nagyrészt megegyezik a genderellenes mozgalomével. Lengyelországban ez a szembenállás a régmúltra nyúlik vissza és sokkal erőteljesebb, mint Magyarországon. A lengyel nőjogi mozgalom az aktív ellenállás stratégiáinak kialakításán dolgozik, konfrontatív taktikákat, széleskörű koalícióépítést és még radikálisabb követeléseket megfogalmazva, mint korábban (Szczygelszka 2019). A három ország közül a hagyományosan gyenge magyar nőjogi mozgalom a legsérülékenyebb az állam ellenségességével szemben. Itt az illiberális állam a genderellenes mozgalmat szárnyai alá vette, míg a nőjogi aktivizmust üldözi. Mindez a nőjogi mozgalmat alámerülésre kényszeríti.

Összegzés

Az elméleti keretrendszerben felvázolt fő pontokat empirikus adataink is megerősítik.

Egyrészt, a három bemutatott eset jól szemlélteti, hogy ezen államok a nemek közötti egyenlőséggel és annak támogatóival szembeni viselkedése nem nevezhető jóindulatúnak. A civil társadalom különböző részeivel és ezek céljaival szemben az államok ellenségesek vagy, jobb esetben, semlegesnek kívánnak látszani. Keretrendszerünk biztosítja a szükséges eszközöket annak megértéséhez, hogy mindez mit jelent az állam és a nőjogi mozgalmak közötti kapcsolatokra nézve: a nőjogi csoportokat genderellenes szereplők váltják fel, vagy jobb esetben, e csoportokkal versenyezniük kell az erőforrásokért.

Másrészt, az esetek elemzése alátámasztja az államok és a társadalmi mozgalmak közötti kapcsolatok bilaterális értelmezésének korlátait. A genderellenes szereplők jelenléte jelentősen megváltoztatja a helyzetet, mivel ezek vagy a nőjogi mozgalmak versenytársaivá válnak, vagy pedig az államokkal lépnek erős szövetségre a nemek közötti egyenlőségért küzdő csoportokkal és céljaikkal szemben történő fellépés érdekében. A bemutatott adataink is mutatják, hogy a genderellenes mozgalmak figyelembevétele nélkül sem az állam és a társadalmi mozgalmak kapcsolata, sem a politikai döntéshozatali folyamatok erőviszonyai nem értelmezhetőek egészében.

Harmadrészt, az adatok alátámasztják, hogy a mozgalmak szempontjából az államokkal való kapcsolatépítésben korábban alkalmazott tranzakciós stratégia már nem nevezhető optimálisnak (Krizsán–Roggeband 2018a). Az állami szintű ellenségesség miatt újfajta (alulról jövő, kevésbé intézményesült) szerveződési módok és más stratégiák (tárgyalás helyett konfrontatív formák) válnak szükségessé a nőjogi mozgalmak számára. A bemutatott esetek között látunk példát mind az állam és a genderellenes szereplők közötti együttműködés pusztító hatására (Magyarország esetében), valamint arra is, hogy ez katalizátorként hathat

a nőjogi mozgalmak újraéledésére, sokszínűbbé válására, radikalizálódására, és hogy a demokráciáért folytatott küzdelem egyik fontos szereplőjévé váljon (Lengyelország esetében). A sokszínű, különösképp az alulról jövő, decentralizált szerveződésre való képesség fontosságát is látjuk. Azok a nőjogi mozgalmak, amelyek ezzel korábban rendelkeztek, könnyebben fel tudnak lépni a nemek közötti egyenlőséget ellenző új mozgalmakkal szemben (Horvátország és Lengyelország példája mutatja ezt), e képesség hiányának viszont komoly következményei vannak (ahogy Magyarország esetében látjuk).

Bár elméleti keretrendszerünket csak szélsőséges esetek példáján vizsgáltuk, az más helyzetekre is alkalmazható lehet. A nemek közötti egyenlőségért küzdők és az azt ellenzők állammal való viszonyának közösen történő elemzése lehetővé teszi, hogy olyan helyzeteket is megvizsgáljunk, melyekben a nemek közötti egyenlőséget támogató államok a feminista erőkkkel szövetségben lépnek fel a genderellenes szereplőkkel szemben. Mindeközben a horvát példán bemutatott semleges állam modellje alapvető kérdéseket vet fel a demokratikus, sokszínű és inkluzív politikai döntéshozatali folyamatokról, valamint a jó és a rossz civil társadalom fogalmáról.

Mi a tanulság a demokrácia beszükülésének folyamatával kapcsolatban? Elméletünk az állami szereplők és a nőjogi mozgalmak együttműködési berendezkedéseit vizsgálja a demokrácia beszükülésének kontextusában. Egy tágan értelmezett demokráciafogalom szempontjából, amely a demokrácia részvételi és egalitárius elemeit is szem előtt tartja, a politikai döntéshozatalban való részvétel alapvető fontosságú (Coppedge et al. 2015). Beszükülése fontos dimenziója a demokrácia genderszemponturnak elemzésének. Kutatásunkból azt láthatjuk, hogy a közpolitikai folyamatokból való kizárás és következésképpen a demokratikus beszükülés nem feltétlenül a civil szféra teljes bezáródásával történik, hanem történhet a demokráciára és a civil társadalom bevonásának fontosságára való hivatkozással is. A beszükülés nem a demokrácia részvételi alapelveinek teljes figyelmen kívül hagyásával történik, hanem a döntéshozatalba bevont szereplők ideológiai alapú megválogatása által. A demokrácia beszükülésének fontos aspektusa tehát olyan szereplők bevonása a szakpolitikák kialakításába, amelyek bizonyos sérülékeny csoportok jogait korlátoznák, ez esetben nyíltan ellenzik a nemek közötti egyenlőséget.

Hivatkozások

- Alvarez, S. E. (1999) Advocating feminism: The Latin American feminist NGO ,Boom'. *International Feminist Journal of Politics*, 1(2). 181–209. <https://doi.org/10.1080/146167499359880>
- Almeida, P. D. (2010) Social movement partyism: Collective action and political parties. In Van Dyke, N. – McCammon, H. (szerk.) *Strategic alliances: New studies of social movement coalitions*. Minneapolis: University of Minnesota Press. 170–196.
- Amenta, E. – Caren, N. – Chiarello, E. – Su, Y. (2010) The political consequences of social movements. *Annual Review of Sociology*, 36. 287–307. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-070308-120029>
- Andrews, K. T. (2001) Social movements and policy implementation: The Mississippi civil rights movement and the war on poverty, 1965 to 1971. *American Sociological Review*, 66(1). 71–95. <https://doi.org/10.2307/2657394>
- Baker, A. et al. (2017) *Maintaining civic space in backsliding regimes*. USAID: Research and Innovation Grants Working Papers Series. University of Colorado Boulder.
- Banaszak, L. A. (2010) *The women's movement inside and outside the state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Banaszak, L. A. – Beckwith, K. – Rucht, D. (2003) When power relocates: Interactive changes in women's movements and states. In Banaszak, L. A. Beckwith, K. – Rucht, D. (szerk.) *Women's movements facing the reconfigured state*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–29.
- Carothers, T. – Brechenmacher, S. (2014) *Closing space. Democracy and human rights support under fire*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Chappell, L. (2002) *Gendering Government. Feminist Engagement in Australia and Canada*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Coppedge, M. – Lindberg, S. – Skaaning, S. – Teorell, J. (2015) Measuring High Level Democratic Principles Using the V-Dem Data. *International Political Science Review*, 37(5). 580–593. <https://doi.org/10.1177/0192512115622046>
- Doyle, J. L. (2017) State control of civil society organizations: the case of Turkey. *Democratization*, 24(2). 244–264. <https://doi.org/10.1080/13510347.2016.1159555>
- Elman, A. (2003) Refuge in reconfigured states: Shelter movements in the US, Britain and Sweden. In Banaszak, L. A. – Beckwith, K. – Rucht, D. (szerk.) *Women's movements facing the reconfigured state*. Cambridge: Cambridge University Press. 94–114.
- Ferree, M. M. (2003) Resonance and radicalism: Feminist framing in the abortion debates of the United States and Germany. *American Journal of Sociology*, 109(2). 304–344. <https://doi.org/10.1086/378343>
- Fetner, T. (2008) *How the religious right shaped lesbian and gay activism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Franzway, S. (1986) With problems of their own: Femocrats and the welfare state. *Australian Feminist Studies*, 1(3). 45–57. <https://doi.org/10.1080/08164649.1986.9961516>
- Franzway, S. – Court, D. – Connell, R. (1989) *Staking a claim: Feminism, bureaucracy and the state*. Sydney: Allan and Unwin.
- Gerő M. – Kerényi Sz. (2017) Anti-Soros rallies and blazing EU flags. Civil society and social movements between populism and democracy in Central and Eastern Europe. *Socio.hu*, Special issue in English No. 5. 1–6. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2017en.1>
- Gruziel, D. (2015) Polish women's movements' efforts to change domestic violence state policies between 2001-2012. In Krizsán A. (szerk.) *Mobilizing for Policy Change: Women's Movements in Central and Eastern European Domestic Violence Policy Struggles*. Budapest: Central European University. 123–183.

Krizsán Andrea – Conny Roggeband:
A nőjogi mozgalmak és az állam viszonya a beszűkülő demokráciákban

- Holli, A. (2008) Feminist triangles: a conceptual analysis. *Representation: the journal of representative democracy*. 44(2). 169–185.
<https://doi.org/10.1080/00344890802080407>
- Hernes, H. (1987) *Introduction In Welfare State and Woman Power. Essays in state feminism*. Oslo: Norwegian University Press.
- Htun, M. – Weldon, L. (2012) The civic origins of progressive policy change: Combating violence against women in global perspective, 1975–2005. *American Political Science Review*, 106(3). 548–569. <https://doi.org/10.1017/s0003055412000226>
- Human Rights First (2017) *Poland's New Front. A Government's War against Civil Society*. <http://www.humanrightsfirst.org/sites/default/files/Poland-Report-August-2017.pdf> [Letöltve: 2020-10-07].
- Human Rights Watch (2019) 'The Breath of the Government on My Back.' Attacks on Women's Rights in Poland. <https://www.hrw.org/report/2019/02/06/breath-government-my-back/attacks-womens-rights-poland>. [Letöltve: 2020-10-07].
- Ivancheva, M. (2015) The Spirit of the law: Mobilizing and/or professionalizing the women's movement in post-socialist Bulgaria. In Krizsán A. (szerk.) *Mobilizing for policy change: Women's movements in Central and Eastern European domestic violence policy struggles*. Budapest: Central European University. 45–84.
- Juhász B. (2012) *Orbán's politics – a gender perspective*. Kéziratban. Budapest: Friedrich Ebert Foundation.
- Irvine, J. A. – Sutlović, L. (2015) Gender Equality in Croatia: Closing the Compliance Gap. In Hassentab, C. – Ramet, S. (szerk.) *Gender (In) equality and Gender Politics in Southeastern Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 62–86. https://doi.org/10.1057/9781137449924_4
- Kantola, J. (2016) State/Nation. In Disch, L. – Hawkesworth, M. (szerk.) *The Oxford Handbook of Feminist Theory*. Oxford: Oxford University Press. 915–933.
<https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199328581.013.45>
- Kantola, J. – Lombardo, E. (2017) *Gender and the Economic Crisis: Politics, Institutions and Intersectionality*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
<https://doi.org/10.1007/978-3-319-50778-1>
- Kováts E. – Poim, M. (szerk.) (2015) *Gender as Symbolic Glue. The Position and Role of Conservative and Far Right Parties in the Anti-gender Mobilizations in Europe*. Budapest: FEPS – Foundation for European Progressive Studies.
- Korolczuk, E. – Graff, A. (2018) Gender as 'Ebola from Brussels': The Anticolonial Frame and the Rise of Illiberal Populism. *Signs*, 43(4). 797–821. <https://doi.org/10.1086/696691>
- Krizsán A. (2012) Equality Architectures in Central and Eastern European Countries: A Framework for Analyzing Political Intersectionality in Europe. *Social Politics*, 19(4). 539–571. <https://doi.org/10.1093/sp/jxs020>
- Krizsán A. – Papp E. (2016) *Implementing a Comprehensive and Co-ordinated approach. An assessment of Poland's response to prevent and combat gender-based violence*. Strasbourg: Council of Europe.
- Krizsán A. – Roggeband, C. (2018a) *The Gender Politics of Domestic Violence. Feminists Engaging the State in Central and Eastern Europe*. New York: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315618951>
- Krizsán A. – Roggeband, C. (2018b) Towards a Conceptual Framework for Struggles over Democracy in Backsliding States: Gender Equality Policy in Central Eastern Europe. *Politics and Governance*, 6(3). 90–100. <https://doi.org/10.17645/pag.v6i3.1414>
- Krizsán A. – Sebestyén A. (2019) Politicizing Gender Equality and Women's Movement Reactions to it in Hungary. In Krizsán A. – Roggeband, C. (szerk.) *Gendering Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe. A Comparative Agenda*. Budapest: Central European University. 78–119.

Krizsán Andrea – Conny Roggeband:
A nőjogi mozgalmak és az állam viszonya a beszükülő demokráciákban

- Krizsán A. – Zentai V. (2012) Institutionalizing intersectionality in Central and Eastern Europe: Hungary, Poland, Romania, and Slovenia. In Krizsán A. – Skjeie, H. – Squires, J. (szerk.) *Institutionalizing intersectionality: The changing nature of European equality regimes*. Basingstoke: Palgrave MacMillan. 179–209.
https://doi.org/10.1057/9781137031068_7
- Kuhar, R. (2015) Playing with science: Sexual citizenship and the Roman Catholic Church counter-narratives in Slovenia and Croatia. *Women's Studies International Forum*, 49. 84–92. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2014.07.005>
- Kuhar, R. – Paternotte, D. (2017) *Anti-gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London: Rowman and Littlefield International.
- Maeland, E. (2015) Helga Hernes – The mother of state feminism and gender quotas. <http://kjonnsforskning.no/en/2015/12/helga-hernes-mother-state-feminism-and-gender-quotas> [Letöltve: 2020-10-07].
- MacKinnon, C. (1983) Feminism, Marxism, Method, and the State: Toward Feminist Jurisprudence. *Signs*, 8. 635–658. <https://doi.org/10.1086/494000>
- McAdam, D. – Su, Y. (2002) The War at Home: Antiwar Protests and Congressional Voting, 1965 to 1973. *American Sociological Review*, 67(5). 696–721.
<https://doi.org/10.2307/3088914>
- McBride, D. – Mazur, A. (2010) *The Politics of State Feminism: Innovation in Comparative Research*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Minnesota Advocates for Human Rights MAHR – Autonomous Women's House Zagreb – Bulgarian Gender Research Foundation (2012) *Implementation of Croatia's Domestic Violence Legislation. A Human Rights Report*. http://www.theadvocatesforhumanrights.org/uploads/croatia_final_report_2012.pdf [Letöltve: 2020-10-07].
- Mueller, C. M. – McCarthy, J. D. (2003) Cultural continuity and structural change: The logic of adaptation by radical, liberal, and socialist feminists to state reconfiguration. In Banaszak, L. A. – Beckwith, K. – Rucht, D. (szerk.) *Women's movements facing the reconfigured state*. Cambridge: Cambridge University Press. 219–241.
- O'Dwyer, C. (2012) Does the EU help or hinder gay-rights movements in post-communist Europe? The case of Poland. *East European Politics*, 28(4). 332–352.
<https://doi.org/10.1080/21599165.2012.721094>
- Open Society Foundation (2018) *Legal Analysis of Hungary's Anti-NGO Bill*. <https://www.opensocietyfoundations.org/briefing-papers/legal-analysis-hungary-s-anti-ngo-bill> [Letöltve: 2020-10-07].
- Outshoorn, J. (2010) Social Movements and Women's Movements. In McBride, D. – Mazur, A. (szerk.) *The politics of state feminism: Innovation in comparative research*. Philadelphia: Temple University Press. 143–164.
- Outshoorn, J. – Kantola, J. (2007) *Changing state feminism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230591424>
- Petrova, T. – Tarrow, S. (2007) Transactional and participatory activism in the emerging European polity: The puzzle of East-Central Europe. *Comparative Political Studies*, 40(1). 74–94. <https://doi.org/10.1177/0010414006291189>
- Poppe, A. E. – Wolff, J. (2017) The Contested Spaces of Civil Society in a Plural World: Norm Contestation in the Debate about Restrictions on International Civil Society Support. *Contemporary Politics*, 23(4). 469–488.
<https://doi.org/10.1080/13569775.2017.1343219>
- Rutzen, D. (2015) Civil society under assault. *Journal of Democracy*, 26(4). 28–39.
<https://doi.org/10.1353/jod.2015.0071>

**Krizsán Andrea – Conny Roggeband:
A nőjogi mozgalmak és az állam viszonya a beszűkülő demokráciákban**

- Roggeband, C. (2018) The Good, the Bad, and the Ugly: Making sense of opposition to feminisms from a social-movement perspective. In Verloo, M (szerk.) *Varieties in Opposition to Gender Equality in Europe*. New York: Routledge. 19–37. <https://doi.org/10.4324/9781315625744-2>
- Roggeband, C. – Krizsán A. (2018) Reversing Gender Policy Progress: Patterns of Backsliding in Central and Eastern European New Democracies. *European Journal of Politics and Gender*, 1(3). 367–385. <https://doi.org/10.1332/251510818x15311219732356>
- Sitter, N. – Bátorý Á. – Krizsán A. – Zentai V. (2017) *Backsliding in Area of Constitutional Safeguards and Independent Institutions, Corruption Control, and General Equality and Minorities*. TransCrisis WP6.
- Spehar, A. (2007) *How Women's Movements Matter: Women's Movements' Strategies and Influence on Gender Policy Formation in Post-Communist Croatia and Slovenia*. Göteborg: Dept. of Political Science, Göteborg University.
- Squires, J. (2007) *New Politics of Gender Equality*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-1-137-03653-7>
- Stetson, D – Mazur, A. (szerk.) (1995) *Comparative State Feminism*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Sutlović, L. (2019) The Impact of Neoconservative Activism on Gender Policies and the Women's Movement in Croatia. In Krizsán A. – Roggeband, C. (szerk.) *Gendering Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe. A Comparative Agenda*. Budapest: Central European University. 31–77.
- Szczygielska, M. (2019) Good Change and Better Activism: Feminist Responses to Backsliding Gender Policies in Poland. In Krizsán A. – Roggeband, C. (szerk.) *Gendering Democratic Backsliding in Central and Eastern Europe. A Comparative Agenda*. Budapest: Central European University. 120–160.
- Szelewa, D. (2016) *The Policy on Gender Equality in Poland: Update – Study for the FEMM Committee*. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs, European Parliament.
- Taylor, V. (1989) Social movement continuity: The women's movement in abeyance. *American Sociological Review*, 54(5). 761–775. <https://doi.org/10.2307/2117752>
- Verloo, M. (szerk.) (2018) *Varieties of Opposition to Gender Equality*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315625744>
- Walby, S. (1996) The 'changing form' or the 'declining significance' of patriarchy? In Moghadam, V. (szerk.) *Patriarchy and development: women's positions at the end of the twentieth century*. Oxford: Clarendon Press. 19–33. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198290230.003.0002>

A HAZAI NŐSZERVEZETEK 1945-TŐL A RENDSZERVÁLTÁS IDŐSZAKÁIG

Acsády Judit

Bevezetés

Nőszervezetek alatt olyan önkéntes alapon létrejövő civil szervezeteket értünk, amelynek alapító tagjai jellemzően nők, illetve a szervezet tevékenysége a nők társadalmi helyzetével foglalkozik valamely módon. Nőszervezeteket a kezdetekben jellegzetesen olyan célokkal alapítottak, amelyek kötődtek a hagyományosan nőknek tulajdonított szerepkörökhöz, például jótékony segítségnyújtás, ápolás, oktatás. Világi és felekezetekhez kötődő vallási civil, önkéntes szervezeteket a nők a polgári társadalmak kiépülésekor hoztak létre. A nőszervezeteknek kettős funkciója volt: amellett, hogy elláttak olyan szolgáltatásokat, amelyeket állami, vagy más hivatalos szervezeti keretekben nem oldottak meg abban az időben, a nőegyletek hozzájárultak tagjaik társadalmi integrációjának megerősítéséhez, női társadalmi identitásuk formálásához. Itt érdemes különbséget tenni a mozgalom és a szervezet között, hiszen a nőszervezetek nagy része nem feltétlenül kötődik mozgalmi tevékenységhez. A nőmozgalmi törekvések pedig nem feltétlenül öltenek hivatalos szervezeti formát. Azt a szervezetet, amely egy adott mozgalom irányítója, koordinátora „társadalmi mozgalmi szervezetként” jelöli a szakirodalom (Porta–Diani 2020:137).

Az emancipációs mozgalmak kezdete óta a nőszervezetek egy részét a nők társadalmi egyenlőségének megvalósításáért hozzák létre a világ minden táján a modern társadalmakban. A nők társadalmi helyzetének legkülönbözőbb aspektusait tematizálják a társadalmi nyilvánosság számára, ilyenek például a munkavállalás, a nők oktatása, szakképzése, a gyerekvállalás, a nők politikai képvisellete, a családi felelősség megosztása a partnerek között, a testről való önrendelkezés kérdései és a nők védelme a bántalmazás és a szexista megnyilvánulások különféle formái ellen. A feminista nőszervezetek, illetve mozgalmi csoportosulások és kezdeményezések jellegzetesen támadják a patriarchális előjogokra épülő társadalmi berendezkedést és a férfidominancia elvén alapuló mindennapi gyakorlatokat, így például a nők hátrányos megkülönböztetését a legkülönbözőbb terü-

leteken. A mai magyar társadalomban alig van néhány olyan szervezet, amely a női jogokat képviselné, a kortárs női civil szervezetek között jellemzően szakmai, érdekvédelmi szervezetek vannak, továbbá egyes értékek védelméhez (pl. ökológia vagy hagyományőrzés) kapcsolódó, illetve szabadidős tevékenységekre épülők vagy vallási felekezethez kötődők. Ezeket részletesebben tárgyaljuk később.

A magyar társadalom 20. századi történetében a civil szervezetek, így a nőszervezetek sem működhetek zavartalanul. A rendszerváltást követően állt újra helyre az a jogi környezet, amely biztosítani tudja a szervezetek alapításnak lehetőségét. Ugyanakkor, az ezredfordulóra sem jött létre a civil társadalomnak olyan mértékű és hatású jelenléte, mint amilyen a nyugati demokráciákban jellemző. A volt szovjet blokk országainak adatai szerint az emberek részvétele önkéntes tevékenységekben messze elmarad Európa többi részének részvételi adataitól, annak alig egynegyede (Acsády–Néray–Schmidt 2013:275). Az önkéntes társadalmi szervezetek működését többek között az is nehezíti Kelet-Európában, hogy meg kell küzdenek a múltbeli, államszocializmus alatti több évtizedes elnyomással, vagyis a civil lét hiányának emlékeivel és társadalmi hatásaival. Továbbá, a rendszerváltás óta is problematikus több szempontból a civil szervezetek és egyesületek egyenletes működése, hiszen ennek például az anyagi háttere nem adott, továbbá a társadalom tagjait is nehéz megszólítani, bevonni. Ebben az időszakban megfigyelhető volt, hogy az állami támogatások Magyarországon sajátos módon koncentráálódtak, vagyis nagyon kevesen nagyon sokat, míg mások egyáltalán semmit, vagy csak nagyon kevés pénzt kaptak. A civilek által megpályázható támogatások odaítéléséről döntő fórum, az Országgyűlés Társadalmi Szervezetek Bizottsága az 1999-es évi döntés során 317 millió forintot osztott szét pályáztatással, és egy ennél lényegesen nagyobb összeget meg sem pályáztattak, hanem állami megbízások alapján ítélték oda (Varró 1999). A pályázatokat elbíráló döntések értelmében a pártok ifjúsági szervezetei kapták a legnagyobb állami támogatásokat (mint civil szervezetek!). Ráadásul, e szervezetek tagjai a fenti Bizottság tagjai is voltak egyben, bár állítólag a támogatásokról szóló döntések során a szavazásnál az érintett szervezet vezetői nem vettek részt. Mindezek az eljárások a nőszervezetek lehetőségeit is befolyásolták.

A nőszervezetek hatékonysága Magyarországon periférikus maradt és tevékenységük nem alakult áttörő mozgalmi jellegűvé ebben az időszakban (Women in Transition 1999). Ennek okaira több feltevés is született, a nők motivációjának hiányától kezdve, a túlterheltségen keresztül, egészen addig, hogy talán nincs is olyan társadalmi probléma, ami arra kellene, hogy készítse a nőket, hogy civil szervezetekbe szerveződjenek (Neményi 1994). A rendszerváltás időszakának genderirodalma azonban számtalan olyan témát jelöl meg, amelyek szerint

egyesekek a nőket a rendszerváltás nagy veszteseként értelmezik (Funk–Mueller 1993, Einhorn 1993). Ezek közül a rendszerszintű problémák közül az alábbiakat emelhetjük itt ki: munkahelyek elvesztése, a 40 év feletti nők elhelyezkedésének nehézségei, a gyesről, gyedről munkába visszatérő nők állásainak bizonytalansága (ez elsősorban a rendszerváltás első két évtizedére volt jellemző), általában a kisgyermeket nevelők anyagi, lakhatási és elhelyezkedési nehézségei, az egyedül nevelő szülők (anyák) problémái, elszigeteltsége és anyagi ellehetetlenülése, a nők politikai képviselőinek drámaian alacsony arányai, a kultúra szexizmusa, a prostitúció és a leánykereskedelem veszélyei, a pornóipar magyarországi érintettsége, a nők elleni erőszaknak való kitétség, de ide sorolhatjuk a '90-es években az államszocializmusból ránk maradt szülészeti és nőgyógyászati ellátás szomorú színvonalát, az orvosi szakmai kamara presztízféltését és durva támadásait a gyengéd szülés elveinek bevezetésével, valamint az intézményen kívüli szülés intézményesülési lehetőségeivel szemben. Tovább nehezítette a helyzetet a társadalom szélsőséges feminizmusellenessége (Goven 1993) és elvakultsága a nők emancipációjával szemben, amit leginkább a szovjet rendszer örökségként értelmeztek és elvetendőnek ítélték. Mindezek a fenti szempontok predestinálhatták volna aktívabb fellépésre is a nőtársadalmat itthon a rendszerváltás utáni időszakban. Azonban mára mindössze mintegy félszázra tehető a megmaradt és aktív csoportok száma az akkori kezdeményezésekből.

Megfigyelhető, hogy a nőszerkezetek jelenléte a civil szférában Magyarországon aránytalan, hiszen a rendszerváltás után megalakuló társadalmi szervezeteknek csak töredéke nőszerkezet vagy folytat olyan tevékenységet, amely a nők helyzetével kapcsolatos – akár családanyaként, munkavállalóként, vagy a teste felett rendelkező autonóm individuumként határozódnak meg (Neményi–Fejős 2020 ebben a kötetben). A nőszerkezetek elvitathatatlanul jelen vannak a társadalmi nyilvánosság alakításában bizonyos témákban, amelyeket a kötet későbbi fejezeti érintenek majd.

A civil szervezetek, így a nőszerkezetek, egyesületek működési feltételeit meghatározó tényezők az alábbiakban foglalhatók össze:

1. A **jogi környezet**, vagyis, hogy az adott jogrendszer (amely többször változott a 20. század folyamán) hogyan szabályozza a társadalmi szervezetek megalakítását, működésüket, hogyan tartja őket nyilván a hatóság. Ide tartozhat a társadalmi nyilvánosságban való megjelenés szabályozása is, az egyesületi lapok kiadásának szabályozása.

2. A **szerveződés módja**. Érdemes megkülönböztetni a társadalmi mozgalmak irodalmának alapján az úgy nevezett alulról, illetve felülről kezdeményezett szervezeteket. Az első többnyire független civil kezdeményezésen alapul, saját közös

értékrendet és identitást formálva. Ezek a szervezetek alulról építkeznek, a tagok többnyire önkéntes aktivitása alapján. Ezzel szemben a felülről kezdeményezett szervezetek a fennálló intézményrendszer egyes ágazatai, vagy akár a kormányhoz közeli ágensek indíttatására jönnek létre, és onnan kapnak támogatást a szervezet kiépítéséhez, tevékenységéhez, és a tagok bevonásához.

3. **Integráltság/intézményesülés.** A harmadik fontos szempont az adott társadalmi szervezet „integráltsága”, együttműködési hajlama, lehetőségei az intézményrendszerrel, állami szervezetekkel. Nőszervezetek esetében ilyen jellegzetes együttműködési, illetve beavatkozási pontok az oktatás, az egészségügy területén, illetve a szociális szférában vannak, valamint a nők munkavállalásával kapcsolatban. Az állammal való kapcsolat egyik legkonfliktusosabb területe lehet ezen kezdeményezések fogadtatása, működési feltételeinek biztosítása, az adott nőszervezet társadalmi innovációjának felismerése, támogatása és integrálása az intézményi környezetbe. Mint a civil szférához tartozó szervezeteknek, a nőszervezeteknek is alapfunkciója közé tartozhat a hatalmi működés ellenőrzése, illetve bizonyos területek szakmai felügyelete és az alakításukban való aktív részvétel.

A civil szervezetek és az állam együttműködési kereteinek meghatározására és a két szféra viszonyának elméleti kérdéseit tárgyaló fejezet után (Gerő 2020, ebben a kötetben) ez a fejezet történeti áttekintést ad a rendszerváltás előtti és a közvetlen azt követő időszak, vagyis az államszocializmus és a rendszerváltás első évtizedének jellemző nőszervezeti tevékenységéről, a fenti szempontrendszer alapján is elhelyezve azt.

Történelmi előzmények

Az 1945 utáni korszak tárgyalása előtt rövid visszatekintést érdemes tennünk, hogy láthatóvá váljanak az egyes jellegzetes működési módok, trendek az adott korszakokban. A nőszervezetek története Magyarországon mintegy kétszázéves múltat tekint vissza. A gyökerek a reformkor előtti időbe nyúlnak az első jótékonyági egyletek megalakulásáig. A 19. században a nőmozgalmak, egyéni kezdeményezések és a szervezetek egy része a demokratizálódási folyamatokhoz, a reformkori nemzeti függetlenségi törekvésekhez kapcsolódtak, így például a nők oktatása, illetve a közéleti részvételük erősítése terén. A századvég és a századelő élénk civiltársadalmi világában több száz nőszervezet működött országszerte, amelyek egy része kapcsolódott a nemzetközi törekvésekhez és szervezetekhez is, itthon pedig a Magyar Nőszervezetek Országos Szövetsége nevű ernyőszervezet fogta össze a legkülönbözőbb ideológiai háttérű nőszervezetek tevékenységét.

A 20. század elejének nőmozgalmi törekvései és szerveződéseivel közül az egyik legjelentősebb a feminizmushoz kötődött, amely átfogó társadalmi reformprogrammal jelentkezett Magyarországon a Monarchia éveiben. Ennek az alulról szerveződő mozgalomnak a szervezete Budapesten – a Nők Nemzetközi Választójogi Szövetségének (*International Woman Suffrage Alliance*) Magyarországi szervezeteként – az 1904-ben alapított Feministák Egyesülete volt, amelynek fiókszervezetei behálózta az országot. Társadalmi egyenlőséget hirdető programjuk egyik fontos eleme volt a mindenkire kiterjedő, általános választójog. Elemzésünk szempontjából két fontos mozzanat miatt érdemes ezt a szervezetet kiemelni példaként. Az egyik az államhoz, illetve a hatóságokhoz fűződő komplex viszonya, a másik az intézményi kezdeményezései szociális téren. Míg a Feministák Egyesülete alapvető rendszerkritikát fogalmazott meg, mégis ki tudta alakítani a hatóságokkal való együttműködés elemeit, elsősorban a nők társadalmi helyzetét érintő szakmai ügyekben. Ilyen volt például a Pályaválasztási Tanácsadó Iroda, amelyet állami segítséggel hoztak létre azzal a céllal, hogy tájékoztassa a fiatal nőket arról, hogy milyen szakképzési lehetőségek állnak rendelkezésükre. Az iroda jelentősége megnőtt az első világháború évei alatt, amikor is munkaközvetítőként segítették a frontszolgálatra bevitt férfiak nélkül egyedül maradt családfenntartóvá vált nők elhelyezkedését. Másik jellemző példa az együttműködésre az 1913-ban Budapesten megrendezett, több ezer külföldi delegáltat fogadó Női Választójogi Világkonferencia, amelynek előkészítésében és szervezésében a Feministák Egyesülete Bárczy István főpolgármester erkölcsi és anyagi támogatását élvezhette.¹

A századelő élénk civil társadalmi világa megváltozott a két világháború közötti időszakra, a nőszervezetek által felvetett társadalmi kérdések hangsúlyai eltolódtak. A nők emancipációjának programja helyett a korszak legnagyobb női tömegszervezete, az 1919-ben megalakuló Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége például a nők hazafiasságának a szerepét és a hagyományos háziasszonyi teendők jelentőségét hangoztatta. Politikai hatalom támogatásával alakult meg a szervezet Horthy Miklósné védnökségével. Elnöke a revíziós törekvések mellett elkötelezett Tormay Cécile író volt. A MANSZ a két világháború közötti időszakban minden tekintetben a kormányzati célok propagálója volt, és arra törekedett, hogy minél több nőt megnyerjen országszerte a kezdeményezéseikben való részvételre, továbbá erőfeszítéseket tettek arra is, hogy nemzetközi támogatást szerezzenek céljainak.

¹ A 20. század elején indult hazai feminista mozgalmak tevékenységével egyre több kortárs kutatás foglalkozik, lásd például Acsády 1999, Acsády–Mészáros 2016, Papp 2002, Pető 1998, Szapor 2018, Zimmermann 1999, Czeferner 2020, Kereszty 2011 publikációit.

A fejezet a továbbiakban elsősorban az 1945 utáni időszakot vizsgálja. Áttekintést ad a rövid koalíciós időszak után az államszocializmus évtizedeiről, melynek legfőbb jellemzője a társadalmi élet és így a társadalmi szervezetek felülről való irányítása, pártfelügyelete volt, azt követően, hogy rendelettel oszlatták fel a civil szervezeteket 1948-ban. Ekkor a Magyar Nők Demokratikus Szervezete lett a párt nőpolitikai szócsöve és az az esernyőszervezet, amely összefogja és koordinálja a rendszerhez lojális nőszervezetek tevékenységét. Az MNDSZ és vezetői apparátusa a pártállamtól és az adminisztrációtól változó mértékben függött, voltak olyan időszakok, amikor a nőszervezet bizonyos tekintetben önállóan működhetett. A fejezet továbbá kitér majd az államszocialista korszak néhány női aktivistájának alulról jövő kezdeményezéseire is, amelyek az illegalitásban működő demokratikus ellenzék köreihez kötődtek. Végül, a rendszerváltás időszakának tárgyalásával zárul az áttekintés. Azt követően, hogy elfogadták az egyesülési törvényt, (1989/II. tv.) a civil szféra újjáalakulhatott. Ebben az időszakban több tucat nőszervezet alakult meg, mint egyesület, alapítvány vagy más szervezet, szakszervezet vagy párt női tagozata. A nőkérdés aktuális témáinak felvetése mellett, intézményi újításokat is létrehoztak, olyan szolgáltatások megalakításával, amelyek addig hiányoztak az állami ellátórendszerből, például segélyvonalak, menedékhelyek, illetve felsőoktatási alternatív tantárgyak bevezetése.

Nőszervezetek 1945 után: az államszocializmus évtizedei

A nőszervezetek és az állam, illetve a jogrendszer viszonyában a második világháború utáni idősakra a felülről irányítás és az autonóm hangok elhallgattatása volt jellemző a fordulat évét, 1948-at követően, amikor Magyarországon a sztálinista irányvonalat követő Magyar Dolgozók Pártja vette át az ország vezetését az itt állomásozó szovjet csapatok támogatásával. Az ezt megelőző közel három év idején a civil szervezetek, egyesületek – így a nőszervezetek is – újrakezdték a működésüket a háborút követően és 1948-ig folytathatták tevékenységüket. Ezek között elsősorban jótékonyági és vallási egyesületek, gazdasszonykörök, értelmiségi klubok és sportkörök voltak, és újjáalakult több nőszervezet mellett a Feministák Egyesülete és más érdekvédelmi szervezetek is.

A különböző pártok és egyházak vezetése alatt álló nőszervezetek, a Nemzeti Segély és más társadalmi szervezetek a háború után a rászorulóknak gyógyszerket, tápszereket vittek, az éhezőknek meleg ételt osztottak mozgókonyhákon. Az ország legtöbb pontján ebben az időszakban megalakították a Magyar Nők Demokratikus Szervezetének helyi csoportjait, azt követően, hogy 1945 januárjában megalakult az országos szervezet Debrecenben. Az Országos Vezetőséget Budapesten február 18-án fogadták el (Schadt 2007:167, Orosz 2014:302). Bár a

kezdeti időkben a szervezet látszólag pártoktól függetlennek kívánt feltűnni, valójában már ekkor az MKP-hoz kötődött, amelynek vezetősége 1945 januárjában tartotta alakuló ülését szintén Debrecenben. A szervezet elnökévé Rajk Lászlónét választották. Az MNDSZ vezetőségében magas rangú politikusok és pártvezetők feleségei voltak. Irányító szerve a Titkárság volt. Az MNDSZ szinte a kezdetektől tömegszervezetnek tekinthető, már az első néhány év után közel 500 ezer tagja volt. Vidéki csoportjainak száma is több száz volt már a megalakulást követően. Az MNDSZ tömegbázisának kiszélesítése érdekében 1949 őszétől az üzemekben, hivatalokban, tszcs-kben is létrehozta helyi csoportokat.

A MNDSZ helyi nőaktivistái és önkéntesei a háború utáni első hónapokban részt vettek a vidéki helyreállítási munkákban, és a lakosságot támogató szociális jellegű akciókban. Segítettek például a téli tüzelő és a felszerelések beszerzésében a helyi iskolai tantermekbe, hogy elindulhasson újra az oktatás. Adományokat gyűjtöttek a gyerekek számára (cipő, ruházat).² A háborúban árván maradtak ellátásán kívül közreműködtek a gyermekek elhelyezésében is. Az MNDSZ további segélyakciókat is szervezett és csecsemőápolással, illetve a modern higiéniai eljárásokkal, egészségügyi kérdésekkel foglalkozó felvilágosító kampányokkal járta az országot, úgynevezett vándorautókkal (Orosz 2014:302–304).

Megállapíthatjuk, hogy az MNDSZ tevékenysége ebben az időszakban a vidékiek számára sok esetben a hiányzó szociálpolitikai ellátást pótolta. A nők számára indított szaktanfolyamok, foglalkozások és kulturális képzések azonban egyre inkább politikai jelleget öltöttek. Schadt Mária szerint az MNDSZ kezdeti időszakától jelen volt a politikai befolyásolási szándék, hiszen ez volt az a szervezet, amelynek a párt azt a szerepet szánta, hogy egységes, országos nőszervezet lévén befolyásolja a női szavazókat, vagyis, hogy az MNDSZ segítségével egyre inkább kizárható legyen a jobboldali pártok hatása (Schadt 2003:69). Az MNDSZ-től tehát azt várták, hogy közreműködjenek abban, hogy az MKP egyre inkább előtérbe kerülhessen és a lakosságra egyre nagyobb hatást gyakorolhasson. A politikai nyomás erősebbé kezdett válni és az MNDSZ eleget is tett a nők felé közvetítendő politikai üzenet átadása iránti elvárásnak. Később látni fogjuk, hogy az MNDSZ vált azzá a közeggé, amely egyrészt a párt nőpolitikai elképzeléseit közvetítette a lakosság felé, másrészt ez lett az a szervezet, ahol a nőfunkcionáriusok elsősorban tevékenykedhettek (Schadt 2003:68).

Reprezentatív célokat is szolgált például az évente megtartott karácsonyi adományakció is, amelynek megszervezésére az MNDSZ külön Intéző Bizottságot ho-

2 Az MNDSZ tevékenységéről és a kezdeti idők aktivizmusáról Turgonyi Júlia, egykori aktivista és szakszervezeti vezető emlékezett vissza egy személyes interjúban, továbbá a Magyar Nőszövetség rendezvényén is: Magyar Női Akadémia, 1999. jan. 10. és 2000. ápr. 9.

zott létre, benne a szervezet vezérkarával, köztük: Tildy Zoltánné, Darvas Józsefné, Ágoston Péterné, Rajk Lászlóné, Ratkó Anna és mások. Elsősorban fővárosi rászorulóknak és árvagyereknek juttattak el több tízezer csomagot azokból az adományokból, amelyeket korábban gyűjtöttek magánszemélyektől vagy üzletektől, vállalatoktól. A karácsonyi adományakció is olyan alkalom volt, amikor az MNDSZ vezetősége elsősorban jótékonyági, segítői szerepkörben jelent meg a nyilvánosság előtt, és ezt a szerepet hangsúlyozták a szervezet lapjában is, az 1945-ben alapított *Asszonyokban* (Pető 1998:107, Orosz 2014:305).

Mint minden más társadalmi szervezet esetében az MNDSZ-nél is nagy jelentősége volt a saját nyomtatott sajtótermék megjelenítésének. Az első szám üdvözlőcikkében Gárdos Mariska a nők „szellemi irányításában” látta a lap fő jelentőségét (Orosz 2014:304). A lap volt az a fórum, amelyen keresztül igyekeztek minél szélesebb tömegbázist kialakítani és minél nagyobb befolyást elérni. Az MNDSZ esetében ez egyben a Kommunisták Pártjának befolyását is jelentette. Az MNDSZ csak néhány évig jelentkezett külön lappal. Az *Asszonyokat* 1949-ig jelentették meg. Főszerkesztője Aranyossy Magda volt. A lap rendszeresen beszámolt a szervezet tevékenységéről.

A háború utáni időszakban az MKP és az MNDSZ több társadalmi szervezettel együtt – mint például a Vöröskereszt, a Szociális Testvérek Társasága, a Nemzeti Segély és a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség – részt vett a hazatérő hadifoglyok fogadásának megszervezésében. Meleg étellel, szállással, ruhával látták el a fogságból megérkező katonákat (Pető 1998:98, Orosz 2014:306–307). A fogadásnak ugyanakkor része volt a „házi agitáció” is, amelynek során a hazatérő férfiakat személyesen kellett felkeresni és lehetőleg meg kellett őket nyerni a kommunista pártnak (Pető 1998:111).

A választók és azon belül a szavazati jogot nyert női választók befolyásolásának célja az MNDSZ programjában már a kezdetektől jelen volt. Első országos találkozójukon 1946 áprilisában kimondták, hogy fő törekvésüknek a reakció elleni (beleértve a reakciónak tartott nőszervezeteket) küzdelmet tekintik. Az MNDSZ 1946-ban jóváhagyott alapszabálya rögzítette, hogy céljuk a nők férfiakkal való teljes egyenjogúsítása, ennek törvényi háttérének biztosítása. Felvállalják továbbá a munkás, paraszt, értelmiségi, háztartásbeli nők politikai és gazdasági problémáinak képviselését, az intézményes anya- és gyermekvédelem előmozdítását, kulturális és oktatási feladatok ellátását (Burucs 1991).

A nők helyzetével foglalkozó és hasonló témákat megszólaltató nőszervezetek azonban nem működhetek tovább az MNDSZ mellett. A többi politikai ellenfelét feldaráló és a baloldalt magába olvasztó MKP Magyar Dolgozók Pártjaként megnyerte az 1948-as választásokat. Ezután minden területen teljhatalomra töreke-

dett, a társadalmi szervezetek működését is beleértve. Ez a folyamat már közvetlenül a háború után megkezdődött, amikor a szervezetek gazdasági felügyeletét a hatalom 1946-ban a Belügyminiszter hatáskörébe vonta, aki a Kommunista Párt ellenőrzése alatt volt. Ennek első lépéseként megkezdtek a társadalmi szervezetek felülvizsgálatát és vagyonuk összeírását.³ Az összeírásokban külön felsorolták a nőszervezeteket a társadalmi szervezetek között.⁴ A háború után újra működni kívánó szervezeteknek emellett alapszabályt kellett bemutatni az illetékes polgármesteri hivataloknak, valamint be kellett arról számolniuk a hatóságoknak, hogy milyen politikai munkát végeznek. Az átvilágítások célja az volt, hogy a háborús évek után a demokratikusnak induló politikai életből kizárják az úgynevezett nemkívánatos egyesületeket. Azonban folyamatosan változtak annak kritériumai, hogy politikai szempontból mi az, ami nemkívánatos. A jótékonyági és vallási alapon szerveződő nőegyleteket a reakcióval azonosította a hatalom, és az elsők között oszlatták fel ezeket arra hivatkozva, hogy működésük szorosan összekapcsolódott a háború előtti rendszerrel (Pető 1998:26–28).

1949-re már csak olyan ernyőszervezetek léteztek, amelyek fölött a párt ellenőrzést gyakorolt. Azokra a nőszervezetekre, amelyek nem olvadtak be az MNDSZ-be, felosztatás várt. A beolvadás valójában azt jelentette volna sok esetben, hogy az adott szervezetek feladják korábbi profiljukat. Az MNDSZ 1948. áprilisi II. országos találkozóján a beolvadással egyetértő nőszervezetek kimondták a csatlakozásukat. A nőszervezetek nagy része azonban az erős központosító nyomás ellenére is vonakodott attól, hogy az MNDSZ-hez csatlakozzon (Schadt 2003:72). Ezeknek a szervezeteknek a tevékenységét felszámolták. A felosztatott nőszervezetek könyvtárainak és egyéb ingóságainak az örököse az MNDSZ lett, és a nőszervezetek székházaiban pedig saját irodáikat rendezték be (Pető 1998:36–7).

Bár a szociáldemokrata nőmozgalomnak sok tekintetben hasonló volt a programja az MNDSZ célkitűzéseéhez, a Kéthly Anna által képviselt irányzat nem volt híve a kommunistákkal való egyesülésnek (Schadt 2003:72). A mozgalom másik jelentős alakja, Gárdos Mariska több társához hasonlóan a szociáldemokrata párttagsága mellett rendelkezett a kommunista párttagkönyvvel is. Az MNDSZ őt és szociáldemokrata párt vezetőinek a feleségeit a „representatív asszonyokat” meg tudta nyerni saját ügyének (Pető 1998:125). A továbbiakban az SZDP és a kommunista párt egyesülése kapcsán a szociáldemokraták Nőbizottsága is formálisan az MNDSZ hatáskörébe került. A visszaemlékezések szerint azonban a

3 Lásd: *Egyesületek évi ellenőrzéséről* 1950. MNL OL 5631-23, "Felosztatott egyesületek vagyonáról" (1946–51) MNL OL 5630-2. Hivatkozta: Pető 1998:18 és Acsády Judit (2004) *Emancipáció és identitás*. Doktori Disszertáció. ELTE. Kézirat. 82–85.

4 Lásd: MNL. OL. Belügyminisztériumi Iratok 5633/37 és a 2. – hivatkozásnál, *Nőegyletek 1945 után*.

szociáldemokrata nők számtalan sérelmet szenvedtek el a szervezetek egyesülése során, és a vezetőségben sem kaptak olyan súlytal szerepet, amelyet szerettek volna (Pető 1998:139).

A hazai feminista mozgalomra – akik az MNDSZ-szel való egyesülést egyértelműen ellenezték – a teljes elhallgattatás várt. A századfordulón alakult és országos hálózattal rendelkező Feministák Egyesülete egészen a 1944-ig működött hivatalosan. A háború után ez a szervezet is újjáalakult. Az 1949-ben történő betiltásig rendezvényeket, nyilvános előadásokat tartottak. Az általuk képviselt feminista irányzat a '90-es évekig nem kapott szerepet a magyarországi nyilvánosságban.

A társadalmi szervezetek betiltását követő időszakban a fel nem számolt nőszervezeteket is magába tömörítő MNDSZ az '50-es évek végére egyre erősebb hatalmi kontroll alatt működött. Helyi szervezeteinek egy részét például az üzemekben felszámolták és helyettük a szakszervezeteken belül alakultak nőbizottságok. Lassan az MNDSZ felmorzsolódásnak indult, és csökkenni kezdett a jelentősége.

A kezdeti évek után tehát az MNDSZ jellege és tevékenysége jelentősen megváltozott. Egyre jelentősebbé vált az MKP befolyása és a propagandacélú megjelenés. A szervezet így alig tudta hiteles módon képviselni a nők társadalmi érdekeit, akik így a párt szovjettípusú emancipációt közvetítő szervezetén kívül más testületbe nem tömörülhettek a totális rendszer keretei között.

1956-ban az MNDSZ megszűnt és Magyar Nők Országos Tanácsa néven alakult újjá 1957-ben. A Nőtanács szintén ernyőszervezetként funkcionált, mint az elődje. Elsődleges szerepe ebben az időszakban a rendszer nőpolitikájának közvetítése volt a társadalmi nyilvánosság felé. Az MNDSZ-hez hasonló közvetlen politikai szerep elhárult, hiszen a választók megnyerésére, befolyásolására nem volt szükség az egypártrendszerben. A kádári konszolidáció éveiben azonban még mindig nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy társadalmi kérdésekben, mint amilyen például a nők emancipációja, a párt által jóváhagyott irány és vélemény jelenjen meg a nyilvánosságban. A Nőtanács ezt az irányt követte, bár vezetői a különböző nemzetközi nőtalálkozókon megismerkedhettek a külföldi nőmozgalmak akkori új irányzataival, mint amilyen például a feminizmus második hulláma volt. A hazai nyilvánosság előtt ezeket az irányzatokat nem jelenítették meg, ha szóba hozták, akkor kizárólag, mint téves, túlzó, hibás megközelítéseket.

Az MNOT egyfajta stabilitást volt hivatott fenntartani a társadalmi kérdésekben. A szervezet maga is keveset változott ebben az időszakban. 1957-től 24 éven át Erdei Lászlóné volt a szervezet elnöke. Az MNOT konszolidációs szerepének betöltésében különösen fontossá vált sajtóorgánuma, a *Nők Lapja*, hiszen ez a hetilap közvetítette a maga milliós olvasótáborára felé azt a nőképet és azokat a szerepelvárásokat, amelyek modernebb hangvétellel és divatosabb külsőségekkel

ugyan, de felváltották az '50-es évek szocialista embertípusának munkásnőit és egyéb közszereplőit. A nőemancipáció egyes elemeinek megkérdőjelezésén túl a *Nők Lapja* bizonyos tekintetben hagyományos mintákat jelenített meg, a nők és a férfiak társadalmi szerepvállalásával és magánéleti viszonyaival kapcsolatban.

A korabeli közéletben az MNOT inkább csak reprezentatív szerepet töltött be a *Nők Lapján* keresztül mégis jelentős befolyással bírhattak. A lap a legnépszerűbb képes hetilapok közé tartozott, amely szinte minden magyar háztartásba eljutott. Közvetett módon tehát a Nótanács meghatározó szervezet maradt az állami irányvonalak közvetítésében. Tagszervezetei női szakmai szervezeteket és helyi nőcsoportokat foglaltak magukba. Taggyűléseiken kívül a szélesebb nyilvánosság előtt alig jelentek meg.

A hivatalos nőszervezeten kívül érdemes kitérni a '70-es évek második nyilvánosságában működő, informális hálózatot építő, a demokratikus ellenzék köreihez köthető feminista jellegű kezdeményezésekre. 1973-ban az ellenzékhez tartozók közül többen petíciót fogalmaztak meg a születésszabályozás tervezett szigorítása ellen, amelyet a kor lehetőségeihez képest széles körűnek mondható aláírásgyűjtés követett (Acsády 2018:10, Körösi 2019, 2020).

Az ellenzéki csoportok női aktivistáinak nőkérdésre irányuló kezdeményezései azonban marginalizálódtak, szervezetté, mozgalommá nem váltak. A második nyilvánosság a nők társadalmi helyzetét, a nőemancipáció ellentmondásos vonásait nem tárgyalta, sőt nem tartotta a saját identitásukat alapjaiban meghatározó emberi jogi diskurzus részének a női jogokat ezekben az időkben.

A nőkérdést az államszocializmus évtizedei alatt tehát egyetlen és mindig is a vezető párt befolyása alatt álló szervezet képviselte a nyilvánosság felé. A felülről lefelé irányuló mechanizmus meghatározta mindazokat az intézményrendszereket, munkaerőpiaci viszonyokat és kulturális reprezentációkat, amelyek a két nem társadalmi viszonyára vonatkoztak. A kádárizmus alatt a nők helyzetét leginkább az egész társadalmat érintő teljes foglalkoztatottság határozta meg, hiszen a nők a férfiakhoz hasonlóan teljes munkaidőben dolgoztak. Ehhez igazodtak elsősorban a szociális és gyermekjóléti ellátások. A nők szakképzése és egyetemi végzettsége kiszélesedett ugyan, de másodlagos társadalmi helyzetük a férfiakhoz képest továbbra is megmaradt. A hivatalos nőszervezet azonban nem jelezte meg a nyilvánosság felé az égető kérdéseket. Nem mozgósította a nőket a rájuk nehezedő úgynevezett kettős teher vagy a nőket érintő diszkrimináció és igazságtalanság miatt, sem mindazokkal az ellentmondásokkal kapcsolatban, amelyek a részleges emancipációból következtek az pártállam idején.

E kritikai diskurzus megjelenítésének hiánya és az, hogy négy évtizedig nem léteztek alulról jövő társadalmi szervezetek – így nőszerzőzetek sem – rányomta a bélyegét a rendszerváltozást követő időszakban kibontakozó civil szférában a nőszerzőzetek alakulására és működési terére.

Nőszerzőzetek a rendszerváltást követő időszakban

A civil társadalom újra szerveződésében a rendszerváltás után a jogi keretet az Egyesülési törvény⁵ nyújtotta. Ez adta meg a lehetőséget az egyesületek, az alapítványok, az érdekvédelmi szervezetek, a szakszerzőzetek, a különböző pártok és természetesen a nőszerzőzetek alapításához is.

A rendszerváltás idején megszűnt az államszocializmus monolit ernyőszerzőzete a Magyar Nők Országos Tanácsa és helyét a Magyar Nők Szövetsége vette át gyakorlatilag változatlan kapcsolati hálóval működve. Az új néven jelentkező Nőszövetség saját feladatát elsősorban abban jelölte meg, hogy elősegítse és támogassa a nők közéleti szerepvállalását – például célzott képzésekkel, „Női Akadémia” – amelynek során a képviselőjelöltként indulni szándékozó nőket készítettek fel, illetve bátorították jelöltségekre. Az MNSZ helyi és szakmai csoportokat integrált magába, így például a Diplomás Nők, vagy az Orvosnők csoportjait. Az újonnan alakuló nőcsoportokkal az MNSZ igyekezett felvenni a kapcsolatot, rendezvényeket, fórumokat szervezve az előző rendszertől örökölt székhelyére, az Andrássy úti villába.

A '90-es évek elejétől kezdve a gombamód szaporodó szervezetek között elsőként jöttek létre az újonnan alakuló pártok és szakszerzőzetek nőtagozatai, így például a Kiszgazdapárt, a Kereszténydemokrata Néppárt, a Magyar Demokrata Fórum, a Munkáspárt, a FIDESZ, az MSZP, a Szociáldemokrata Párt, valamint az Autonóm Szakszerzőzetek, a Liga, a Vasas Szakszerzőzet nőtagozatai, az MSZOSZ Női Választmánya, illetve az Európai Rendőrnők Szervezetének Magyarországi Tagozata.⁶ Ide sorolhatóak az egyházakhoz kötődő nőszerzőzetek is, mint például a Református Nőszövetség, vagy az 1990-ben újjáalakuló történelmi szervezet, a Katolikus Asszonyok és Lányok szövetsége (KALÁSZ) és más felekezeti szervezetek.

A pártokhoz, illetve szakszerzőzetekhez, szakmai szervezetekhez kapcsolódó nőszerzőzetek elsősorban annak az adott szervezetnek az értékrendjét és programját követték, amelyeken belül létrejöttek. Politikailag tehát ezek a nőszerzőze-

5 1989. évi II. törvény. az egyesülési jogról: http://www.nefmi.gov.hu/letolt/elektronikus_ugyintezes/nkom_egyesulesi_jog.pdf

6 A hazai független feminista sajtó sokat tett azért, hogy a közvélemény előtt ismertté tegye a legkülönbélebb nőszerzőzeteket és a hazai nőmozgalom múltját. Az aktív szervezetek névsorát és elérhetőségét közölte a *Nőszemély. Feminista lap*. 1995. 5. számának hátsó borítóján (25.old.).

tek nem működtek független szervezetekként. Ugyanakkor, lehetőség nyílt általuk arra, hogy az adott testületen belül megszólaltassák a női érdekeket, például munkavállalóként vagy politikai szereplőként. Ágazati – elsősorban női munkavállalókat tömörítő területeken – érdekvédelmi céllal, önálló szervezetként jött létre egy régi, nagymúltú szervezet újjáalakításával a Magyar Védőnők Egyesülete, illetve az EDDSZ Országos Védőnői Tagozata. A rendszerváltáskor alakult hasonló céllal a Bölcsődei Dolgozók Demokratikus Szakszervezete vagy az ápolónőket képviselő Magyar Ápolási Egyesület a hagyományos női szakmák területén.

A kiépülő piacgazdaságban megjelentek az önállóan induló vállalkozónők is és megalakították saját testületüket, Vállalkozó Nők Egyesülete néven. A szervezet azzal a céllal jött létre, hogy támogassa, az üzleti világról tájékoztassa, informálja a vállalkozóként induló nőket, célzott képzéseket, szakmai programokat szervezve. A vállalkozónők között saját, támogató jellegű kapcsolati hálót hoztak létre, a Rotary klubokhoz hasonló profillal.

A szakmai és politikai szervezetek mellett egy új, alternatív nyilvánosságot hoztak létre a nőszervezetek és a hazai civil szféra világában a független, *grassroot* kezdeményezések és csoportok. Ezek a szervezetek speciális területeket céloztak meg, így például ökológiai kérdéseket: köztük az Ariadne Gaia, a Zöld Nők, az Asszonyok a Tiszta Vízért szervezetek; a roma kisebbség védelmében: Közéleti Roma Nők Egyesülete, Magyarországi Cigány Anyák Érdekszövetsége; helyi érdekeket megjelenítő szervezetek közül például: a Veszprémi Nők Kerekasztala és a Soproni Női Klub. A heteroszexuális mainstreamtől különböző nők képviselőté alakult meg a Labrisz Lesbikus Egyesület, hogy saját teret hozhasson létre, amelyben védettek a diszkriminatív megnyilvánulásoktól.⁷

Az ELTÉ-n indított *Nő a társadalomban* című interdiszciplináris előadássorozat megszervezéséhez kapcsolódóan 1990-ben alakult Budapesten a Feminista Hálózat, amely elköteleződött a női jogok artikulálása mellett. Sok tekintetben a Feminista Hálózat által megjelenített – hazai közéletben addig újnak számító – diskurzus a nyugati társadalmak '70-es évekbeli nőmozgalmaival kötődött, vagyis a feminizmus második hullámához. A '70-es évek nőmozgalmi aktivistái Európából vagy az Egyesült Államokból sokszor személyesen is megkeresték az induló kelet-európai feminista csoportokat és igyekeztek kapcsolatokat építeni a szervezetek és aktivisták között. Így jött létre például a *Network of East West Women* a New York-i egyetemi tanár, Ann Snitow kezdeményezésére. A nyugati hatások és a poszt szocialista örökség ötvözete sajátos kevert mintázatokat, „hibrideket”

7 „Saját terek létrehozása heteroszexuális mainstream-től különböző nők számára nagy jelentőséggel bír az olyan társadalmakban, ahol a nem konvencionális szexuális orientációknak és ezek megjelenítésének diszkriminatív következményei vannak” (Takács–Borgos 2011:266).

jelenített meg ezekben az új feminista megközelítésekben a régióban (Acsády 2002:173–175, Fábián 2009:77–79).

Az új feminista kezdeményezéseket – még ha tömeges mozgalommá nem is terebélyesedtek – így egyrészt az új társadalmi mozgalmak (Touraine 1978), másrészt a globalizáció kontextusában értelmezhetjük (Fábián 2009), megközelítéseiket, szervezkedési módjukat, nemzetközi kapcsolódásaikat és fő üzeneteiket tekintve. A Feminista Hálózat például arra tett kísérletet, hogy a nők társadalmi helyzetének kérdéseit feminista olvasatban jelenítse meg a közvélemény előtt, és ugyanakkor létre is hozta saját, szubkulturális alternatív nyilvánosságát azzal, hogy folyóiratot adott ki (*Nőszemély. Feminista lap*) és fórumokat, rendszeres nyílt előadóesteket szervezett (mint például a havonta egyszer megrendezett „Negyedik kedd” az RS9 Stúdiószínházban a '90-es évek végéig). A tematikus esteken meghívott előadók vitaindítóit nyilvános vita követte a közélet aktuális kérdéseiről, munkavállalásról, politikai érdekképviseletről, egészségügyi kérdésekről, a prostitúció szabályzásáról, a feminista elméletekről, továbbá irodalmi és kulturális témákról. A Feminista Hálózat elkötelezett volt abban, hogy megismertesse a feminista irányzatok jelentését, üzeneteit a nagyközönséggel, továbbá feltárja a hazai feminista mozgalmak elődjeinek történetét, így a századforduló nemzetközi mozgalmába ágyazott hazai feminizmusát még a Monarchia idején, amelyet a hazai társadalomtörténeti kutatások addig alig érintettek.

A Feminista Hálózat a többi nőszervezethez kapcsolódva foglalkozott a rendszerváltás utáni időszakban a nők társadalmi helyzetével és a két nem társadalmi viszonyával, az alárendelő, diszkriminatív mechanizmusokkal, így például a munkavállalással, a nők politikai reprezentációjával, háztartási felelősségek megosztásával, a gyermekjóléttel, a szociális juttatásokkal, a nőgyógyászati, szülészeti ellátásokkal. A nyilvánosság előtt addig még nem tárgyalt területekként megjelentették a rendszerváltás utáni liberalizálásokat követően a szexipar terjedésének problémáit (pornográfia hatása, lánykereskedelem, prostitúcióra való kényszerítés stb.) és a nők elleni erőszak kérdését.

A Feminista Hálózat aktivistái szervezték meg az első segélyvonalat a bántalmazott nők számára és alapították meg a NaNe (Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen) szervezetet. A NaNe az egyik legsikeresebb kezdeményezés ezekből az évekből. A szervezet önkéntesei hosszú évtizedes munkájukkal, akcióikkal, tájékoztató tevékenységükkel elérték, hogy a nők elleni erőszak, illetve a családon belüli erőszak kérdése a nyilvánosság előtt ismertté váljon. Mintaértékű lett az általuk létrehozott „hot-line”, amely egy olyan hiányzó szolgáltatást pótol, amelynek a megszervezését korábban sem civil, sem magán, sem állami szereplők nem

vállalták fel. A NaNe segélyvonal a bántalmazott nők és gyermekek jogi védelmét és lelki támogatását nyújtja azóta is.

A Feminista Hálózathoz köthető civil kezdeményezés révén jött létre a női jogok – mint emberi jogok – nyilvános megfogalmazása és védelme érdekében az Ombudsnő Programiroda 1992-ben. A Programiroda speciális szolgáltatások kiépítésére törekedett, így például létrehozta a „Nővonal” elnevezésű telefonos ügyfélszolgálatot 1995-ben, amelynek működtetésében együttműködést igyekezett kiépíteni a civil szféra nonprofit szervezetei és az állami testületek között. Elérték, hogy a Nővonal 1998-tól az egész országból ingyenesen, zöld számon volt hívható. Az ügyfélszolgálat a nők magánéleti problémáira, egészségügyi és szociális jogosultsággal kapcsolatos kérdéseire és megkereséseire válaszolt, továbbá intézményekkel kapcsolatos tudnivalókat és problémamegoldó konzultációkat kínált.

Az Ombudsnő Programiroda továbbá tematikus munkaértekezleteket és nyilvános vitákat kezdeményezett ezekben a kérdésekben: bölcsőde-vita a normatív támogatások elvonásáról (1993), EU jogharmonizáció (1994), a nőbarát humánszolgáltatás módszertani kérdései (1995), segítőszakmák nőket érintő speciális kérdései (1995), a prostitúció szabályozására vonatkozó törvénytervezet (1996). Emellett a Programiroda részt vett a CEDAW (*Committee on the Elimination of Discrimination Against Women*) kormányjelentés mellett az IRAW (*International Women's Rights Action Watch*) által ösztönzött alternatív jelentés összeállításában, és több más nőszervezettel együtt részt vállalt a Női voksok projektben, amely a női választók tájékoztatására, pártprogramok nőszenpontú elemzésére indult 1998-ban.

A női civil szervezetek egymás közötti párbeszédéből, együttműködéséből származott több sikeres kezdeményezés és közös fellépés a rendszerváltást követő években. 1992 novemberében megalakult a MONA (Magyarországi Női Alapítvány), amely erősíteni kívánta a női politikai érdekérvényesítési technikákat és a nők munkaerőpiaci érdekvédelmét is. A MONA nevéhez fűződik több tematikus női civil kerekasztal-találkozó megszervezése. Az első Országos Női kerekasztal alkalmával 1993. április 24-én 25 magyar nőszervezet tagjai, összesen több mint 150 nő vett részt az egynapos rendezvényen. A szervezetek bemutatkozása és a kapcsolatfelvétel mellett közösen vitatták meg azt a kérdést Neményi Mária vitaindítója alapján, hogy Magyarországon vajon mi akadályozza meg azt, hogy a közéletben jelentősebb szerepet töltsenek be a nőszervezetek és hogy kibontakozzon egy erősebb nőmozgalom. A későbbiekben a MONA információs adatbázist hozott létre és több nagyszabású rendezvényt szervezett.

A nőszerzőzetek hatékony együttműködésére ebből az időszakból három témát érdemes felidézniük Fábían Katalin (2009:172–223) kutatása nyomán:⁸

1) a szexista köztéri óriásplakátok és hirdetések elleni közös fellépést, amely a Magyar Reklámszövetség Önszabályozó Reklám Testület Reklámetikai Bizottságához benyújtott beadványokban testesült meg. A hirdetőket végül a Bizottság elmarasztalta;

2) a családon belüli erőszak törvényi szabályozására tett kezdeményezések összehangolása;

3) a nyugdíjkorhatár tervezett változtatása elleni aláírásgyűjtés.

A civil szféra mellett szót kell ejtenünk az állami szereplőkről is és arról, hogy ezek működése miként befolyásolta a nőszerzőzetek tevékenységét. 1995-ben az ENSZ Pekingi nőkonferenciáján elfogadott zárónyilatkozatban foglaltaknak (*gender mainstreaming*) és az európai jogharmonizációra való felkészülésnek megfelelően a kormányzati szereplőknek Magyarországon is létre kellett hozniuk egy olyan testületet, amely elkötelezett a nőpolitikai kérdések kidolgozásában. Ezért a Munkaügyi Minisztériumon belül létrehozták a Nőpolitikai Titkárságot, amely szakértők és civil szerzőzetek bevonásával arra volt hivatott, hogy koordinálja ezt a területet. A Titkárság azonban nem tudott ellentmondásoktól mentesen működni; identitás- és szerepzavarát, valamint azt, hogy nem húzódozott meg egyértelmű szándék a megalapításában jól mutatta, hogy hamarosan az Egyenlő Esélyek Titkársága nevet vette fel, munkatársai folyamatosan cserélődtek, majd 1998-at követően Nőképviselési Titkársággként a Szociális és Családügyi Minisztériumhoz csatolva folytatta tevékenységét. A nőszerzőzetekkel való konzultáció ke-reteként Civil Fórumokat szerveztek, így például 1996 októberében, amikor újra egy asztalhoz ültek a szerzőzetek képviselői. Ezúttal nem alulról (mint a MONA ke-rekasztal esetében), hanem felülről, kormányzati kezdeményezés eredményeképpen. A civil képviselőlet tehát itt már veszíteni látszott saját fellépésének erejéből. Az egymásnak ellentmondó elvárások (például az EU jogharmonizáció jegyében az esélyegyenlőségi elvek és a hazai kormányzati politika konzervatív elkötelezettsége közötti feszültségek) ekkor már megnehezítették a sikeres együttműködések hosszú távú kidolgozását. A Titkárság ezzel együtt a maga eszközeivel törekedett a párbeszédre és pályázatokat írt ki, mellyel cselekvési lehetőséghez juttatott egyes nőcsoportokat és szerzőzeteket. Ugyanakkor, több olyan korábbi kezdeményezés megvalósítását is áttemelte a civil szférából, amelyekhez a *grassroot* szerzőzeteknek nem voltak erőforrásaik. A nők társadalmi helyzetének tudományos vizsgálá-

8 Fábían Katalin nevéhez fűződik az eddigi egyetlen átfogó vizsgálat a rendszerváltás utáni női civil szerzőzetekről, amelyet angol nyelvű monográfiában jelentetett meg (Fábían 2009).

lata felett a Titkárság annyiban gyakorolt koordináló szerepet, hogy a TÁRKI-val közösen rendszeresen megjelentette a *Szerepváltások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről* című tanulmányköteteket, amelyekben az általuk felkért szerzők publikálták kutatási eredményeiket a nemek társadalmi viszonyainak különböző területeiről.⁹ Továbbá megjelentettek a Nonprofit Alapítvánnyal közösen egy kiadványt a hazai nőszervezetekről (*Magyarországi nőszervezetek* 1997).

Ez az összeállítás a nőszervezetek tevékenységéről a rendszerváltást követő első évtized végéig nyújtott áttekintést. Az újonnan megjelenő nőszervezetek az értékrendek, a politikai beállítódások, a célok és a működési módok tekintetében sokszínűek voltak. A megalakulásukat követő időszakban a szervezetek céljainak megvalósítását és alapvető működési feltételeik megteremtését rendkívül megnehezítette az egyenetlen finanszírozás. A civil szféra szervezeteinek alapvető infrastrukturális és működési költségeinek támogatására elvben ugyan rendelkezésre álltak kormányzati támogatási lehetőségek, ám az adott kurzus preferenciáinak kontraszelektációs mechanizmusaiban sokan elestek ezektől az alapvető juttatásoktól. A nőszervezetek – elsősorban a *grassroot* szervezettek – tevékenysége tehát legnagyobb mértékben saját önkénteseinek munkáján alapult, esetleges külső forrásokból egy-egy kezdeményezésre kapott támogatások mellett. Így sok szervezet tevékenysége el is lehetetlenült. Az ezredfordulót követő két évtized a hazai közéletben a nőkérdés civil képviselésében változásokat és viharos vitákat is hozott, például a gender tematika interpretációjában. Új szereplők vették át a szerepet a '90-es években meghatározóan fellépő nőszervezetektől. A klasszikus civil szervezeti tevékenység felől való elmozdulással a professzionalizálódás felé, illetve szakmai szervezetté válással, valamint az új szervezettek megjelenésével előtérbe kerültek jellegzetesen a családdal, anyasággal kapcsolatos tematikák és tanácsadói szerepek, amelyeket a következő fejezet tárgyal (Neményi–Fejős 2020, ebben a kötetben).

9 Az első kötet 1997-ben jelent meg, (Lévai–Kiss 1997) ezt még négy követte 2011-ig.

Hivatkozások

- Acsády J. (1999) A magyarországi feminizmus a századelőn. In Püski L. – Tímár L. – Valuch T. (szerk.) *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Debrecen: KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke. 295–309.
- Acsády J. (2002) Államszocializmus – nők – ellenzékiesség. *TNTeF*, 1. 1–15.
- Acsády J. (2002) „Kellett nekünk feminizmus?” „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása. In Kovács J. M. (szerk.) *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Budapest: Sík. 167–186.
- Acsády J. – Mészáros Zs. (2016) Feminizmus a fővárosban és vidéken. In Pap J. – Tóth Á. – Valuch T. (szerk.) *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon*. Budapest: Hajnal István Kör. 486–502.
- Acsády J. – Néray B. – Schmidt A. (2013) Aktív állampolgárság – nemek közötti egyenlőség – szubjektív boldogság. In Szász A. – Krizsa F. (szerk.) *A kultúra rejtelméi*. Budapest: MAKAT – L'Harmattan. 219–230.
- Burucs K. (1991) MNDSZ. Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. *História*, 4. Elérhető: <https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/91-04/ch09.html>
- Czeferener D. (2020) Polgári-liberális, feminista nőszervezetek és sajtójuk az Osztrák–Magyar Monarchiában (1907–1918). Egyesületek, periodikák, tartalomelemzés. Doktori disszertáció.
- Einhorn, B. (1993) (szerk.) *Cinderella Goes to Market. Citizenship, Gender and Women's Movement in East Central Europe*. London: Verso.
- Fábián K. (2009) *Contemporary Women's Movements in Hungary. Globalization, Democracy and Gender Equality*. Washington: Woodrow Wilson Center Press.
- Funk, N. – Mueller, M. (1993) *Gender Politics and Post Communism. Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*. New York: Routledge.
- Goven, G. (1993) *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society, and the Anti-politics of Anti-feminism, 1948-1990*. University of California, Berkeley.
- Kereszty O. (2011) „A Nő és a Társadalom” a nők művelődéséért (1907–1913). Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet.
- Körösi Zs. (2019) Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973 (1. rész). *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 2. 1–22.
- Körösi Zs. (2020) Petíció az abortusz-szabadság megőrzéséért 1973 (2. rész). *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 10 (2), 99–133. <https://doi.org/10.14232/tntef.2020.2.99-133>.
- Lévai K. – Kiss R. (1997) Nők a közéletben. In Lévai K. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről*. Budapest: TÁRKI – Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága. 52–73.
- Magyarországi Nőszervezetek*. (1997) Budapest: Nonprofit Alapítvány és a Szociális és Családügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága.
- Neményi M. (1994) Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In Hadas M. (szerk.) *Férfiuralom*. Budapest: Replika Könyvek. 235–246.
- Orosz J. (2014) A magyar Nők Demokratikus Szövetségének szerepe Magyarország újjáépítésében a második világháború után (1945-1946). *Debreceni Szemle*, 4. 302–310.
- Papp, C. (2002) *“Die Kraft der weiblichen Seele.” Feminismus in Ungarn 1918–1941*. Munster: LIT Verlag.
- Pető Á. (1998) *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945–1954*. Budapest: Seneca.

Acsády Judit: A hazai nőszervezetek 1945-től a rendszerváltás időszakáig

- Porta, della D. – Diani, M. (2020) *Social Movements: An Introduction*. New York: John Wiley & Sons.
- Schadt M. (2003) „A feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pécs: Pro. Pannonia Kiadói Alapítvány.
- Schadt M. (2007) Struktúra és funkcióváltozások az MNDSZ-ben 1950 és 1953 között. In Palasik M. (szerk.) *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest: Napvilág. 167–190.
- Szapor J. (2018) *Hungarian Women's Activism in the Wake of the First World War: From Rights to Revanche*. London: Bloomsbury Academic.
<https://doi.org/10.5040/9781350020528>
- Takács J. – Borgos A. (2011) Voicing Women in Eastern Europe – An Introduction. *Journal of Lesbian Studies*, 15. 265–270. <https://doi.org/10.1080/10894160.2011.530142>
- Touraine, A. (1978) *La voix et le Regard. Sociologie des mouvements sociaux*. Paris: Editions du Seuil.
- Varró Sz. (1999) Civil szervezetek támogatása. Ezer zsebből. *Magyar Narancs*, 20. (05.20.)
Elérhető: https://magyarnarancs.hu/belpol/civil_szervezetek_tamogatasa_ezer_zsebbol-62811 Letöltve: 2020-09-05.
- Women in Transition. Regional Monitoring Report*. No. 6. (1999) UNICEF. The MONEE Project. CEE/CIS Baltics.
- Zimmermann, S. (1999) *Die Bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn*. Vienna: Promedia, Budapest: Napvilág.

CSALÁD, MUNKA ÉS A NŐI TEST

NŐKKEL ÉS CSALÁDOKKAL FOGLALKOZÓ CIVIL SZERVEZETEK EGY VÁLTOZÓ TÁRSADALMI-POLITIKAI KÖRNYEZETBEN

Fejős Anna – Neményi Mária

Az 1989-es rendszerváltás környékén kitüntetett figyelem hárult a kelet-európai civil társadalomra. Általános volt az a nézet, hogy a formálódó civil szervezetek fontos szerepet játszanak a liberális demokrácia kiépítésében, alapvető hordozói a szabadság demokratikus értékeinek, valamint ellenőrzik az államot és a piacot egyaránt (Kaldor 1991, Dahrendorf 1990, Cohen–Arató 1992). A civil társadalom az 1990-es és a 2000-es évek során intézményesült és új konzultatív mechanizmusok épültek ki, melyekhez az alapokat a háború előtti történelmi gyökerek, nyugat-európai normák és az Európai Unió csatlakozási követelmények szolgáltatták (Kuti 2017, Gerő 2018).

A 2010-től elindult, majd 2014-ben meghirdetett illiberális fordulat azonban új politikai és gazdasági környezetet teremtett a civil szervezetek számára (Greskovits 2015, 2020; Kövér 2015, Molnár 2016, 2019; Antal 2016; Kuti 2017; Rixer 2014; Sebestény 2016). A demokratikus visszaesés érintette a civilek kapcsolatát az állammal, de hatott a befolyásolási lehetőségeikre és az erőforrásaikra is. Mára világgosszá vált, hogy nem egyszerűen a korábban meglévő problémák váltak intenzívebbé ebben az időszakban, hanem minőségileg új jelenséggel állunk szemben mind a civil szervezetek belső mechanizmusai, mind az állammal való kapcsolataik szempontjából (Rixer 2014, Kövér 2015, Kuti 2017, Gerő et al. 2020, Gerő 2020 ebben a kötetben).

Az egyik markáns álláspont szerint az újonnan megjelent „nem-civil” társadalmi mozgalom (*uncivil society*) megkérdőjelezi a (korábban tételezett) civil társadalom alapvető értékeit, vagyis az emberi jogokat és a demokratikus döntéshozatal liberális alapértékeit. Nem ezek építésén, hanem a lebontásukon dolgozik (Kopecký–Mudde 2003, Molnár 2016). Molnár (2019) definíciója szerint a „nem-civil” közvélemény (*uncivil publics*) azokat az alulról jövő kezdeményezéseket és egyesületeket takarja, amelyek olyan témákat támogatnak, amelyek implicit vagy explicit módon megkérdőjelezi a liberális demokrácia alapértékeit (Molnár

2019:62). Ezek a kezdeményezések sokszor etnikai vagy nacionalista alapon kirekesztők, antimodernisták, olykor fundamentalisták és van, hogy nem riadnak vissza az erőszaktól sem (ibid). Mivel ezek a szervezetek szerinte egy illiberális rendszer építésében érdekeltek, az elnevezés arra utal, hogy nem tekinthetjük ezeket a mozgalmakat a „civil társadalom” részének.

A Fábíán–Korolczuk (2017) szerzőpáros azonban egy másik álláspontot képvisel, amikor a kelet-európai és posztszovjet térség szülői mozgalmait elemzi. Szerintük újra kell értelmeznünk a társadalmi aktivizmus és a civil társadalom fogalmát úgy, hogy abba a régióban az utóbbi évtizedben megerősödő tradicionalista mozgalmak is beleférjenek. Az újraértelmezésben különösen fontos szempont, hogy ezek a szervezetek ambivalens viszonyban vannak az állammal, a szupranacionális szervezetekkel és a „nyugattal” is. Míg jellemzően ezekkel szemben tételezik magukat és hangsúlyozzák politikamentességüket, sokszor jó viszonyt alakítanak ki az állammal, valamint maguk is globális szervezeteken keresztül, azok tudását, technikáit átveve szerveződnek (Fábíán–Korolczuk 2017:3). Ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy ezek a szervezetek és mozgalmak a liberális értékekkel és a kapitalizmussal szemben a közösséget, a lokalitást, a fogyasztás helyett az emberi kapcsolatokat, a szűkebb emberi viszonyokat, köztük a családot tekintik központi értéknek.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a nők helyzete a kutatásunkban vizsgált korszakot megelőzően is elhanyagolt terület volt (Krizsán–Zentai 2006), amit többek között a nőszervezetek és az állam közti konzultatív viszony töredezettsége, a nőmozgalmak gyengesége és a konzervatív szereplők mindvégig aktív jelenléte jellemezte (Fábíán 2009, Inglot et al. 2012, Krizsán–Roggeband 2017). Az elmúlt tíz évben azonban Magyarországon – ahogy a régió többi országában is – két párhuzamos folyamat volt megfigyelhető. Egyrészt, a populista és nacionalista kormányzati erők egyre ellenségesebben viszonyultak a „genderideológiának” minősített, feminista értékek képviselőjéhez¹ (Kuhar–Paternotte 2017; Kováts 2017; Grzebalska–Pető 2018; Barát 2018, 2019; Dietze–Roth 2020). Másrészt, az állam fokozottan támogatta azokat a civil mozgalmakat és szervezeteket, amelyek konzervatív értékek

¹ Feminizmus alatt azt a politikai eszmerendszert értjük, amelynek célja a nemek közti társadalmi egyenjogúság megvalósítása. Interjúalanyainknál, beleértve a konzervatív álláspontúakat is, rendre rákérdeztünk a feminizmushoz való viszonyukra és „feminista szervezeteknek” azokat neveztük, amelyeknek az öndefiníciója megegyezik a fentiekkel. Megjegyzendő, hogy vannak olyan tradicionalista szervezetek is, ahol interjúalanyaink azonosultak a nők és férfiak egyenlőségének elvével, sőt, akadt, aki „konzervatív feministaként” jellemezte magát.

alapján állnak,² tehát a hagyományos család, a heteroszexuális házasság, a gyermekvállalás és a népesedés nemzeti értékeit hangsúlyozzák (Fábián–Korolczuk 2017, Krizsán–Roggeband 2019, Szabó et al. 2019, Krizsán–Roggeband 2020 ebben a kötetben). Utóbbiak közül néhány szervezet pénzügyileg és ideológiailag olyan szorosan kapcsolódik a kormányzathoz, hogy megkérdőjelezhető, vajon civil szervezetnek tekinthetőek-e egyáltalán, vagy inkább az úgynevezett „kormányzat által szervezett nem-kormányzati szervezetek” (*GONGO – Government-organized non-governmental organization*) közé sorolhatóak (Varga 2016, Kapitány 2019).

Tanulmányunk a nőikkel és családokkal foglalkozó civil szervezetek helyzetét vizsgálja ebben a megváltozott környezetben: azokat a változásokat igyekszik nyomon követni, amelyeket a kormányzati politikában az elmúlt tíz évben egyre nagyobb teret nyert konzervatív szemlélet és az illiberális fordulat okozott számukra. A „nem-civil társadalom” (Kopecky–Mudde 2003, Wodak 2015, Molnár 2016) koncepciójával szemben mi a civil társadalom inkluzív megközelítését választottuk. A demokratikus célokat szolgáló civil társadalom normatív megközelítése helyett – Fábián és Korolczuk (2017) érvelését elfogadva – úgy döntöttünk, hogy a nőikkel kapcsolatos civil szervezetek jelenlegi helyzetének megértését egy olyan megközelítés szolgálja, amely a magukat feministaként meghatározó, de legalábbis a nemek egyenlőségének alapelveiből kiinduló szervezetek mellett az ezeket elvető, tradicionalista szemléletű csoportokat is bevonja a vizsgálandó szervezetek körébe. Mielőtt azonban elemzésünkre rátérünk, az alábbiakban bemutatjuk azt a szakpolitikai kontextust, amely jelentősen befolyásolja a területünkön aktív civil szervezetek mozgásterét.

2 Tradicionalista vagy (az itt szinonimaként használt) konzervatív szervezetekként jellemeztük azokat, amelyek az általuk hagyományosnak tekintett nemi szerepeket tartják fontosnak. Ezek a szereplők családon egy férfi és egy nő kapcsolatát és az abból született gyerekeket értik, egyértelműen kizárva ebből a nem heteroszexuális kapcsolatokat. E felfogás szerint a nő/anya dolga elsősorban a család összetartása, a gyerekek nevelése, a férfié pedig a kenyérkereső munka. Az egyszülős és mozaikcsaládokat a legtöbb konzervatív szereplő nemkívánatosak tartja, de elfogadja mint szükséges rossz. Mint ebben a könyvben rámutatunk, jelentős eltérés van tradicionális értékeket valló szervezetek között abban, hogy a gondoskodó munka mellett végzett anyai munkavállalást támogatják-e vagy sem.

Szakpolitikai változások 2010 után

A civil szférában 2010 óta bekövetkezett változások egy olyan időszakban történtek, amelyet a demokrácia beszűkülése, a 2009-es gazdasági válság, majd 2014-től a gazdasági fellendülés fémjelzett, egészen a 2020-as koronavírus-járványig. Az erre az évtizedre eső, nőket és családokat, nemek közötti egyenlőséget és magát a civil társadalmat célzó közpolitikai változások és kormányzati elképzelések közvetlen módon érintették a szervezetek tevékenységi körét, kapcsolatrendszeireit és a rendelkezésükre álló forrásokat is. Ebben az írásban nem tudjuk az összes idekapcsolódó kormányzati programot ismertetni, csupán jelezzük, hogy három szakpolitikai területen zajlott változások, illetve az ezekhez kapcsolódó diskurzusok különösen fontosnak bizonyultak az általunk vizsgált civil szervezetek számára. A családpolitika, a nemek egyenlőségére vonatkozó szakpolitikák, valamint a civil szervezetekkel kapcsolatos jogalkotás, ezzel együtt a civilek egyes csoportjai ellen irányuló kormányzati támadás olyan fontos politikai tényezők, amelyek közvetlenül és hűsbavágóan érintették a nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezetek és mozgalmak stratégiáit és végső soron azt, hogy a magyar nők problémái hogyan artikulálódnak és azokra milyen válaszokat kapnak.

Az Orbán-kormányok 2010 után még a korábbi, 1998–2002-es időszaknál is kiemeltebb figyelmet fordítottak a **családpolitikára** (Szikra 2018). Kezdetben a hangsúlyt a családi adókedvezmény kiterjesztésére (2011) és a családtámogatásokra helyezték, úgymint a GYES hosszának visszaállítása (2010); a GYED Extra bevezetése (2014); vagy a Családi Otthontermelési Kedvezmény (CSOK, 2015) elindítása (Elek–Szikra 2018). Ezt követően indult a nagyszabású Családbarát Ország program 2017-ben, melynek keretein belül többek között Család és Karrier Pontokat hoztak létre, valamint elindították a Családbarát Szüléset Programot. A következő évben a Köldökszínór Program keretei között az anyasági támogatást kiterjesztették a határon túli magyar családokra is.

A negyedik Orbán-kormány már a „demográfiai kormányzás” programját hirdette meg, mely a születésszámok növelésének célját hivatalosan is a kormányzati agenda részévé tette. Az ennek megvalósítását célzó „Családvédelmi Akcióterv” a babaváró támogatást; a CSOK-hitel kiterjesztését; a jelzáloghitel-kedvezményt; a nagycsaládosoknak juttatott autóvásárlási támogatást; a legalább négygyermekes anyák SZJA-mentességét; a bölcsődefejlesztési programot; valamint a nagyszülői GYED-et tartalmazta. Az új szakpolitikai döntések foganatosításán túl széleskörű médiakampány is indult a „családok védelmében” a hagyományos családmódeli népszerűsítésére.

A fentiekhez hasonló nagyszabású programokat hiába is keresnénk a **nemek egyenlőségét** célzó szakpolitikai területen. Bár a korábbi kormányzat által

elfogadott a Nők és Férfiak Társadalmi Egyenlőségét Elősegítő Nemzeti Stratégia a mai napig hatályban van, az Orbán-kormányok sikeresen blokkolták annak gyakorlatba ültetését, sőt céljaival ellentétes rendelkezéseket is hoztak (Krizsán-Sebetyén 2019, Juhász–Pap 2018). A nemek közti egyenlőség (*gender equality*) keretet felváltotta a családpolitikát középpontba állító, „*family mainstreaming*” megközelítés (Juhász 2012). Ez a fordulat többek között a nők és férfiak egyenlőségével foglalkozó vonatkozó kormányzati egység lefokozását, valamint a Családügyi Államtitkárság alá sorolását is jelentette (bővebben: Krizsán–Roggeband 2020 ebben a kötetben).

Szimbolikus szinten elsősorban a 2011-es Alaptörvény definíciója érdemel figyelmet, amely a heteroszexuális házasság és gyerek(ek) egységére korlátozza a család fogalmát. Az abortuszszigorítás lehetőségét megteremtve az új Alaptörvény része lett továbbá a fogantatástól kezdődő „élet védelme”. Fontos változás volt továbbá, hogy a társadalmi nemekre vonatkozó részletek kikerültek a Nemzeti Alaptantervből. Mindeközben más területeket kevésbé, vagy egyáltalán nem érintettek a változások (ilyen például az antidiszkriminációs szabályozás), sőt a családpolitikai változások olykor közvetetten elősegítették a nők és férfiak egyenlőségét szolgáló célokat. Ide tartoznak főleg a munka-magánélet összehangolásának kérdései, úgymint a korábbi kormányok által elhanyagolt bölcsődefejlesztés, a részmunkaidő lehetősége kisgyermekes anyáknak a GYED-extrán keresztül, legutóbb pedig a Csecsemőgondozási Díj összegének 2021-től tervezett emelése. Fontos továbbá, hogy a nőszervezetek széleskörű koalíciójának és kitartó lobbitevékenységének eredményeképpen a 2013-ban hatályba lépő új Büntető törvénykönyvben önálló tényállássá vált a családon belüli erőszak, „párkapcsolati erőszak” néven.

A vizsgált időszak további jellegzetessége, hogy a hagyományos család propagálásával párhuzamosan a kormányzat a nemi egyenlőség fogalmát, valamint a kapcsolódó szakpolitikákat igyekezett diszkurzív módon de-legitimálni. Magyarországra az Orbán-kormány hozta be a világszerte általában a szélsőjobboldalnak tulajdonított „genderideológia” diskurzust, és a külföldi mintákhoz hasonlóan összekapcsolta más ellenségképző tematikákkal. Ezek a folyamatok azt eredményezték, hogy a „társadalmi nemek”, de leginkább az angolszász „gender” kifejezés fokozatosan szitokszóvá vált a kormányzati kommunikációban (Barát 2018, 2019; Grzebalska–Pető 2018; Kováts 2017). Az utóbbi években a diszkurzív támadások egyre inkább teret kaptak a jogi és szakpolitikai szabályozás terén is: 2018-ban megvonták a Gender Studies (társadalmi nemek tudománya) egyetemi program előző évben megszerzett akkreditációját, 2020-ban pedig parlamenti nyilatkozatot fogadtak el a – 2014-ben még aláírt és támogatott – Isztambuli

Egyezmény ratifikációjának elutasításáról, valamint eltörölték a transzszexuális nemváltoztatásának jogi lehetőségeit hivatalos irataikban.

A civil szervezeteket általában érintő jogi és szakpolitikai környezet változását leginkább a fokozódó pénzügyi és ideológiai kontroll jellemzi. Az új Civil törvény (2011/CLXXV. tv) módosította a civil szervezetek működési kereteit, például szigorította a közhasznúsági státusz feltételeit, kizárólag abból számos civil szervezetet. A harmadik és negyedik Orbán-kormány kiterjesztette ellenőrzését a hazai és a nemzetközi források felett is. A civil szervezetek működését támogató Nemzeti Civil Alapprogramot (NCA) már 2010-től átszervezték Nemzeti Együttműködési Alappá (NEA), élére pedig nyíltan kormánypárti vezetők kerültek. A pályázati kiírások a kormányzati prioritások tisztán normatív céljait követték oly mértékben, hogy az emberi jogi szempontok – köztük nőjogi szempontok – *de facto* kiszorultak (Krizsán–Sebestyén 2019). A külföldi források befolyásolása 2014–2015 környékén indult a Norvég Civil Támogatási Alap és kedvezményezettjei elleni támadással, amely az alap új programjainak felfüggesztéséhez vezetett. Mérföldkő továbbá a 2017/LXXVI. törvény a külföldről támogatott civil szervezetek átláthatóságáról, amely előírja a 7,2 millió forintnál nagyobb külföldi forrásból származó támogatáshoz jutó szervezetek regisztrációját és a támogatás tényének közzétételét. Végül, a „Stop Soros” néven elhíresült (2018/IV.) törvény a menekülteket és bevándorlókat támogató civil szervezetek kriminalizálását hozta el (bővebben a civil társadalmat érő változásokról: Gerő 2020 ebben a kötetben).

A kormányzat és a civil társadalom közötti konzultációs mechanizmusok lényegesen változtak az elmúlt évtizedben. A formális konzultáció elsődleges terepévé 2012 óta az Igazságügyi Minisztériumon belül összehívott Emberi Jogi Munkacsoport vált. A Munkacsoport 11 alcsoporttal működik, ezek között található a Nőjogi Tematikus Munkacsoport, mely a Nők és Férfiak Társadalmi Egyenlősége Tanács (NFTE) fórumának feloszlása után jött létre. Az üléseket félévenként hívják össze, melyeket az Emberi Erőforrások Minisztériumának családpolitikáért felelős helyettes államtitkára vezet. Az elmúlt évben továbbá az Igazságügyi Minisztérium konzultációs fórumot hozott létre a családon belüli erőszak témájában. Bár a kormányzati konzultációra rendkívül sokféle szervezet kap meghívást – nőjogi, család-, LMBT, fogyatékos és egyházi szervezetek –, meg kell említeni, hogy az emberi jogi alapokon álló civilek folyamatos retorikai támadásnak vannak kitéve. A kormányközeli médiában lejárató kampányok zajlanak ellenük, a Kormányzati Ellenőrzési Hivatal (KEHI) és a Nemzeti Adó- és Vámhatóság pedig kampányszerű adminisztratív eljárásokat folytatott velük szemben, melyek rendre hiányosságok feltárása nélkül végződtek (Krizsán–Sebestyén 2019, Krizsán–Roggeband 2020 ebben a kötetben).

A következőkben rátérünk vizsgálatunk eredményinek bemutatására. Az elemzésbe bevont szervezeteket céljaik, tevékenységeik és az általuk képviselt női szerepfelfogások alapján csoportosítottuk, valamint feltártuk, hogy miképpen viszonyultak a 2010 utáni kormány család- és nőpolitikájához.

Az anyaság, a dolgozó nő és a női identitás civil szervezetek narratíváiban

Írásunk húsz civil szervezet képviselőivel folytatott interjú szövegének elemzésén alapszik.³ A szervezetek között található régi, nagymértékben beágyazódott szervezetek, amelyek még a rendszerváltás előtt, a '80-as '90-es években jöttek létre; olyanok, amelyek az EU-s csatlakozás környékén alakultak; valamint új szervezetek, amelyek 2010-et követően születtek. A szervezetek keletkezéstörténete – bármelyik időszakhoz köthető is – szorosan összefügg alapítóiknak az aktuális kormányzat nőikkel és családokkal kapcsolatos uralkodó ideológiájához fűződő viszonyával.

A mintánkba került legrégebbi, még a rendszerváltás előtt létrejött szervezetek jellemzően baloldali indíttatásúak, a nemek közti egyenlőséget olyan alapértéknek tekintik, amelynek a mindennapi életben való csorbulásait vagy ellentmondásait kívánták korrigálni, kérték számon történetük során mindvégig. Ezek a szervezetek a változó kormányzati ideológiáknak hol jobbító szándékú, hol éles hangú kritikussai, annak megfelelően, hogy célkitűzéseik milyen mértékben felelnek meg az aktuális politikai irányvonalnak. Kritikai potenciáljuknak azonban természetesen határt szab a szervezet adott időszakban jellemző támogatottsága, ami nemcsak a fennmaradáshoz szükséges források meglétén, hanem a hatókörükhöz tartozó tagság együttműködési szándékán is múlik.

A rendszerváltást követő, a demokratikus átalakulás keltette civil öntudatra ébredés egy sor szervezet megalakulását inspirálta (bővebben: Acsády 2020 ebben a kötetben). Ezek a szervezetek ideológiai sokszínűségükkel és változó célkitűzésekkel, nem általánosságban foglalkoztak a nők társadalmi és családon belüli szerepeivel, az esélyegyenlőség vagy a nőket sújtó diszkrimináció kérdéseivel, hanem egy-egy meghatározható társadalmi csoport képviselőit vállalták fel vagy egy-egy konkrét ügy (például kormányzati intézkedés, törvényi változás stb.) érdekében vagy ellenében kívántak állást foglalni. Az Európai Unióhoz történő csatlakozás körüli időszak olyan támogató légkört jelentett a nőket érintő problémákkal foglalkozó civil szerveződések számára, amely nemcsak az általuk felve-

³ A szervezetek kiválasztásáról lásd a kötet bevezető fejezetében leírtakat. Az egy-másfél órás félig strukturált interjúk jellemzően a szervezetek vezetőivel készültek, a személyes beszélgetéseket hangfelvételen rögzítettük, majd leírtuk.

tett problémák legitimitásához járult hozzá, hanem a különböző célok eléréséhez viszonylag kiszámítható forrásokat is biztosított. Még ha ez a biztonság idővel – éppen az általunk vizsgált időszakban – meg is torpant, sőt, visszájára fordult.

A 2010 után alakult, mintánkba került szervezetek éppen ezért jellemzően azt a polarizált társadalmi légkört tükrözik, amelyben előfordulnak az aktuális kormányzati politika elkötelezett támogatói és kedvezményezettjei, akik a kormányzati nő- és családpolitika kontrollja helyett annak támogatását, sőt, adott esetben népszerűsítését tűzték ki célul. Melléjük olyan kritikus alapállású, többnyire kis hatókörű csoportok is létrejöttek, amelyek a nők szempontjából (is) gyökeres fordulatot követelnek a fennálló társadalmi rend egészében. Többen közülük a nő- és családpolitika terén megfogalmazott kritikájukat egy általánosabb globalizáció- és kapitalizmuskritikába is beágyazzák.

A vizsgált szervezetek között különbséget jelent az is, hogy mozgalmi indítástól születtek-e vagy – azonosulva az éppen aktuális kormányzat családokkal és nőkkel kapcsolatos deklarált célkitűzéseivel – civil szervezeti formában, de már indulásukkor intézményesülve szolgálták-e a fennálló rendet. Végigtekintve a mintánkba került szervezetek egyedi történeteire, csak kisebb részben találkoztunk olyan civil szervezetekkel, amelyek mozgalomként indultak, majd elkötelezett vezetők és tagságuk a közösen felvállalt ügyet olyan, stabilizálódott szervezeti formában tudták tovább vinni, amellyel mára megkerülhetetlen színpaltjai lettek az általunk vizsgált civil palettának. Az a néhány civil csoport pedig, amely ma is mozgalomként definiálja magát, jellemzően radikális ideológiai alapon állva, akár balról, akár jobbról, de élesen kritizálja a jelenlegi kormányzat család- és nőpolitikáját és nem kíván kompromisszumot kötni a fennmaradás érdekében.

A kutatásunkba került civil szervezeteket tartalmi jellemzőik alapján három csoportra osztottuk, mivel létrejöttek és tevékenységük a női nemhez hagyományosan hozzátartozó, és/vagy a modern társadalmakban elvárt szerepének valamely, elemzésünkben egymástól jól elkülöníthető aspektusához kapcsolódik. Bár a legtöbb szervezet tevékenysége nem korlátozódik kizárólag egyetlen nőképviseletére, hanem kettő vagy akár mindhárom területhez is kapcsolódhat, mégis felfedezhető benne az a domináns megközelítés, amely szerint kategorizálni lehetett.

Az első csoportba azokat a szervezeteket soroltuk, amelyek a női szerepre vonatkozó tradicionális – és esszenciálisnak feltételezett – elvárásnak megfelelően, biológiai adottságaik alapján, a népesség fennmaradását, a társadalom újratermelését szolgálva, a nők elsődleges feladatának a gyermekvállalást-gyermeknevelést és a családi egység megteremtését tekintik. Az ország demográfiai helyzete fölötti aggodalomra adott válaszként a népességfogyás megállítása, a gyermekvállalás

szorgalmazása és az ezek kapcsán már évtizedek óta újra és újra fellángoló népesedési viták mind arra utalnak, hogy a tradicionális értékek szembekerülnek a női emancipáció individualisztikus értékeivel. Ezek a szervezetek a gyermekvállalást nemzeti érdeknek tekintik és jellemzően a gyermekes családok támogatását, az anyai feladatok segítségét és az anyaság társadalmi elismerését kívánják szolgálni.

A második csoportba azok a szervezetek kerültek, amelyek fókuszában a nők privátszférán túli, munkavállalói, illetve közéleti szerepköre áll. A gondoskodás, a családi feladatok, a gyermekvállalás és a munkaerőpiacon elvárt és a társadalom működése szempontjából is nélkülözhetetlen női munka összeegyeztetésének konfliktusa nemcsak egyéni szintű megoldásokat, hanem társadalmi válaszokat is követel. Ugyanakkor, a nők kilépése a társadalmi térbe meghatározó jelentőségű a női önérvényesítés és az egyenrangúság európai eszményének érvényesítése szempontjából is. Az ide sorolt szervezetek a tradicionális értékekkel szemben, az individuális érvényesülés esélyegyenlőséget követelő, emancipatorikus értékeit képviselik és ezek alapján viszonyulnak a vizsgált időszakban meghatározó kormányzati politika egyes intézkedéseivel is.

Végül, a női szerep harmadik aspektusaként azt a nézőpontot különítettük el az általunk vizsgált szervezetek körében, amelynek fókuszában a női test integritása és a testre vonatkozó politikák állnak. Az ide sorolt szervezetek kevésbé írhatók le valamely homogén ideológiai, világnézeti szempont alapján. Köreikben a nők önrendelkezési jogának liberális értékétől a szülészmozgalmak tradicionális és/vagy posztmodern értékein át a családon belüli erőszak – vagy általánosabban: a nőkre irányuló erőszak minden formája, beleértve a prostitúció és az abortusz kérdését is – (öko)feminista, kizsákmányolás- és kapitalizmusellenes, baloldali értékeiig, valamint a szélsőjobbaldali pro-life mozgalmakig, többféle irányzat is megjelenik. Ami ezeket a civil szervezeteket mégis összeköti, annak ellenére, hogy különböznek mind társadalmi beágyazottságuk, mind keletkezésük időpontja, hatókörük nagysága, illetve rendszer-kompatibilis vagy rendszerkritikus beállítottságuk szerint, az a női test és a női identitás viszonyának reflektáltsággal írható le.

Az alábbiakban a kutatásban részt vevő civil szervezetek képviselőivel készült félig-strukturált interjúk szövegei alapján azt vizsgáljuk, hogy miként ítélik meg az egyes kategóriákba sorolt szervezetek a 2010 utáni kormányzat család- és nőpolitikáját, *proaktívan*, *támogatóan*, vagy éppen *kritikusan* viszonyulnak-e a kormányzati célkitűzésekhez, illetve milyen hasonlóságok és milyen különbségek fedezhetőek fel a csoportokon belül és a három csoport között a szervezetek önképe, önérvényesítése és vállalt feladataik megvalósítása terén.

A nő mint anya

Öt olyan szervezet került a mintánkba, melyeknek fókuszában a nők anyai szerepe áll, a családnak a népesség demográfiai egyensúlyában betöltött szerepével, a gyermekvállalással és annak feltételrendszerével foglalkoznak, és tevékenységüket a nők anyai hivatásának kiteljesítése érdekében végzik.⁴ A család központi szerepe abban is tetten érhető, hogy ezek a szervezetek tipikusan „családszervezetként”, nem pedig „nőszervezetként” tekintenek magukra.

Ide tartozik az egyik legrégebbi, kiterjedt tagsággal és hálózattal rendelkező országos egyesület, amely a változó kormányzati ciklusokban átélte hosszabb-rövidebb válságos időszakokban is igyekezett proaktív módon befolyásolni a kormányzat családpolitikáját és mindvégig következetesen képviselni elveit: „Az első az, hogy elmondjuk, hogy valami fáj. Megértették? Igen. Csinálnak valamit? Nem. Akkor még egyszer elmondjuk. Utána a sajtóban is leírjuk. Ha még mindig nem sikerült, akkor szervezünk tüntetést. Mi tudtunk csinálni a Fiumei úti sírkerttől végig élőláncot az Országházig”. A jelenlegi kormánnyal stratégiai megállapodást kötöttek, aminek alapján úgy érzik, javaslataik meghallgatásra találnak: „a stratégiai megállapodás lényege, hogy vannak bent javaslataink, van olyan, amire azt mondták, hogy lehet, hogy ezzel még várni kell, van, amire elsőnek azt mondták, hogy nem változtatnak rajta, de mi nagyon reméljük, hogy változtatnak. És rengeteg apró dolog volt, amire azt gondolom – és ez a nőpolitikához illeszkedik –, hogy sikerült előbbre jutni”.

Összhangban a kormányzati deklarációkkal, az ország demográfiai problémáinak megoldását – hangsúlyozottan – a magyar családok támogatásával kívánják megoldani, a migrációt pedig a gyermekeket fenyegető biztonsági kérdésnek tekintik. „Mi abszolút azt mondjuk, hogy a magyar családokat támogassák, és családon belül kell megoldani a demográfiai problémákat. Az alapszabályainkban ott van az élet és az anyaság tiszteletére nevelés. [...] Másfelől pedig, a gyermekeink biztonsága. Ez biztonsági kérdés, hogy kik jönnek be az országba.”

Egy másik, szintén jó kormányzati kapcsolatokkal rendelkező civil szervezet elsősorban a fiatal értelmiségi családokat kívánja gyermekvállalásra ösztönözni. A szervezet vezetője konzervatív feministaként határozza meg magát. Mint mondja, „ilyen szempontból én is feminista vagyok, hogy ugye már nagyjából elérték a nők, hogy egyenlően ugyanazokat a munkákat elvégezhessek, szavazhassanak stb. Viszont, amit nem, az az, hogy egyáltalán szülhessenek gyereket. Most az a legnagyobb probléma, hogy egyszerűen a gyerekvállalás az szegénységet jelent,

4 A nők szerepéről a nemzet újratermelése kapcsán lásd pl. McClintock 1993 vagy Yuval-Davis 1996 vagy a posztoszocialista régióban Gal–Kligman 2012.

egy kiszolgáltatott helyzetet. Az új feminizmus az azért kéne küzdjön, hogy egy nőnek minden körülmény adott lehessen ahhoz, hogy szülhessen. Kapjon annyi pénzt, amiből megfelelően tud élni. Amellett csinálhasson karriert. Lehessen férje, akit lát is.”

Ez a szervezet nemcsak javaslaival, hanem az állammal való formális együttműködésén keresztül is képes befolyásolni a kormányzati családpolitikát. Kölcsonösen szerepet vállalnak egymás szervezeteiben: ők részt vesznek a Népesedési kerekasztal kuratóriumában, az általuk menedzselt családbarát munkahely program zsűrijében pedig a kormány képviselteti magát. Szervezetük azt a paradox jelenséget kívánja megtörni, hogy míg vágyaikban, elképzeléseikben a fiatalok családot, gyereket szeretnének, a kívánt gyerekszám mégsem valósul meg. *„Szeretnének a fiatalok gyereket. Iszonyatosan családbarátok, kb. 90%-a házasságban akar élni. Minimális azoknak a száma, aki tudatosan gyermektelen. Ez egy magyar sajátosság. Egy csoda. A mai trenddel gyakorlatilag szembe megy. Erre lehet építeni és mi azt szeretnénk, ha mindenki boldog lenne, mindenkinek megszületne annyi gyereke, amennyi. [...] ez nemcsak az emberek jóléte, hanem ez egy nagyon erős gazdasági érdek. Ha azt akarjuk egyrészt, hogy gazdaságilag legyen munkaerő, és ha azt akarjuk, hogy a nyugdíjasnak legyen valami támasza, ahhoz kellene a gyerekek. Ezt is mondjuk ki.”* Mindeközben elhatárolódnak a militáns pro life szervezetektől, és – hasonlóan a kormányzati politikához – nem kívánnak a demográfiai deficit megoldásaként se a migrációval, se a leszakadó rétegek gyermekvállalásával foglalkozni. Az idősebb és a meddő párok gyerekvállalásának dilemmái csak korlátozottan kapnak szerepet céljaik között.

A nőket családayai funkciójukban támogató szervezetek közé soroltuk azt a személyes indíttatásból, már a vizsgált időszakot megelőzően létrejött civil szervezetet is, amely az egyedülálló szülők támogatását tűzte ki célul. A szervezet vezetője szerint a kormányzati családpolitika különböző – részben a javaslataik alapján született – intézkedései az egyszülős családoknak is kedvez: *„Én azt gondolom, hogy amikor a családokat elkezdik támogatni, akkor az egyszülős családoknak is jobb lesz, mert adókedvezményt akkor is kapok, hogyha egyedül vagyok [...] én azt gondolom, hogy az, hogy a családok ennyire a középpontba kerültek, ez nagyon fontos. És nekem mindig rossz érzés, amikor ilyeneket olvasok, hogy el a kezekkel a méhemtől, tehát hogy senki nem fog azért gyereket szülni, mert akkor adókedvezményt kap. Az emberek azért szülnék gyereket, mert szeretnének gyereket”.* Saját eredményként kezeli az egyszülős családokból származó gyerekek bevonását az Erzsébet-táborokba, valamint, hogy előnyben részesítik őket a bölcsődei felvételnél. A még elérendő célok között megemlítette a tartásdíjak szigorítását, az állami intézményekbe váltandó családi belépők rendszeré-

nek átalakítását, valamint a célcsoportot érintő társadalmi szemléletformálást is. Az utóbbi években elkezdődött a vidéki klubok hálózatának kiépítése is. Jelenleg öt magyarországi és két erdélyi városban működnek klubok helyi önkéntesekkel, helyi igényekre válaszolva. A szervezet, bár középosztályi fókuszú, nyitott a roma családok felé is, akik azonban szerintük „nem képeznek különálló csoportot” a támogatotti körben.

A kormányzat családpolitikai elképzeléseihez ambivalens módon viszonyul két, kevésbé intézményesült, alulról szerveződő civil kezdeményezés. Mindketten tudományos alapon igyekeznek a családok harmonikus működését érvényre juttatni, és az általuk deviánsnak tekintett, hagyományos családokat veszélyeztető formációkat kritizálni. Bár céljaik a kormányzathoz hasonlóak, mégsem képesek valódi hatást gyakorolni a döntéshozókra. Rendszeres támogatás híján nem is kerülnek függőségi viszonyba az állammal. Más hazai, családtematikájú civil szervezetekkel, illetve állami intézményekkel igyekeznek kapcsolatokat kialakítani, de több ízben csalódottságuknak adtak hangot, amiért ezek a szervezetek nem tekintik őket igazán partnereiknek.

Az egyik ilyen szervezet pár éve alakult szövetséggé azzal a céllal, hogy platformot biztosítson a meglévő családszervezeteknek, valamint a tudomány nyelvén és eszközeivel formálja a társadalmi gondolkodást a párkapcsolatok terén, ugyanis szerintük *„a párkapcsolati válságnak az egyik mellékterméke a demográfiai válság. Ha valaki csak a gyerekszámot nézi és nem a párkapcsolati válságot, akkor sosem fogja megtalálni [a megoldást].”* Válaszokat keresnek a demográfiai válság megoldására és ehhez tudatosan építik a tudományos közösséggel a kapcsolatot, igyekeznek eredményeiket tudományos színben és színtereken tálni. Így konferenciákat szerveznek, könyveket, tanulmányokat jelentetnének meg. Aggodalmukat fejezik ki a pornográfia terjedése, valamint az abortusz engedékeny szabályozása miatt, és az önmegvalósítás helyett a családi és párkapcsolati intimitás helyreállításáról beszélnek. A kormány által nyújtott pénzügyi támogatások rendszerét önmagában elégtelennek tartják, ehelyett a „családi életre nevelés” szükségességét szorgalmazzák. Javasataikat így fogalmazták meg: *„Háromdimenziós családpolitikát javasolnánk. Én azt gondolom, hogy pénzt adni a fiataloknak lakásra meg a házasságot stabilizálni biztos, hogy jó, de viszont a pénz az korlátozott, és mindenki tudja, hogy a pénztől nem lesznek jobbak a családok. Nem emiatt nincsen gyerek. [...] A második [dimenzió] az lenne, hogy meg kellene vizsgálni, mik a jó házasságot, jó kapcsolatot gátló tényezők. Ezeket kutatni kellene, és ezek ellen fel kellene szólalni [...] A harmadik dimenzió, hogy ha találunk értéket, akkor azt terjesztjük. Ez a családi életre nevelés. Sajnos már egyre rosszabbak a családok, meg*

nincsenek is családok, a gyerekek már úgy nőnek fel, hogy szenvednek, erre számos adat van.”

A másik, ugyancsak a nők anyai szerepének elsődlegessége mellett elkötelezett civil szervezet már évtizedek óta aggodalommal figyeli az ország romló demográfiai helyzetét, amit a nők munkába állásával és önmegvalósításra törekvésével hoz összefüggésbe. Ezzel szerintük nemcsak saját anyaságuk kiteljesedését akadályozták meg, hanem a megszületett gyerekek generációjának ártottak a korai intézményes elhelyezéssel. Ehelyett a főállású anyaság intézményesítését és annak elismerését szorgalmazzák. Munkacsoportjaik családpolitikai és demográfiai célú javaslatokat állítottak össze a kormányzat és a széles közvélemény számára, ezeket könyvekben, nyilvános fórumokon tárták a nyilvánosság elé. Meggyőződéssel javasolták a kormányzatnak, hogy *„Ha egy ilyen nagy problémával néz szembe az ország, akkor kell egy kiemelt hatáskörű kormány szerv, amelyik ezt koordinálja. Nem egy alárendelt államtitkárság, hanem egy olyan, amelyik hatással lehet az oktatás, a lakás, a szociális szektorra, merthogy ez nem egy elszigetelt szubkultúra, hanem ez az országnak a működésmódja.”* Ugyan valóban létrejött a Demográfiai Kabinet, interjúalanyunk tudomása szerint ez csak formálisan tölti be funkcióját.

Elmondható tehát, hogy az ebbe a kategóriába sorolt szervezetek mindegyike alapvetően egyetért a kormányzat család- és nőpolitikájával, valamint készen áll tevékenységével támogatni azt. Még ha kritikával illeti is a kormányzat egyes intézkedéseit, vagy igyekszik felhívni a figyelmet bizonyos, a kormány által kevesebb figyelmet kapó összefüggésekre és azok családokat érintő, károsnak ítélt hatására, kritikája nem a célkitűzést, hanem annak megvalósulását, mindennapi gyakorlatát érinti. Egyikük sem kérdőjelezi meg, hogy a nők elsődleges feladata a családi egység megteremtése, a gyermekvállalás demográfiai küldetésének betöltése, és ezen keresztül a nemzet, sőt, tágabb értelemben az európai civilizáció fenntartása.

A nő mint munkavállaló

A munka és család összeegyeztetése a modern társadalmak egyik sokat elemzett és nehezen feloldható konfliktusa (Nagy–Paksi 2014, Nagy 2016, Neményi–Takács 2018, Gregor–Kováts 2019), ami mind a mai napig döntően női kérdésként fogalmazódik meg. Miközben a jelenlegi kormányzat retorikai szinten az állami propaganda minden eszközével a hagyományos és többgyerekes családot hirdeti, kénytelen elismerni és támogatni a dolgozó nőket is. Ennek oka nemcsak annak felismerése volt, hogy a gazdaság fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen az anyai munkavállalás, hanem az is, hogy az európai uniós csatlakozás egyik fon-

tos feltétele és követelménye volt a nemek egyenjogúságának és esélyegyenlőségének biztosítása, a nemi alapú diszkrimináció tilalma. A Fidesz kormányzati politikájában 2014 után megfigyelhetünk egy alapvető változást, amikor a GYED szabályainak módosításával, majd a bölcsődefejlesztésekkel explicit módon és a szakpolitika szintjén is támogatni kezdték a női, anyai munkavállalást (Szikra 2018).

Azok a nőszerkezetek, amelyek fókuszában a nő mint munkavállaló áll, nyolc ilyen került a mintánkba, az előző csoporttól eltérően többnyire baloldali vagy liberális értékeket képviselnek, és kritikusán viszonyulnak a kormányzat nő- és családpolitikájához. Ugyanakkor, találkoztunk néhány olyan, a kormány politikájának elkötelezett, konzervatív értékeket képviselő szervezettel is, amely mégis azonosulni tudott a munkavállaló nők esélyegyenlőséget követelő céljaival is, tevékenységét ennek érdekében folytatta.

Az ebbe a kategóriába sorolt szervezetek között két olyan szerepel, amely a rendszerváltást megelőzően jött létre (lásd: Acsády 2020 ebben a kötetben). Egyikük a pártállami időszakban egyetlen civil ernyőszerkezetként képviselte – legalábbis formálisan – a nők jogait, vezetője magát ma is baloldali feministaaként definiálja. Miután a valamikori ernyőszerkezet tagszervezetei sorra más szövetségekhez csatlakoztak, valamint az egyre fogyatkozó anyagi forrás és az állami támogatás teljes hiánya miatt a szervezet csak korlátozottan képes bármiféle hatást kifejteni, a civil szférában való jelenléte inkább csak az Unió által megkövetelt néhány fórumon történő részvételére szorítkozik. Ennek ellenére a 2014-es választást megelőzően két másik, különböző ideológiai beállítottságú nőszerkezeti szövetséggel közösen kísérletet tettek arra, hogy ajánlásokat fogalmazzanak meg a választáson résztvevő pártok számára egy kívánatos közös nőpolitika számára. *„Többször összejöttünk [...], hogy mi nők ezt kívánjuk, és ezt legyenek szívesek a pártok figyelembe venni. [...] középutasan, tehát egy ilyen szociáldemokrata, de emberi jogi, liberális vonalon maradunk, nagy konfrontációkat nem teszünk”*. A szervezet ugyan néhány, korlátozott lehetőséget kihasználva igyekszik javaslatokat tenni a női jogok megvalósulása érdekében, de javaslataikat semmibe veszik: *„Hiába adunk le ötleteket, semmi fogamatja nincsen. Hiszen például az Isztambuli Egyezményre folyamatosan rákérdezünk, és semmi nem történik. Vagy például mindig beszámolnak, hogy milyen ENSZ jelentést adtak le, de amikor kritizáljuk, akkor azt mondják, jó, meghallgatjuk, aztán kész, kipipálják.”*

A másik, hasonlóan a pártállami időszakban létrejött szervezet egy országos szakszerkezeti szövetség női tagozataként korábban elsősorban érdekképviselői munkát végzett a munkavállaló nők érdekében. Ma ugyanezt a küldetést már csak erősen beszűkült térben, korlátozott formában igyekeznek betölteni. Általában az Európai Unió munkavállaló nőkre vonatkozó ajánlásainak megvitatására

szerveznek konferenciákat, amelyekre az adott szakterületen illetékes kormányzati képviselőt is meghívják – rendszerint hiába. *„Mi, amikor csináljuk ezeket a munkavállalói konferenciákat, akkor az úgy áll össze, hogy mindig az adott évnek az aktualitása. [...] Most itt van az Európai Tanácsnak ez a szülői szabadság dolga [...] Ez az év erről szól, hogy az apáknak tíz nap jár, és a szülői szabadságot is tudatosítani. Mert ez megint a nők helyzetét érinti, részben azért, hogy a munkába való hamarabb visszatérést segítse.”*

A két, az utóbbi évtizedben hanyatlásnak indult szervezet vezetőjének a kormányzat család- és nőpolitikájáról alkotott véleménye erősen kritikus. Mindketten hangsúlyozták, hogy elhibáztak tartják a családok támogatásának rendszerét. Az adórendszeren, különböző pénzbeli juttatásokon keresztül nyújtott támogatások a középosztálynak és az elit rétegeknek kedveznek, miközben kirekesztik és az alacsony szinten meghatározott univerzális ellátásokra bízzák a szegényeket.

Egészen másfajta viszonyban áll a jelenlegi kormánnyal, illetve az állammal az a két nőszervezet, amelyek már a rendszerváltozás után jöttek létre és konzervatív ideológiai alapon állnak. Mégis, az általuk képviselt női szerepfelfogással a nőknek nem a családanyai feladataira összpontosítanak, hanem inkább olyan, sztereotipikusan nőknek tulajdonított képességekre, mint a gondoskodás, a kulturális érzékenység és igény, a női kreativitás és az elesettek iránti szolidaritás. A szervezetek kimondva-kimondatlanul elődjeiknek tekintik azokat az akár arisztokrata, akár a városi helyi elit hagyományai szerint megalakult nőszervezeteket, amelyek jótékonyági árverésekkel, bálokkal vagy kulturális eseményekkel gyűjtik maguk köré a támogatóikat és az adományokat, amelyet azután az általuk kiválasztott rászorulóknak különféle csoportjaihoz eljuttatnak. Mindkét szervezet figyelmet fordít a közösségépítésre, különösen a vidéki családos nők körében.

Az egyik vezető éppen ezt emelte ki a szervezet bemutatásakor és állította szembe az általa feministának gondolt szervezetekkel. Mint mondja, az alapításkor *„nem voltak ilyen feminista célok, mi nem akartunk családon belüli erőszakra [beszélni]. Egyszerűen csak az elsődleges cél a közösségépítés lett volna, kapcsolódás egymáshoz.”* Programjaival a támogatási rendszerből kimaradók, a hátrányos helyzetűek bizonyos csoportjai – roma fiatalok, állami gondozottak – érdekében igyekszik a nőegyleti hagyományokból is következő jótékonyági tevékenységeket folytatni, mindezt azonban nem a kormányzat politikáját megkérdőjelező, hanem legfeljebb kiegészítő, jobbító szándékkal teszi. A szervezet tevékenysége emellett nyitott a kreativitásukat kiélni nem tudó családanyák képzésére és akár vállalkozások felé orientálására is. Elindítottak egy programot, amely *„megelőzte picit a korát, mert most látom már, hogy van nem is tudom, hány Család és Karrier Pont az országban, de akkor még szó se volt ilyenről. Te-*

hát az, hogy családanya-karrier, családapa-karrier, ezt a témát kicsit próbáljuk meg társadalmi párbeszéd formájában körbejárni.” A szervezet tevékenységi köre alapvetően lokális, nem szándéka részt venni az országos politikában és nem próbál direkt módon befolyást gyakorolni az állam nőket és családokat érintő politikájára.

Ezzel szemben a másik konzervatív szervezet vezetője, amely szervezet elsősorban a vidéki nők érdekeit képviseli, éppen szervezetének híd-szerepét emeli ki. Küldetésének érzi, hogy az általa képviselt női csoportok és a kormány – sőt, az illetékes európai szervezetek – között kapcsolatot létesítsen. Komoly sikernek tekinti, hogy hatásos lobbitevékenységének köszönhetően a magyar kormány családpolitikájának bizonyos elemeit a határon túli magyarokra is kiterjesztette a Köldökzsinór programon keresztül. *„Mi szócsövei vagyunk például ennek a Köldökzsinór programnak, ezt mutatjuk be, mert nem ér el mindenhova. Lehet, hogy elmondják a híradóban meg újságban, de az embereknek ezt személyesen kell továbbadni. Ezt csináljuk, ezt én nagyon szeretem.*” Az állami és uniós támogatásokból bőszesen részesedő szervezet konzorciumi partnerként vesz részt továbbá a CSAK pontok fenntartásában, valamint képzéseket tartanak a munkába visszatérni szándékozó kisgyermekes nőknek.

A pénzkereső munka és a családi feladatok összehangolása azonban nemcsak a jelenlegi kormány kedvezményezettjeinek tekintett középosztály számára jelent nehezen feloldható konfliktusokat, hanem még fokozottabban okoz problémát a társadalom alsó szegmenseibe szorult embereknek, köztük a halmozottan hátrányos helyzetű roma családoknak. Az ő képviselőtükét vállalta fel két mintánkba került roma szervezet is a települési és kisebbségi önkormányzatok, a helyi vállalkozások, az EU-s és állami pályázatok kínálta projektek segítségével, valamint a roma nők önkitaljesedésének és közéleti szerepvállalásának támogatásával.

Ezek a szervezetek változatos tevékenységeket végeznek. A különböző képzések, foglalkoztatás, kultúra- és hagyományörzés, egészség, vállalkozásépítés mellett a jogsegély és az érdekvédelem is szerepet kapott. Ennek során csak részben fókuszálnak a roma nőkre mint önálló célcsoportra, többnyire a családok és közösségek építése és megerősítése is fontos céljuk, valamint a közösségek segítséget várnak tőlük szociális területen és a különböző ügyeik intézéséhez is. Egyik interjúalanyunk így magyarázta ezeket az igényeket és az ebből fakadó nehézségeket: *„Nagyon sok roma nőt diszkriminálnak a munkahelyen, vagy szexuális szolgálatot várnak azért, hogy egyáltalán dolgozhasson [...] De valójában rá kellett jönni, hogy nem ezekkel a témákkal jönnek az emberek, hanem [...] valójában ő azért jött, hogy munkahelye legyen, meg, hogy a gyerekeit iskoláztatni tudja, meg föl tudjon költözni Pestre, tehát mindenféle általános szociális problémákkal.”*

A roma női szervezetek megalakításának szükségessége azonban nemcsak a többségi társadalom, így áttételesen a kormányzati politika részéről megnyilvánuló hátrányos megkülönböztetés ellenében fogalmazódott meg, hanem abból kifolyólag is, hogy sokan nőként a saját roma közösségen belül is érzik háttérbe szorítottságukat. *„A cigány közösségben a nők... ilyen másodrangú személyként voltak, vagy gondoltak rá, vagyis úgy is kezelték őket [...] Nem gondoltak másképp a nőkre, csak úgy, mint egy kiszolgáló személyzetre.”*

Mindkét roma női szervezet felveti, hogy a jelenlegi kormány családpolitikája – ahogy a korábbiaké – nem képes az általuk képviselt családok problémáira megoldást nyújtani. Az adókedvezményeken vagy hitelnyújtáson keresztül történő pénzbeli támogatási formákat a roma nagycsaládok nem tudják igénybe venni. Legfeljebb a mindenhol áradó kormányzati propaganda hatására hamis illúziókba ringatják magukat, majd kénytelenek szembesülni a valósággal. Ilyen például az a helyzet, amikor a családok megerősítése helyett inkább kiemelik a gyermekeket a családból, akikről a nyomorban élő szülők az állami szervek megítélése szerint nem képesek megfelelően gondoskodni.

A család és munkavállalás összehangolását évtizedek óta képviseli az a kormányzati ciklusokon keresztül változó mértékben és változó támogatási források révén mindmáig fennmaradt szervezet, amely egyike a rendszerváltás óta tevékenykedő legelismertebb és leginnovatívabb szervezeteknek. Létrejött – hasonlóan más női szervezetekhez – az alapító saját tapasztalatának köszönhető, amikor kisgyermekes anyaként szembesült a GYES utáni munkaerőpiacra történő visszatérés nehézségeivel. *„Az én generációm volt az első, aki beleesett ebbe a gödörbe, hogy választás elé került, gyerekeket vállal, otthon marad, vagy valamilyen módon mégis egy picit időt szeretne tölteni a gyerekekkel. [...] Szerintem mind a mai napig megvan ez a dilemmája a nőknek, hogy gyakorlatilag választási utak vannak, és ennek a dolognak az összeegyeztetését próbálta az alapítvány, amit csináltam.”* A hazai és különböző EU-s források által támogatott különféle projektjeik alapján létrehozott, valamint a kormányzat által felállított munkacsoportokban kidolgozott programjaik és javaslataik egy része beépült még a korábbi, szocialista kormányzat nemekkel kapcsolatos politikájába. De a jelenlegi kormány is épít azokra a képzési anyagokra, amelyek a család és karrier összeegyeztetését támogatják, továbbviszik a családbarát munkahely pályázat ötletét, vagy éppen a törődő apaság népszerűsítését, a nőkkel szembeni sztereotípiák leépítését célozzák meg.

Tevékenységükkel sem korábban, sem pedig a jelenlegi kormányzati ciklusban nem kívánnak ideológiai irányzatokhoz vagy konkrét pártokhoz kapcsolódni, civilként igyekeznek távol tartani magukat a közvetlen politikai megnyilvánulá-

soktól. Javasataikkal ugyanakkor próbáltak kormányzati szinten befolyást gyakorolni: „Egyszerre dolgoztunk a szakpolitika irányában, tehát a minisztériumban vagy önkormányzatokkal, amíg erre volt fogadókészség, meg cégekkel, meg civilekkel, meg a médiával is sok projektünk volt. Én mindig azt gondoltam, hogy szektorközi módon kell együttműködni, és így ebből aztán tényleg lett egy ilyen izgalmas forgatag [...] 2010 előtt egyáltalán nem foglalkoztunk azzal, hogy ki milyen pártpreferenciájú, halálkomolyan vettük a civilséget, egyenlő távolságot a pártoktól. Egyetlen egy olyan téma volt, amivel konkrétan lobbiztunk, ez a kisgyermekes BKV-bérlet, amit éppenséggel a Rétvári Bence támogatott a Fővárosi Önkormányzatban.”

Mivel a civilek elleni támadásoknak ez a szervezet is áldozatává vált, így mára elsősorban a piaci cégekkel való együttműködést célozzák meg, változatlanul prioritásnak tekintve a nők munkahelyi (re)integrációját és a női munkavállalókkal kapcsolatos szemléletváltás elősegítését. Az alapítvány tehát a nehézségek ellenére is fennmaradt, és a piaci nyitás jelentheti számára az új utat. Míg ez a terület némi függetlenséget biztosíthat az állammal szemben, a tapasztalatok azt mutatják, hogy a cégek elkötelezettsége a nők támogatásában és általában a *corporate social responsibility (CSR)* területén egyelőre rendkívül személyhez kötött és ezért bizonytalan.

Végül, ebbe a kategóriába soroltunk egy olyan, több – részben általunk is megszólaltatott – civilszervezetet összefogó ernyőszervezetet, amely az Európai Női Lobbi tagjaként képviseli Magyarországot és fejt ki lobbitevékenységet a tagszervezeteinek megfelelő területeken. A tagszervezetek között alapítóként szerepelnek olyan erős szervezetek, amelyek a munkavállaló nők érdekeit képviselik, de az ide sorolásukat más is indokolja. A szervezet vezetése fennállása óta olyan demokratikus, baloldali és liberális értékrendet képvisel, amely a *mainstream* európai nőpolitika szellemében a nők és férfiak egyenrangúságára épül, és nem fogadja el azt a tradicionális hierarchikus rendet, amely a nőket a biológiai nemük által meghatározott, önállóságuktól megfosztott, másodrangú állampolgárnak tekinti a férfiak uralta társadalomban.

A tagszervezetek által képviselt nőpolitikai célok közül többről is az fogalmazódott meg a szervezet képviselőjével készült interjúban, hogy a jelenlegi kormány azokat már megvalósította, ráadásul bizonyos esetekben kimutathatóan az ő lobbitevékenységük, javasataik hatására – még ha erre utalás sem történt a kormányzati kommunikációban. Így a kormányzati politika megítélése vegyes, hiszen elismeréssel adóznak több családpolitikai döntéssel kapcsolatban, mint például a családi adókedvezmény bevezetése, ami valamilyen mértékben a legtöbb családot eléri, a nők 40 év munkaviszony utáni nyugdíjba vonulásának lehe-

tősége, a nők munkaerőpiaci integrálásának sikerei, a GYED extra bevezetése, és az, hogy az apák is igénybe vehetik a jellemzően az anyáknak nyújtott családtámogatási juttatásokat. Ugyanakkor, a nőszervezetek szempontjából „visszásnak” is nevezi az olyan családpolitikai fejleményeket, mint az anyák munkavállalásának ösztönzése vagy a bölcsődei ellátás kiterjesztése, mert *„kicsit meg is valósult, kicsit nem, nem tudjuk, pontosan kiket ért el, de arra azért picit jó volt, hogy a talajt kihúzza azok alól a szervezetek alól, akik aktívan dolgoztak.”*

Kritikája egyrészt arra a néhány, általuk is szorgalmazott, de csak részlegesen bevezetett intézkedésre vonatkozik, mint például a kórházi szülés humanizálása, másrészt a jóléti állam leépítésére és a szegények kiszorítására a családpolitikai ellátásokból, végül olyan, ideológiai okokból visszautasított döntésre, mint a női kvóta bevezetése vagy az Isztambuli szerződés ratifikálása. Összességében pedig így jellemzi az aktuális kormányzati politikát: *„Erre a két trackre építették fel az egész programjukat, hogy „hate”, és akkor az a migránsok meg az életmódjuk, és a másik meg a szeretet, a „love”, az pedig a család. [...] És akkor adjunk meg mindent a családnak arra, hogy boldoguljon. [...] aki dolgozik, akinek van, annak adatik, és akkor az a családját tudja gyarapítani és gazdagítani”.*

Látható tehát, hogy a 2010 utáni családpolitika megítélése korántsem homogén a munkavállaló nők érdekeit képviselő civil szervezetek körében. A kormányzati politikát befolyásolni szándékozó és proaktív javaslataikkal befolyásolásra képes, azt elkötelezetten támogató szervezetek mellett találkozunk kifejezetten kritikus, a kormány középosztályra irányuló és szelektív családpolitikájával szembenálló szervezetekkel is – még ha ezeknek a szervezeteknek a hangja már alig hallatszik el nemhogy a kritizált (szak)politikus szintekig, de még az általuk képviselt köréig sem. És voltak az ide sorolt szervezetek között olyanok is, amelyek ugyan rámutattak azokra az intézkedésekre, amelyek a kormány család- és nőpolitikájából következően az általuk képviselt csoportokhoz vagy el sem jutnak, vagy kifejezetten hátrányt okoznak számukra, mégis működésük, fennmaradásuk érdekében az ideológiamentességét, és ennek megfelelően a kormánnyal, önkormányzatokkal kialakított pragmatikus együttműködést választották.

A női test mint csatater⁵

A tartalmi szempontú kategorizáció szerinti harmadik csoporthoz tartozó hét szervezet jelentősen különbözik egymástól keletkezésük ideje, szervezettsége vagy éppen ideológiai-világnézeti hovatartozása és pártállása alapján. Mégis közös bennük az, hogy mindaz, amire tevékenységük irányul, a női testre vonatkozik, a női identitásnak a testtel összefüggő, arra vonatkozó politikáját érinti. A női test a kormányzati retorikában is egyre inkább átpolitizált témává vált az utóbbi időben. A nők teste a gyerekszülés biológiai képessége miatt is központi szerepet kap a „demográfiai kormányzást” hirdető kormányzati kommunikációban. Ezt fokozza a kormányzati kommunikációban növekvő „genderideológia”-ellenes diskurzus térhódítása, mely a nyugat-európai értékek és életformák becsmérésekor gyakran egyszerre van jelen a migrációellenességgel. Bármilyen pozíciót is képviseljenek, a lentebb tárgyalt szervezetek elkerülhetetlenül az országos politika frontvonalába kerülnek tevékenységük során.

Az anyaság mint biológiailag determinált küldetés, az abortusz, a nőkkel szembeni erőszak, a szexuális kizsákmányolás minden formája, a gyermekszülés körülményei, a nemi identitás és szexuális orientáció kérdéseinek fókuszba állítása azonban mégsem látható el egyszerűen jobb- vagy baloldali, kormánypárti vagy ellenzéki, nemzeti vagy kozmopolita címkével. Ugyanígy, azok a szervezetek, amelyek a felsoroltak közül valamelyiket szerepvállalásuk meghatározó elemének tekintik, nem rangsorolhatóak az állami politikával való azonosulás vagy annak elvetése, kritikája alapján. Mindez azt is jelenti, hogy előfordulhat, hogy az állami célkitűzéssel is összhangban lévő, azt mégis más hangsúlyokkal képviselő szervezet kritikával illeti a jelenlegi kormány egyes intézkedéseit, és ennek megfelelően nem számíthat sem anyagi támogatásra, sem javaslatának a kormányzati programba történő direkt beemelésére.

Ilyen helyzetben érzi magát a még az előző kormányok alatt létrejött, erős keresztény ideológiai alapon álló szervezet, amely világnézete alapján közel áll a jelenlegi kormány deklarált elveihez, habár kritizálja annak pragmatikus és hipokrita jellegét. Meghatározó küldetésének tekinti a magzat és az élet védelmét, és mind hazai, mind nemzetközi téren ennek érdekében kampányol. Nemzetközi kezdeményezésük nyomán 1,7 millió aláírást gyűjtöttek annak érdekében, hogy az Európai Unióban ne finanszírozzanak embrionális életek kioltásával járó kutatásokat és más tevékenységeket.⁶

5 Ezt az elnevezést Barbara Kruger feminista művész 'Your body is a battleground' (1989) című posztere inspirálta. A női testtel kapcsolatos politikák elméleti megközelítéséről lásd többek között: Fraser 1989, Butler 1990, Harcourt 2017.

6 Lásd ehhez: https://europa.eu/citizens-initiative/one-us_hu (Letöltve: 2020. május 29.)

Az eredeti, elsősorban közvetlenül a bajba jutott kismamákat elérő, nekik szolgáltató és a megszületendő gyerekek örökbefogadását előkészítő tevékenységet végző egyesület mellett egy – kifejezetten a nemzetközi és hazai lobbitevékenységre szerveződő – alapítványt hoztak létre 2014-ben. Ezt azonban már igyekeznek távolabbra pozícionálni az államtól. Így, bár személyesen és intézményesen is jó kapcsolatban vannak a minisztériummal, állami pénzre nem pályáznak: *„Azt gondolom, hogy egy társadalmi szervezetet a társadalomnak kellene fenntartani. [...] Van a költségvetésben ugye egy elég nagy összeg, amiből a civileket támogatják, ez nagyon jól van így. De van arról is tapasztalat, hogy ha összekötjük magunkat a minisztériumokkal, akkor esetleg felmerülhet valamiféle elvárás, hogy ezt vagy azt megcsinálni, vagy pedig nem beleszólni abba, hogy valamit esetleg nem tartunk helyesnek.”* A szervezet részt vesz kormányzati egyeztetéseken, de ezen túlmenően is rendszeresen eljuttatja véleményét és javaslatait a számára fontos kérdésekben: *„Vannak javaslataink, amiket le szoktunk adni, például a bérnyaság kapcsán vagy az Isztambuli Egyezmény kapcsán”.* Kampányaikkal és jobbitó szándékú kritikáikkal implicit módon valójában a kormányzat képmutató magatartását bírálják, amely szavakban keresztény és családbarát, de például a vasárnapi boltbezárás megghiúsítása annak beismerése volt, hogy pragmatikus megfontolásokat és népszerűségük fenntartását előbbre sorolják az elveik következetes betartásához képest.

Szélsőséges formában, de szintén a kormány által képviselt programmal összhangban megfogalmazott küldetését követi egy kis létszámú, kevéssé intézményesült, radikális jobboldali nézeteket képviselő mozgalom is. A kormányprogram gyerekvállalásra ösztönző elveivel alapvetően egyetért, sőt, azzal a rejtett üzenetével is, hogy a családtámogatás legyen szelektív és a „minőségi gyermekvállalásra” ösztönözzön. A mozgalom vezetője az abortusz mélyeséges elítélésén túl nyíltan hangoztatja, hogy „magyar” gyermekek szülessenek, és ezzel a megszorítással nemcsak magyar népesség tisztaságát veszélyeztető migránsokra, hanem – implicit módon – a magyarországi romákra is utal. Utóbbiak esetében azonban némileg megengedőbb: *„Én nem a romákra szabnám a népesedéspolitikát. Ha sok is a romáknál az abortusz, őróluk példát vehetünk gyerekvállalás terén. Sok gyerekük van és hamar szülik.”*

Mindamellettt kritikával is illeti a kormányt, például az abortusz szigorítását és a főállású anyaság méltányos megfizetését tartaná kívánatosnak. Hiányolja az olyan komplex programot is, ami az élet és a kultúra minden területét áthatja. *„Ráadásul a dühítő az, hogy az asztalukon vannak a jobbnál jobb javaslatok. Nyilvánvaló, hogy ezt az egészet komplex módon kell kezelni. Nem lehet az, hogy családbarát ország vagyunk, és egész nap megy az Éjjel-nappal Budapest. Elindult egy kul-*

turális-gazdasági hanyatlás, amit a történelemben már láttunk, tűntek el népek, tehát ez nem valami fikció. És az élet vastörvénye alapján majd szépen mások bejönnek és tovább éldegélnek.” Továbbá helyteleníti a kormány azon programjait, amelyek a kisgyerekes nők munkaerőpiacra történő (vissza)lépését támogatják. Úgy véli, ezek a támogatási formák lehetővé teszik a nők számára, hogy individualista, önmegvalósító életmódot folytathassanak. Ez szemben áll az általa képviselt esszencialista nemiszerep-felfogással, valamint szerinte ártalmas a gyermekek számára is, akiket az önző anyák ezáltal megfosztanak a koragyermekkori anya-gyermek kötődéstől. *„Én nem a nőket vinném a munkába, hanem a férfiaknak adnék annyi fizetést, hogy el tudja tartani a családját”* – hangzik el a vezetővel készült interjúban. És bár kormánykritikus véleményét főleg a közösségi médiában, illetve különböző mozgalmi akciókon hirdeti, és tényleges befolyást nem is sikerül elérnie a kormánynál, mégis úgy gondolja, hogy indirekt hatást sikerült kiváltania azáltal, hogy *„gyakran a kormányközeli médiában is lehozzák a véleményemet.”*

Egészen más nézőpontból foglalkozik a gyermekvállalással, illetve magával a szüléssel és körülményeivel az a már évtizedekkel ezelőtt alakult mozgalomból kinőtt szervezet, amely – részben nemzetközi trendekhez kapcsolódóan – magát a szülés eseményét kívánja megszabadítani a nyugati világban eluralkodó bántalmazó struktúrától, amelyet a férfiuralmat leképező orvosi szemléletű kórházi szülés miatt kell a nőknek elszenvedniük. A szervezet vezetője világossá tette, *„hogy a nők közötti szolidaritás létezik, és erősítendő, nem csak az egyén, hanem a társadalom érdekében is. És az anyaság egy olyan pont, ahol a szolidaritás nagyon erősen meg tud mutatkozni. Nemcsak egy adott társadalmi csoporton belül, hanem társadalmi csoportok között is. Ez egy olyan univerzális pont, ami nagyon jó arra, hogy erről a szolidaritásról beszéljünk. És ezt erősítjük különféle eszközzel, és most szerintem leginkább ezen dolgozunk.”*

A szülészeti mozgalmak feminista elveit egyik korábbi kormányzat sem támogatta, legfeljebb óvatos lépések történtek a mozgalom által javasolt néhány, a fennálló struktúrát és hierarchiát csak kevésbé veszélyeztető újfajta szabályozás és eljárások irányába. Miután a szervezet mögött egy évtizedek óta létező ott-honszülésért küzdő mozgalom állt, összességében mégis történtek változások a szülészeti ellátásban, bizonyos eredményeket fel tudnak mutatni. Talán részben éppen sikeres mozgalmi tevékenységükre válaszul, a kormányzat EU-s és kormányzati forrásokból bőven megtámogatott Családbarát Ország Programja keretében elindította a „családbarát szülészetek” létrehozását.⁷ Miközben jelen-

⁷ A családbarát szülészeti EU által támogatott kormányzati programja többek között infrastruktúrafejlesztést és orvosok és bábák ilyen irányú képzését is magában foglalja. Lásd: <https://www.csalad.hu/cikk/meg-tobb-korhazban-lesz-csaladbarat-szuleszet> (Letöltve 2020. május 28.)

tősen módosult formában a saját elképzelésük megvalósítását látták, a program indulásával párhuzamosan gyakorlatilag ellehetetlenült a szervezet intézményi változásokat szorgalmazó tevékenysége. *„Azzal, hogy az a pénz hirtelen megjelent, hirtelen érdekeltté tették a [kórházi] osztályokat, hogy a politikai agenda-hoz alkalmazkodjanak, és senki nem vállal semmilyen kockázatot, ami akár a veszélyét is hozhatná annak, hogy kikerülhetnek a kedvezményezetttek köréből. Korábban kialakult együttműködések szakadtak meg egyik percről a másikra. Osztályvezetőket távolítottak el, akik rendszerkritikát mertek gyakorolni, akik fontos stratégiai szövetségek voltak, egyikőjük sem dolgozik már vezető beosztásban.”* Részleges sikerük tehát irányváltásra kényszerítette a szervezetet, részben általánosabb célokat – egy országos nőmozgalom megerősítését –, részben pedig a helyi, köztük roma közösségek körében végzett felvilágosító és érdekképviseleti feladatot tűztek ki maguk elé.

Ugyancsak nehezen elhelyezhető a kormánypárti/kormánykritikus dichotómiában az a már évtizedes múltra visszatekintő szervezet is, amely küldetésének tekintti a nők elleni erőszak törvényi kezelését, a bántalmazott nők számára megfelelő védőhálózat kialakítását, valamint azt, hogy a családon belüli erőszak témája végre a súlyának megfelelően a köztudatba kerüljön. Felfogásuk szerint a nőkkel szembeni megalázó bánásmód, a nők testi, fizikai kiszolgáltatottsága – és magának a témának a kezelése, háttérbe szorítása is – a patriarchátus olyan megnyilvánulása, amely nem köthető valamely kormányhoz. Szervezetüket elsősorban szakmai ellenzéknek tekintik, és már azt is sikernek könyvelik el, ha valamelyik javaslatukat – akár forrásmegjelölés nélkül – valamely állami szerv magáévá teszi. Önmeghatározásuk szerint szervezetük feminista nőszervezet, amely szolgáltatást nyújt a rászorulóknak. *„A rászorulókat is elég pontosan definiáltuk: nőket és gyermekeket érintő férfierőszak áldozatai. És a tevékenység maga is egy szolgáltatás, elsősorban jogi jellegű képviselet, amit kiegészítenek a mindenféle egyéb segítő szakmák.”*

Álságosnak tartják és élesen kritizálják a jelenlegi kormány alaptörvényben rögzített családfogalmát, amely egy férfi és egy nő házasságán alapul. Szerintük ez nem csak az azonos nemű párokat, de az az egyedülálló szülőket is kirekeszti. A kormány a családon belüli erőszak kifejezést a család szentségére való hivatkozással nem hajlandó használni, helyette párkapcsolati erőszakról beszél. A családot önmagában vett alapvető értéknek tekintik, a szervezet képviselői szerint viszont *„az egymást tiszteletben tartó emberi kapcsolat egy önmagában vett érték. És ez a családokban nagyon gyakran nincsen meg, tehát a család egy mindent vivő szó. [...] Az embereknek az összekötése ennek a szónak a használatával, annak ellenére, hogy a gyerekek bántva vannak, hogy a nők bántva vannak, az egy rossz*

dolog. Nem az az ismérve a jó életnek, hogy az ember mindegy, hogy milyen minőségű kapcsolatokban van együtt, hanem az az ismérve, hogy nem bántja az egyik a másikat.” Ugyanakkor, a szervezet képviselői üdvözlik a kapcsolati erőszak törvénybe iktatását, a távolságtartó és a büntetőeljárás törvényeket, habár a jogalkalmazás terén ezek kapcsán is tatóngó hiányosságokra mutatnak rá.

Egyértelműen kormánykritikus, sőt, ezen túlmenően rendszerkritikus szemléletű az a baloldali radikális nőcsoport, amelyet önmeghatározásuk szerint „dühös nők” alapítottak egy, a baráti körükben megesett zaklatási ügy személyes élménynek hatására. Tevékenységeiket önkéntes alapon végzik, egyelőre nem is szeretnének elmozdulni szervezettebb irányba. A szervezatiséggel járó dilemmákat így foglalja össze egyik interjúpartnerünk: *„a kezdetektől egy kérdés, hogy akarunk-e valamilyen hivatalos szervezeti formát keresni, mert, hogy az, hogy így most ilyen [...] ez jár nehézséggel is, de azért vannak előnyei is [...] például, egy hátránya az, hogy így nincs pénz. [...] Viszont egy előnye az, [...] hogy nem kell kompromisszumokat kötni, hogy milyen témával foglalkozunk, vagy így nem kell senkinek elszámolnunk ezzel.”* Elsősorban önképző, felvilágosító, olvasóköri programokat szerveznek, illetve rászoruló nők számára szerveznek gyűjtést.

A kormány családpolitikáját abból a szempontból bírálják, hogy nyomást gyakorol a nőkre, hogy vállaljanak gyereket. Ezen túl magát a kapitalizmust teszik felelőssé azért, hogy a családi, gondoskodási feladatokat a patriarchális felfogásnak megfelelően a nőkre kényszerítve elszigetelik őket a hasznos társadalmi résztvételtől, elfojtják a bennük rejlő energiákat. Megfogalmazásuk szerint: *„Az egyik a reprodukív munkának a problémája, hogy mondjuk a házimunkát a nők végzik, ez tartja fenn az egész gazdasági rendszert valójában. [...] Ez összefügg szerintem a gondoskodással, hogy... a nők végzik a gondoskodási munkákat. Anyaság... egyrésztől egyedül érzik magukat a problémáikkal, elszigeteli őket a rendszer. Másrésztől pedig ez hatalmas nyomás, amit így nyomnak államilag is, hogy így szüljél, csinálj gyereket, alapítsál családot”.* Ráadásul, öko-feminista meggyőződésük szerint nem is tartják fenntarthatónak azt, ha sok gyerek születik az ökológiai válsággal és túlnépesedéssel küzdő világban.

Végül, a test- és identitáspolitikával foglalkozó szervezetek közé soroltuk azt az általunk felkeresett civil szervezetet, illetve a szervezetet is magába foglaló ernyőszervezetet, amely a szexuális kisebbségek számára nyújt elsősorban érdekvéviselési szolgáltatásokat. A rendszerváltozás tájkán létrejött első, a melegek jogait képviselő szervezet után sorra jöttek létre azok a csoportok, amelyek ma az ernyőszervezet tagszervezetei, köztük az általunk megkeresett lesbikus nők szervezete is. Magukat nőszervezetként definiálják, részt vesznek azokban az akár a kormány által fenntartott és működtetett, akár más nőszervezetek által szerve-

zett programokon, amelyek a nőket érintő problémákat vitatják meg. A szervezet története során változó kormányok alatt ért el sikereket, például a bejegyzett élettársi kapcsolat törvénybe iktatását vagy az egyedülállók örökbefogadását lehetővé tevő szabályozást. Igaz, ez utóbbi megnehezítésére éppen e sorok írásakor nyújtott be törvényjavaslatot Varga Judit, igazságügyi miniszter.

Alapvetően úgy látják, hogy a mostani családcentrikus kormány nem érzékeny az azonos nemű párok problémáira, nem kíván velük foglalkozni: *„A mostani kormányzat nagyon határozottan a heteró házasságban élő embereket részesíti előnyben. Őket célozza meg ezekkel a kampányokkal [...] Azok szaporodjanak, akik majd a nemzetnek jót tesznek és azok, akik nem tesznek jót, azok ne szaporodjanak, vagy legalábbis mi nem támogatjuk. Tehát ebben az értelemben a melegek az új intézkedéscsomagokból ki vannak zárva.”* Ráadásul, hasonlóan a többi, az államra és a különböző kormányokra nem számítható, ezért külföldről támogatott civil szervezetekhez, ők is áldozatai annak a gyűlöletkeltő propagandának, amelyben a melegek csoportja is – a migránsok, vagy éppen a romák mellett – célcsoporttá váltak. *„Tulajdonképpen folyamatosan folyik valamifajta ellenpropaganda [...] Ugye először volt a Soros, aztán voltak a romák, azért előkerült a meleg is többször, akkor ugye jöttek a bevándorlók, akkor megint a melegek [...] nem annyira intenzíven, de hogy tulajdonképpen állandóan. Tehát, a közhangulat [...] a melegekkel kapcsolatos dolgok ellen van hangolva kormányzatilag.”* Interjúalanyunk szerint törvények tekintetében nem állnak rosszul, de azok végrehajtásával gond van, például a gyűlölet-bűncselekmények esetében. Pozitívként említi azonban, hogy az ellenük zajló támadások ellenére az örökbefogadások terén *„talán egy picikét nagyobb a melegeknek az elfogadottsága”*, amihez hozzájárul, hogy az utóbbi években a meleg párok *„egyszerűen nem hagyják magukat [...] ha ő úgy gondolja, hogy ő családot szeretne, akkor lesz családja.”*

Összességében elmondható, hogy a női testet középpontba állító szervezetek az előző két csoporthoz képest kevésbé írhatóak le valamely homogén ideológiai, világnézeti szempont alapján, hiszen a nők önrendelkezési jogának liberális értékétől a szülésmozgalmak tradicionális és/vagy posztmodern értékein át a családon belüli erőszakig és a szélsőjobboldali pro-life mozgalmakig, többféle irányzat is megjelenik közöttük. Ami ezeket a civil szervezeteket mégis összeköti, az a női test és a női identitás viszonyának reflektáltságával írható le. A kormányzat nő- és családpolitikáját nem csupán az egyes intézkedések szintjén ítélik meg, hanem a mögöttük meghúzódó világkép alapján olykor hevesen támogatják vagy radikálisan ellenzik. Kritikájuk továbbá sok esetben túllép a nőket érintő konkrét hatásokon és a kapitalista rendszer egészének bírálatáig terjed.

Összegzés

Ebben a fejezetben a nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezetek három típusának helyzetét abból a szempontból vizsgáltuk, hogy hogyan viszonyulnak a kormányzati politikában az elmúlt évtizedben lezajlott illiberális fordulat során bekövetkezett változásokhoz. A szervezetek lehetőségeit és korlátait saját identitásukon, erőforrásaikon és céljaikon túl a szakpolitika idevonatkozó területein meghozott új szabályozások, törvények és javaslatok is jelentősen érintették. A családpolitikát óriási kormányzati figyelem és grandiózus állami programok kísérték, míg a nemek közötti egyenlőség területét a leépítés jellemezte. Mindeközben a civil szervezetek mozgásterét is markánsan meghatározta az egyre kontrolláltabb pénzügyi és ideológiai feltételrendszer, mely egyesek számára minden korábbinál kedvezőbb helyzetet teremtett, míg másokat hátrányosan érintett, sőt, olykor létüket is fenyegette. Kutatásunk azt bizonyítja, hogy a vizsgált szereplők ugyanakkor nem pusztán passzív elszenvedői ezeknek a változásoknak, hanem aktív módon alakítják a civil és a politikai szférát.

A területen működő változatos nagyságú, korú és szervezetszervezésű szereplőket céljaik és tevékenységük alapján három – egymástól nem teljesen független, mégis alapjaiban elhatárolható, analitikusan szétválasztható – típusra osztottuk: család-, munka- és testfókuszú csoportokat különítettük el. A családfókuszú szervezetek mindegyikére jellemző, hogy alapvetően támogatják a kormányzat által közvetített nő- és családképet, valamint helyeslik az ebben az időszakban bevezetett családpolitikai intézkedéseket. A nők munkavállalását és közéleti szerepeit középpontba helyezők – az általunk vizsgált szervezetek relatív többsége – már változatosabb képet mutatnak; akad közöttük, amely egyenesen a kormány „szócsöveként” definiálja magát, de olyanok is, akik aktív kritikusai a kormányzat nő- és családpolitikájának. A legheterogénebb a női testet és az arra vonatkozó identitáspolitikát középpontba állító szervezetek csoportja, melyek között megtalálhatók a kormányzat szélsőjobboldali és radikális feminista kritikusai is.

Azonban, mint elemzésünkéből kiderül, az Orbán-kabinet ideológiai alapú támogatása avagy ellenzése nem jár együtt automatikusan a szervezet javaslatainak kormányzati elfogadásával vagy elvetésével. Előfordul, hogy a kormány olyan elképzeléseket valósít meg, amelyek eredetileg valamely feminista szervezettől származnak, de arra is találunk példát, hogy a kormányzati családpolitikával egyetértő civil szervezet nem kap kellő elismerést vagy támogatást az állami szereplőktől. Ugyanígy, a szervezetek célkitűzéseit sem kizárólag a kormányzati politika határozza meg. A hagyományos családot középpontba állító szervezetek is felvállalnak néhány, a nemek egyenlőségét elősegítő törekvést, például a nők

munkavállalása vagy az apák családi szerepeinek területén. A kormány kritikusanak lenni pedig távolról sem jelenti a családpolitikai célok ellenzését vagy figyelmen kívül hagyását – annál inkább jelenti a kormányzat által támogatott többségi, középosztálybeli nők és férfiak házasságán és a mereven elkülönült nemi szerepek szemléletén alapuló családfogalommal szemben egy inkluzívabb családfogalom szorgalmazását. A szervezetek konkrét nő- és családpolitikai törekvései között talán nincs is akkora szakadék, mint ahogy azt első látásra feltételeznénk. Kérdés azonban, hogy a markánsan különböző emberi és pénzügyi erőforrással, valamint politikai és társadalmi legitimitációval rendelkező szervezetek találnak-e olyan közös platformot, ahol érdekeiket és elképzeléseiket megvitathatják és a döntéshozók elé tárhatják. Ezeket a kérdéseket fogjuk közelebbről körüljárni a következő fejezetben.

Hivatkozások

- Antal A. (2016) A közjó és a civilek. In Antal A. (szerk.) *A civilek hatalma*. 47–61. Budapest: Noran Libro.
- Barát E. (2018) Az előjogainak sérülését helyreállítani igyekvő „dühös államférfi” „nő”-ellenes hadjárata. *TNTeF*, 8(1). 32–45.
- Barát E. (2019) Revoking the MA in Gender Studies in Hungary Enmeshed in the Right-Wing Populist Political Rhetoric. *L'homme: zeitschrift für feministische geschichtswissenschaft*, 30(2). 135–144. <https://doi.org/10.14220/lhom.2019.30.2.135>
- Butler, J. (1990) *Gender Trouble, Feminism and the Subversion of Identity*, London: Routledge.
- Cohen, J. L. – Arató A. (1992) *Civil Society and Political Theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Dahrendorf, R. (1990) *Reflections on the revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. London: Times Books.
- Dietze, G. – Roth J. (2020) (szerk.) *Right-Wing Populism and Gender: European Perspectives and Beyond*. Bielefeld: Transcript-Verlag. <https://doi.org/10.14361/9783839449806>
- Fábián K. (2009) *Contemporary women's movements in Hungary globalization, democracy, and gender equality*. Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press.
- Fábián K. – Korolczuk, E. (szerk.) (2017) *Rebellious Parents. Parental Movements in Central-Eastern Europe and Russia*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt2005wgn>
- Fraser, N. (1989) *Unruly Practices: Power, Discourse and Gender in Contemporary Social Theory*, Minneapolis: University of Minnesota.
- Elek Zs. – Szikra D. (2018) Fordított újraelosztás a lakáspolitikában: a CSOK versengő céljai. *Új Egyenlőség*, 04.03. <https://ujegyenloseg.hu/author/elek-szikra/>
- Gal, S. – Kligman, G. (2012) *The politics of gender after socialism: A comparative-historical essay*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.1515/9781400843008>
- Gerő M. (2018) *Between Hopes and Reality: About Civil Society and Political Participation in Hungary Between 1990 and 2010*. [PhD Dissertation]. 10.15476/ELTE.2018.254
- Gerő M. – Susánszky P. – Kopper Á. – Tóth G. (2020) Strategies for Survival: Human Rights Organizations' Responses to the Closing of Political Opportunity Structures in Hungary. *Czech Journal of Political Science*, 27(2). 119–139. <https://doi.org/10.5817/pc2020-2-119>
- Gregor A. – Kováts E. (2019) Work–life: balance? Tensions between care and paid work in the lives of Hungarian women. *socio. hu*, Labour relations and employment policies in times of volatility: Special issue in English, (7). 91–115.
- Greskovits B. (2015) The hollowing and backsliding of democracy in East Central Europe. *Global Policy*, 6(1). 28–37. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12225>
- Greskovits B. (2020) Rebuilding the Hungarian Right through Civil Organization and Contention: The Civic Circles Movement. *East European Politics*, 36(2). 247–266. <https://doi.org/10.1080/21599165.2020.1718657>
- Grzebalska, W. – Pető A. (2018) The gendered modus operandi of the illiberal transformation in Hungary and Poland. *Women's Studies International Forum*, 68. 164–172. <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2017.12.001>
- Harcourt, W. (szerk.) (2017) *Bodies in Resistance: Gender and Sexual Politics in the Age of Neoliberalism (Gender, Development and Social Change)*. London: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/978-1-137-47780-4>
- Juhász B. (2012) Orbán's Politics: A Gender Perspective. *Working Paper*. Budapest: Friedrich Ebert Foundation.

- Juhász B. – Pap E. (2018) Backlash in Gender Equality and Women's and Girls' Rights in the EU. Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs, Directorate General for Internal Policies of the Union, European Parliament. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604955/IPOL_STU\(2018\)604955_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2018/604955/IPOL_STU(2018)604955_EN.pdf) (accessed September 6, 2019).
- Kaldor, M. (1991) After the Cold War. *Feminist Review*, 39. 109–114. <https://doi.org/10.2307/1395444>
- Kapitány B. (2019) Egy civil alszektor államosítása: Népesedési, népesedéspolitikai célokkal foglalkozó civilszervezetek Magyarországon 2011–2018. *Civil Szemle*, 16(4). 61–80.
- Kopecky, P. – Mudde, C. (szerk.) (2003) *Uncivil Society? Contentious Politics in Post-Communist Europe*. London and New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203988787>
- Kövér A. (2015) Captured by state and church: Concerns about civil society in democratic Hungary. *Nonprofit Policy Forum*, 6(2). 187–212. <https://doi.org/10.1515/npf-2014-0010>
- Kuhar, R. – Paternotte D. (szerk.) (2017) *Anti-gender campaigns in Europe: Mobilizing against equality*. London: Rowman & Littlefield International.
- Kuti É. (2017) Hungary. In Vandor, P. – Traxler, N. – Millner, R. – Meyer, M. (szerk.) *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities*. Wien: Erste Stiftung. 58–75.
- Kováts E. (2017) A konszenzusok felszámolása. Jobboldali populizmus és a „gender-ideológia” fenyegetése. *Fordulat*, (22). 104–127.
- Krizsán A. – Zentai V. (2006) Gender equality policy or gender mainstreaming? The case of Hungary on the road to an enlarged Europe. *Policy Studies*, 27(2). 135–151. <https://doi.org/10.1080/01442870600722912>
- Krizsán A. – Roggeband, C. (2017) *The Gender Politics of Domestic Violence: Feminists Engaging the State in Central and Eastern Europe*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315618951>
- Krizsán A. – Roggeband, C. (szerk.) (2019) *Gendering democratic backsliding in Central and Eastern Europe. A comparative agenda*. Budapest: Central European University.
- Krizsán A. – Sebestyén A. (2019) Politicizing gender equality and women's movement reactions to it in Hungary. In Krizsán A. – Roggeband, C. (szerk.) *Gendering democratic backsliding in Central and Eastern Europe. A comparative agenda*. Budapest: Central European University. 78–120.
- McClintock, A. (1993) Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family. *Feminist Review*, 44(Summer). 61–80. <https://doi.org/10.2307/1395196>
- Molnár V. (2016) Civil society, radicalism and the rediscovery of mythic nationalism. *Nations and nationalism*, 22(1). 165–185. <https://doi.org/10.1111/hana.12126>
- Molnár V. (2019) Civil Society in an Illiberal Democracy. In Kovács J. M. – Trencsényi B. (szerk.) *Brave New Hungary: Mapping the „System of National Cooperation”*. 51–72.
- Nagy B. (2016) Ki áll a sikeres nő mögött? *Socio. hu Társadalomtudományi Szemle*, (2). 117–141. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.117>
- Nagy B. – Paksi V. (2014) A munka-magánélet összehangolásának kérdései a magasan képzett nők körében. In Spéder Zs. (szerk.) *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*. Budapest: KSH NKI. 159–175.
- Neményi M. – Takács J. (2018) Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei In Nagy B. – Géring Zs. – Király G. (szerk.) *Dilemmák és stratégiák a család és munka összehangolásában*. Budapest: L'Harmattan. 355–380.
- Rixer Á. (2014) *Civil Society in Hungary: A Legal Perspective*. Passau: Schenk Verlag.

- Szabó K. – Szent-Iványi B. – Tétényi A. (2019) While the Cat's Away, Will the Mice Play? Government-NGO Relations and the Politics of Aid in Hungary. In Olivé, I. – Pérez A. (szerk.) *Aid Power and Politics*. London: Routledge. 149–164.
<https://doi.org/10.4324/9780429440236-9>
- Sebestény I. (2016) Fél évtized—Egészen új környezetben. Kormányzati szándék és eredmény a civil szféra NER-komformizálásában. In Antal A. (szerk.) *A civilek hatalma*. Budapest: Noran Libro. 61–84.
- Szikra D. (2018) Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.) *Lépték és irónia: Szociológiai kalandozások*. Budapest: L'Harmattan. 219–241.
- Varga Á. (2016) A GONGO-jelenség és kormányzati civilek Magyarországon. In Antal, A. (szerk.) *A civilek hatalma: A politikai tér visszafoglalása*. Budapest: Noran Libro. 234–248.
- Wodak, R. (2015) *The politics of fear. What right-wing populist discourses mean*. London: SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781446270073>
- Yuval-Davis, N. (1996) Women and the Biological Reproduction of the Nation. *Women's Studies International Forum*, 19(1–2). 17–24.
[https://doi.org/10.1016/0277-5395\(95\)00075-5](https://doi.org/10.1016/0277-5395(95)00075-5)

NŐI CIVIL STRATÉGIÁK

AZ ILLIBERÁLIS KORMÁNYZÁS TÜKRÉBEN

Szikra Dorottya és Vajda Róza

A magyarországi civil társadalom a korszak hazai és nemzetközi gazdasági és politikai átalakulása közepette maga is folyamatos változásban van. Mint azt az előző fejezetben láttuk (Fejős–Neményi 2020 ebben a kötetben), a család- és nőpolitikai témákat felvállaló szervezeteknek szükségszerűen reagálniuk kellett a családpolitikára kiemelt figyelmet fordító, ugyanakkor a nemek egyenlőségén alapuló szakpolitikát eltorvasztó és a civil szervezetek arcukat, mozgásterét jelentősen átalakító állami törekvésekre. A bemutatott szervezetek sokféleképpen reagáltak az elmúlt évtized változásaira, mindeközben folyamatosan átrendeződtött a viszonyuk a piachoz, a nemzetközi szereplőkhöz – köztük az adományozó szervezetekhez –, valamint egymáshoz is.

Ebben a fejezetben tovább árnyaljuk ezt a képet és részletesen kibontjuk azokat a működésmódokat, amelyek a nőkkel és családokkal foglalkozó civil szervezeteknek a változó politikai, szakpolitikai és gazdasági környezethez való alkalmazkodását jellemzik. A Roggeband és Krizsán (2020) által kidolgozott szempontrendszert hívtuk segítségül, amelynek alapján a szerzők a feminista¹ civil szervezeteknek az ellenséges államra való reakcióit elemezték (lásd még Krizsán–Roggeband 2020 ebben a kötetben). A mi elemzésünk annyiban hoz újat, hogy a kormányzat konzervatív családképével szimpatizáló mozgalmakat és civil szervezeteket is elemzés tárgyává tettük (hasonló megközelítésre lásd például: Fábíán–Korolczuk 2017; Greskovits 2017; Molnár 2016, 2019). Tehát nem csupán az „ellenséges állam” és az általa korlátozott civil szervezetek, hanem a másik oldalról, a „baráti állam” és a hozzá egyre szorosabban kötődő civil szervezetek helyzetét is elemezzük ugyanazon szempontok alapján. Mint a fejezetünkből kirajzolódik, a kép nem „fekete-fehér”, hanem nagyon is színes: ahogyan a feminista szervezetek elképzeléseit is olykor-olykor megvalósítja a kormány, úgy a kormányzati családpolitikával mélyen egyetértő civil szervezetek is lehetnek mellőzöttek, és emiatt alternatív, független utakat kell keresniük céljaik megvalósításához.

¹ A feminista, illetve a konzervatív/tradicionalista értékrendű szervezetek itt használt definíciójáról lásd Fejős–Neményi 2020: 1. lábjegyzet ebben a kötetben.

A kutatásban részt vevő civil szervezetek képviselőivel készült interjúk, a közhasznúsági jelentések és a bírósági adatbázis alapján, weboldalak, sajtóközlemények és a közösségi médiabeli megjelenések értelmezésével, valamint rendezvényeken tett megfigyeléseinkre támaszkodva a következő kérdéseket vizsgáltuk:

Közpolitikai befolyás: Milyen eszközeik vannak a civil szereplőknek a kormány családpolitikájának befolyásolására? Hogyan élnek ezekkel a lehetőségekkel vagy hogyan reagálnak a szűkülő mozgástérre?

Finanszírozás: Milyen típusú szervezetek és mely csatornákon keresztül jutnak állami finanszírozáshoz? Milyen támogatásra számíthatnak azok a szervezetek, melyek ebből kiszorulnak? Milyen új jelenségeket hívtak életre a bővülő és a megcsappanó források?

Kapcsolatok és együttműködések: Hogyan változott a nőekkel és családokkal foglalkozó szervezetek közötti együttműködés? Kiket tartanak a szervezetek képviselői a partnereiknek és kiket az ellenfeleiknek? Milyen új jelenségeket hív életre a kapcsolatok terén az ellenséges vagy éppen támogató állami szerepvállalás?

Stratégiák: Hogyan változik a civil szervezetek tevékenysége az állami támadások vagy támogatások tükrében? Látunk-e új civil stratégiákat, s ha igen, melyek ezek?

Célok és követelések: Hogyan változnak a civil szervezetek céljai és az a mód, ahogy ezeket a célokat megjelenítik? Hogyan keretezik a követeléseiket a mindent eluráló családközpontú kormányzati kommunikáció tükrében?

A közpolitika befolyásolása

Elsőként azt vizsgáltuk, hogyan képesek a civil társadalom szereplői a nőkre és családokra vonatkozó közpolitikát befolyásolni az államhoz fűződő formális és informális kapcsolataik révén. Több szervezet képviselője is megnevezte az Emberi Erőforrások Minisztériuma Család- és Ifjúságügyért Felelős Államtitkársága által szervezett, de formálisan az Igazságügyi Minisztériumhoz tartozó Nőjogi Tematikus Munkacsoportot (NTM), mint az egyetlen olyan hivatalos fórumot, ahol kapcsolatba kerülhetnek a kormányzattal. Ahogy egy szakszervezeti háttérű nőszervezet képviselője fogalmazott: „*A normál időszakban, még az előző Fidesz időszakában is voltak a minisztérium mellett ezek a különböző bizottságok, tanácsok. Szociális Tanács, Nőtanács... most már semmi nincs. Most már ez az egy van, amit egy évben kétszer összehívunk.*” Az intézményes egyeztetés egyetlen hivatalos intézménye azonban sokkal inkább az államtitkárság felől érkező egyirányú kommunikációnak ad teret és nem biztosít lehetőséget demokratikus vitára, konszenzuskeresésre. Mindössze néhány, a kormányhoz közel álló szervezetnek van alkalma bemutatkozni ezeken a fórumokon, másoknak nem sok lehetőségük adatik erre.

A legszorosabb kötelék, amely a vizsgált civil szervezeteket az államhoz fűzheti, a stratégiai partneri viszony. Azok a szervezetek, melyek ilyen kapcsolatba kerülnek a kormánnyal, a hivatalos fórumon kívül is naprakész információkhoz jutnak a fontosabb közpolitikai javaslatokról, képviselőik személyes konzultációkra, kormányzati eseményekre kapnak meghívást, és esetenként maga a minisztérium terjeszti a kiadványaikat. Ezeknek a szervezeteknek lehetőségük van a kormányzati döntések befolyásolására, és egyúttal legitimálják a kormányzati politikát. Az általuk szervezett civil eseményeken magas rangú kormányzati szereplők is részt vesznek, illetve maguk is rendszeresen nyilatkoznak támogatólag a kormány családpolitikájáról.

Egy elsősorban a vidéki nők esélyegyenlőségének növelését célul tűző, konzervatív értékrend alapján álló szervezet vezetője különféle nemzetközi szervezetekben és uniós munkacsoportban képviseli hazánkat, és ottjártunkor a Nőjogi Munkacsoportban is részletesen bemutathatta tevékenységeiket. Mint azt Fejős és Neményi (2020 ebben a kötetben) bemutatta, a szervezet vállaltan „szócsöve” a kormány Köldöksinór programjának,² amely a külföldön született, magyar állampolgársággal vagy magyar igazolvánnyal rendelkező gyermekeket kívánja a hazához kötni. A szervezet vidéken is jelen van, konzorciumi partnerként részt vesz a CSAK Pontok³ fenntartásában, ahol képzéseket és *coachingot* szervez munkába visszatérni szándékozó kisgyermekes nőknek. A szervezet vezetője jó viszonyt ápol Novák Katalin államtitkár (2020. októberétől miniszter) asszonnyal, akivel évente többször személyes találkozó keretében is megosztja javaslatait.

Ugyancsak a kormánnyal való szoros köteléket jelent, hogy az EMMI Család- és Ifjúságügyért Felelős Államtitkársága intenzív kapcsolatot ápol azokkal a civil szervezetekkel, amelyek a kormányéval azonos, többnyire mérsékelt konzervatív nézeteket vallanak. Ezek a szervezetek a tradicionális családi értékek mellett tipikusan támogatják a női és anyai munkavállalást is, sőt, akad közöttük nem egy, amelyik kifejezetten erre a célra szerveződött. Azoknak a szervezeteknek viszont, amelyek ugyan ideológiailag nem állnak távol a kormányzattól, de kormányzatnál radikálisabb felfogást követnek a női szereppel és a női testre vonatkozó politikákkal kapcsolatban, és például nem támogatják az anyai munkavállalást vagy a viszonylag megengedő abortuszszabályozást, nem feltétlenül harmonikus a vi-

- 2 2018 januárja óta a magyarországi családtámogatási ellátási formák közül az anyasági támogatás és a fiatalok életkezdési támogatása (Babakötvény) is elérhetővé vált a Magyarország közigazgatási határain kívül élő, de Magyarországon anyakönyvezett vagy magyar igazolvánnyal rendelkező gyermekek szülője vagy gyámja számára is.
- 3 2018-ban országsszerte 71 CSAK (Család és Karrier) Pont létesült azzal a céllal, hogy rugalmas megoldások révén támogassák a kisgyermeket nevelő édesanyákat abban, hogy a gyermeknevelésből fakadó feladataik ellátása mellett visszatérhessenek a munka világába.

szonyuk az állam képviselőivel: ritkán van lehetőségük hivatalos konzultációra és nem feltétlenül kapnak megerősítést a kormányzattól.

Ez jellemzi például azt a főleg testpolitikai kérdésekkel foglalkozó szervezetet is, amelyik ugyan azonos világnézeti platformon áll a kormányzattal, mégis kritizálja azt, amiért az nem képviseli következetesen deklarált ideológiáját. Ez a szervezet a félévente esedékes hivatalos kormányzati egyeztetésen túl is rendre megfogalmazza a véleményét az általa fontosnak tartott kérdésekben. Mindezekelőtt a női test kizsákmányolása ügyében (például: abortusz, bérnyaság, lombikprogram) javaslatokat is benyújt a kormánynak a megfogant élet védelmében. Kudarcnak könyvelik el ugyanakkor, hogy nem sikerült véglegesen bevezetni az általuk is javasolt, értelmezésükben a keresztény értékeket szem előtt tartó és a családok érdekeit szolgáló vasárnapi boltbezárást. Azzal sem elégedettek, hogy a NAT-ba nem került be kellő hangsúllyal a családi életre nevelés, ahogyan javasolták: *„indítottunk egy petíciót, hogy legalább az alaptörvény szellemisége benne legyen ezekben az oktatási anyagokban. Ez elég minimum kérés az állami oktatási rendszertől.”* Tevékenységükkel valójában a kormányzati politika hipokrita jellegére hívják fel a figyelmet, arra, hogy a kereszténység hangoztatása inkább csak szólam, a pragmatikusan politizáló kormány valójában feláldozza a szervezet által fontosnak tartott értékeket a saját népszerűsége érdekében.

Egészen másképp fest a vállaltan baloldali szervezeteknek a kapcsolata a kormánnyal. Az elsősorban a munkavállaló nők érdekeit képviselő, évtizedeken át számos hazai és uniós projektben aktív, de mára ellehetetlenült alapítvány vezetője nehezményezi, hogy a kormány – kötelezettségei ellenére – nem kezeli partnerként azokat, akik kritikusak a kormányzati politikával szemben, pedig *„... az ENSZ egyezménynek eleget kell tenni, hogy a CEDAW-t valamilyen szinten karban tudják tartani.”* A másik, szintén baloldali, valamikor ernyőszervezetként működő szövetség képviselője ugyancsak hiányolja a nyitottságot a kormány részéről: *„a 2010 óta tartó kormányzat, egyrészt az EMMI, IM, a Nőjogi munkacsoportba hív, ezzel le van zárva. Meghívókat, semmilyen nőkonferenciára, semmit nem kapunk. Kormányzati részről mi nem létezőnk. Tehát nem hívnak meg a parlamenti családpolitikai konferenciára... Az Európai Unió által delegált bizottságokban ott ülünk, ezt nekik el kell fogadni.”*

Hasonló a helyzet a többségitől eltérő szexuális irányultságúakat – mintánkban a leszbikus nőket – képviselő szervezet kormányhoz fűződő viszonyát illetően. A korábbi kormányok alatt értek el részleges sikereket – például a bejegyzett élet társi kapcsolat törvénybe iktatását – és javaslataikat olykor, ha nem is egyben, de elfogadták. Az aktuális kormánnyal való formális kapcsolatuk azonban kimerül a fent említett NTM-be való delegálással. Itt minden szereplőnek joga

van javasolni programpontokat, amivel ők rendszeresen élnek is, azonban eddig egyszer sem vettek napirendre általuk felvetett témát. Ezért inkább hozzászólási jogukkal élnek: *„minden alkalommal megkérdem, hogy [...] tesszen már mondani, az Isztambuli Egyezményt miért nem, vagy mikor [...] írják alá [...]. Eddig mindig valamilyen megkerülő válasz érkezett.”* Ez ügyben 2019 novemberében észlelt fordulatot a képviselőjük: *„valamelyik nagyon hivatalos ember egészen magasról mondta ki, hogy nem írjuk alá.”⁴*

Általában tehát azok a szervezetek, amelyek akár jobb-, akár baloldalról kritizálják a kormánycsalád- és nőpolitikáját, ideológiai háttérüktől, értékrendjüktől függetlenül nem kerülnek közvetlen kommunikációs kapcsolatba az állam képviselőivel és ritkán kapnak választ a kérdéseikre, felvetéseikre. Ilyen annak a radikális mozgalomnak az esete is, amelynek célkitűzése – *szülessen minél több magyar gyermek* – látszólag egybecseng a kormány kampányszerűen propagált gyermekvállalási programjával. Igaz, a kormánynak az elsősorban a családtámogatási rendszeren keresztül szabályozni kívánt, „minőségi gyermekvállalásra” irányuló, szelektív pronatalista elvével szemben, képviselőjük nyíltan felvállalja szélsőjobboldali nézeteit: *„A tehének nem keverednek a lovakkal, a pingvinek nem élnek a zsiráfokkal. Ez nem rasszizmus, itt nem egymás felé kell helyezni a népcsoportokat, hanem be kell látni, hogy mások vagyunk, mások az elvárások.”* A családpolitika migrációs keretezését helyesnek tartja, de kevesli az intézkedéseket: *„Ha az a cél, hogy ne jöjjenek be a migránsok, és mi, a magyar családok és magyar gyermekek szülessenek, akkor nem elég, amit a kormány csinál [...] Ráadásul a dühítő az, hogy az asztalukon vannak a jobbnál jobb javaslatok. Nyilvánvaló, hogy ezt az egészet komplex módon kell kezelni.”* Ilyen légüres térbe kerülnek az abortusz tilalmát hangosan követelő szervezetek, de azok is, amelyek ellenzik az anyai munkavállalást. Akármennyire elismerően beszélnek is a kormányzat családpolitikai intézkedéseiről, csupán nem hivatalos támogatói lehetnek a minisztériumnak, és ez a támogatás többnyire viszonzás nélkül marad.

Ugyancsak elvértve fordul elő, hogy feminista szervezetek közvetlen kapcsolatba lépjenek a Fidesz politikusaival és eljuttassák hozzájuk a követeléseiket. A kormány mára mindennemű kapcsolatot megszakított velük, sőt, ezek a szervezetek 2016 óta kifejezetten támadásoknak vannak kitéve. Talán meglepően hangzik, de a közvetlen kapcsolat szinte teljes hiányának ellenére több feminista szervezet képviselője is beszámolt arról, hogy fontos ötleteiket és programjaikat, ha módosított formában is, de megvalósította a Fidesz kormány. Példa erre a Család

4 Valójában a magyar kormány 2014-ben aláírta az Isztambuli Egyezményt, ratifikálására azonban nem került sor. 2020-ban a koronavírus-járvány idején pedig parlamenti határozat deklarálta a ratifikálás megtagadását.

és Karrier Pontok (CSAK Pontok) rendszere, amelynek az eredeti elképzelését a mintánkba került egy feminista és egy konzervatív szervezet is magáénak tartja. Ezt a kormányzati gyakorlatot „intellektuális kisajátításnak” neveztük el. Eszerint a civil szervezetek által kidolgozott terveket és programokat az állam úgy valósítja meg, hogy nem hivatkozik rájuk és nem is vonja be őket a kormányzati program tervezésébe vagy végrehajtásába.

A civil szférában évtizedek óta működő szervezet, amely a család és a karrier egyenértékű felvállalását és összehangolását tekinti fő feladatának, a korábbi, szocialista kormányzás idején az *EU gender roadmap*-je alapján létrehozott munkacsoportokban olyan programokat dolgozott ki, melyeknek egy része szakpolitikai döntéssé vált. Támogató közeg híján nem valósulhattak meg különféle ötleteik, melyek a nők munkaerőpiaci részvételét, a kisgyermekes anyák munkaerőpiaci reintegrációját, a női vállalkozások támogatását célozták vagy éppen a családberát munkahely gondolatát vezették volna be a vállalati szférában: „*Egy stabilabb időszakban ez nyilván egy sokkal inkább fejleszthető sztori lett volna. De így ezt képtelenség volt hálózatként fenntartani.*” Kidolgozott szakmai anyagaik később mégis beépültek a jelenlegi kormány különféle programjaiba, de úgy, hogy a gyakorlatba történő átültetésükhöz nem tartottak igényt a szervezet közreműködésére. Miközben elképzeléseiknek egy részét megvalósították, ez az alapítvány is a kormány civilek elleni támadásának áldozata lett.

De magáénak tudja a Család és Karrier Pontok ötletét az a kormány politikáját elvi alapon támogató vidéki szervezet is, amelynek névválasztása a jótékonykodó nőegyleti hagyományra utal, miközben szerteágazó tevékenységeibe nemcsak a városi polgárokat, hanem a környéken élő, különféle problémákkal küszködő családokat, illetve állami gondozott, részben roma fiatalokat is igyekszik bevonni. A női karrierutakat, a családi és munkahelyi szerepek összehangolását már közel húsz éve támogató programjuk – már csak a névazonosság miatt is – szintén a mai kormány által létrehozott CSAK pontok elődjének tekinthető.

Finanszírozás

Kapitány Balázs (2019) vizsgálatának eredményeit, miszerint az elmúlt évtizedben drasztikusan átalakult a demográfiai kérdésekkel foglalkozó civil szervezetek finanszírozása, interjúink és az általunk vizsgált költségvetési beszámolók egyaránt alátámasztották. Nem meglepő, hogy a családfókuszú szervezetek bízhatnak leginkább abban, hogy az államhoz való pozitív viszonyulásuk kölcsönös haszonnal jár: a kormányzat – legalábbis formálisan – igényt tart a javaslatokra és ennek fejében bőkezűen támogatja őket, a szervezetek pedig legitimálják és terjesztik a kormányzat családpolitikai elképzeléseit. A kapcsolatok változó inten-

zításúak, ám sohasem konfliktusosak, inkább reménydúsak és harmonikusnak mondhatók.

E szervezetek közül kerülnek ki a kormányzat stratégiai partnerei, ami a legkiszámíthatóbb és legbőkezűbb támogatással jár. Egy nagymúltú és kiterjedt tagsággal rendelkező nagycsaládos szervezet – amelyet általában a korábbi kormányok is támogattak – kapcsolata az állammal magasabb szintre emelkedett azáltal, hogy stratégiai megállapodást kötöttek: *„A stratégiai megállapodás lényege, hogy vannak bent javaslataink. Van olyan, amire azt mondták, hogy lehet, hogy ezzel még várni kell. Van, amire elsőnek azt mondták, hogy nem változtatnak rajta, de mi nagyon reméljük, hogy változtatnak. És rengeteg apró dolog volt, amire, azt gondolom – és ez a nőpolitikához illeszkedik –, hogy sikerült előbbre jutni.”* A szervezet 2010-től önálló sorra került az állam éves költségvetési tervében. Mivel az állami támogatás bőséges és kiszámítható bevételeket teremt, ez a szervezet nem szorul arra, hogy alternatív finanszírozást vagy külföldi donorkat keressen.

A finanszírozás másik jelentős forrása az EMMI közvetlen támogatása a kormánypárti civil szervezetek számára, melynek nagyságrendje messze meghaladja a nyilvános pályázatokban elérhető összeget. Egy, a vizsgált időszakban gyorsan felívelő karriert elért szervezet – melynek céljai közül többet is magáévá tett, kvázi kisajátított a kormány – képviselője büszkén említette, hogy több, jelenleg kormányzati szerepet vállaló személy az ő mozgalmukból indult el. Bár hangsúlyozzák a kormányzattól való függetlenségüket és a pártokon átívelő céljaikat, állami támogatásuk óriási mértékben megnőtt 2015 és 2018 között. Jelenlétükkel rendszeresen támogatják a kormány eseményeit és döntéseit, valamint az ő rendezvényeiken is megjelennek kormányzati szereplők. Ugyancsak jó kormányzati kapcsolatainak köszönheti jelenlegi bőkezű állami támogatását az a még 2010 előtt alakult szervezet is, melynek vezetője személyes érintettség okán, önkéntesen és apró támogatások segítségével kezdett el az egyszülős családok témájával foglalkozni, pár éve azonban munkáját jelentős állami támogatással végezheti. Szerinte az egyedülálló szülők problémái *„már nem egy civil alapítvány szintje [...] egyszer csak [...] a döntéshozók ingerküszöbét elérte ez az információ. És akkor kaptunk állami támogatást arra, hogy létrehozzuk ezt a központot”*. A támogatás egyszeri kifizetésként érkezett 2016-ban, ami lehetővé tette egy országos közösségi tér kiépítését és működtetését, munkavállalók foglalkoztatását, valamint olyan szerteágazó tevékenységek szervezését, mint tréningek tartása, állásközvetítés, pszichológiai tanácsadás, mediáció, családterápia vagy nyári táborok szervezése. Az egyszülős családokat képviselő szervezet nagymértékű kormányzati támogatása mutatja, hogy bár a konzervatív családmodellt a kormány az alap-

törvényben is rögzítette, mégis rugalmas a tekintetben, hogy az ettől valamelyest eltérő (tehát nem egy férfi és egy nő házasságán nyugvó, de a heteronormativitás határát nem átlépő) családformákat is elfogadjon.

A kormánnyal jó kapcsolatokat ápoló szervezetek számára fenntartott stratégiai partnerség és a minisztériumtól érkező folyamatos pénzbeli támogatás vezet az általunk „gongósodásnak”⁵ nevezett jelenséghez. Ennek lényege, hogy egyes civil szervezetek korábban többféle különböző forrásból tartották fenn magukat, míg 2010 után a kormánytól érkező juttatások teljes mértékben fedezték szükségleteiket. A civileknek adható 1% adó, illetve a tagdíjak így elvesztették jelentőségüket: ezek a szervezetek már nem is igyekeznek más forrás után nézni. Ennek fejében viszont nyíltan támogatják a kormány családpolitikáját, és semminemű kritikát sem fogalmaznak meg vele szemben. A gongósodás kifejezéssel tehát arra a folyamatra kívánunk rávilágítani, ahogyan ezek a civil szervezetek fokozatosan betagozódnak az állami programokba, elvesztik anyagi függetlenségüket és kritikai potenciáljukat. Fontos látni ugyanakkor, hogy ezek a szervezetek nem hagynak fel korábbi, a nőkre és a családokra irányuló tevékenységeikkel sem, sőt, vezetőik gyakran erős civil identitással rendelkeznek és szoros kapcsolatot tartanak fenn a tagsággal.

Az állami források közül csupán harmadikként említhetjük a civil szervezetek számára elérhető hivatalos állami forrást, a Nemzeti Együttműködési Alapot (NEA).⁶ A feminista szervezetek ebből a finanszírozásból is szinte teljes mértékben ki vannak zárva. Néhány interjúalanyunk (jellemzően a kevésbé radikális, régi nőszervezetekből valók) többször is indult a NEA által meghirdetett pályázaton, de sosem nyert támogatást, míg mások már az alap létesülése előtt, 2011-ben felhagytak a pályázással és soha többet nem is próbálkoztak. Nemcsak állami pályázatokon nem indulnak, hanem amióta a Norvég Alap ellehetetlenült, más nemzetközi donorszervezethez sem folyamodnak támogatásért. Fennmaradásukat a korábban szerzett presztízsük és megmaradt vagyonuk még úgy-ahogy biztosítja, de építkezésre már nincs erejük.

Hasonló a sorsa annak a női érdekvédelmi ernyőszervezetnek, amely 2010 óta nem részesült állami támogatásban. Előfordult olyan is, hogy a szervezet egyetlen hétvége alatt tűnt el egy pályázat nyerteseinek a listájáról és veszített el egy

5 Az elnevezésében is paradox GONGO (*Government-organized non-governmental organization*) a civil társadalom átalakulásának egyik irányát, az állammal való kooperáció viszonylag új formáját jeleníti meg.

6 A Nemzeti Együttműködési Alap a 2012-es új civil törvény nyomán lépett a Nemzeti Civil Alapprogram helyébe. Elsősorban pályázati úton nyújt támogatást a kormánnyal együttműködő civil szervezeteknek, lévén „egy olyan költségvetési előirányzat, amelynek felhasználásában a civil szervezetek és a kormányzat partnersége jut kifejezésre”, ahogyan az a honlapon olvasható.

200 milliárd forintos támogatást – interjúalanyunk sejtése szerint azért, mert részt vett az aktuális CEDAW háttérjelentés elkészítésében. A Norvég Alap kedvezményezettjei elleni támadás óta külföldi forrásaik is elapadtak. Más szervezetekhez hasonlóan az európai uniós forrásokra való közvetlen pályázásra sincsen lehetőségük, nemcsak a 30%-os önrész miatt, amit a jelen körülmények között nem képesek felmutatni, hanem azért is, mert – ahogy interjúalanyunk fogalmazott – „*az EU-s pénzeket teljesen eltérítették*”. Ez a gyakorlatban annyit tesz, hogy a női esély témáját a család vette át. Új szervezeti szabály, hogy az önkormányzattal közösen kell pályázni, ami ugyancsak elvágja a nem kormánypárti szervezetek lehetőségeit. Így az elmúlt években a szóban forgó szervezet legfeljebb konzorciumi tagként vett részt kisebb-nagyobb nemzetközi projektekben.

Egyetlen kivételt találtunk ez alól a szabály alól: egy régi LMFT szervezet rendszeres támogatást kap a NEA-tól, és ennek segítségével képes fenntartani az irodáját és tud fizetni néhány alkalmazottat.

Miután az interjúalanyaink által megnevezett két legjelentősebb nemzetközi donor szervezet, a Nyílt Társadalom Alapítvány (OSF) és a Norvég Alap (NGM) a kormány nyílt támadásának kereszttüzébe került, magyarországi tevékenységükkel kényszerűen felhagytak (a civil társadalommal kapcsolatos törvénykezés változását lásd: Fejős–Neményi 2020, ebben a kötetben). Az egyes civil szereplők különbözőképpen reagáltak az egyre apadó forrásokra: néhány testpolitikával foglalkozó szervezet új külföldi támogatót talált. Mások, főleg a munka-család összeegyeztetésének témájával foglalkozó szervezetek, a nagy donor szervezetektől elfordulva új, helyi vagy külföldi magántámogató segítségével valósítják meg egyes céljaikat.

A kormány családpolitikájával egyetértő, azonban annál számos ponton jóval radikálisabb megoldásokat szorgalmazó szervezetek számára döntési lehetőség adódott, hogy beállnak-e a kormányzat mögé a nagyobb források reményében vagy ragaszkodnak-e függetlenségükhöz akár pénzügyi nehézségek árán is. Ez a helyzet egy abortuszellenes civil szervezet esetében is, amelynek vezetője így fogalmazott: „*2–3 millió Ft-nál [nem] több éves kassza, az nagyon kevés. És egy jó része... tehát arra kérünk állami támogatást, hogy [összehozzuk] az örökbefogadók táborát meg gyakorlatilag, ami állami feladathoz kapcsolódik. Még azért se kérünk pénzt, [pedig] lehetne, hogy az örökbefogadások után ilyen költségterítést [kapjunk]. De annak is olyan nagy az adminisztrációja, hogy gyakorlatilag elvinné azt a pénzt.*”

Erre az útra lépett az a roma nők esélyegyenlőségéért és fizetett munkához való hozzáféréseért küzdő szervezet is, amely alapvetően különböző pályázatok révén, projektről projektre folytatja tevékenységét. Finanszírozás szempontjából

azonban nemcsak az európai uniós támogatásoktól, hanem az azokat is központosító magyar államtól is függő viszonyba kerültek. Mindez több nehézséget is eredményezett az utóbbi években. Az egyik interjúalanyunk beszámolt egy esetről, amikor egy dátum elírása miatt az EMMI utólag csaknem 30 millió forintot követelt rajtuk, ami teljesen ellehetetlenítette volna a munkájukat. Végül beperelték az EMMI-t és a bíróság mondta ki, hogy a minisztérium követelése nem helytálló. A központi kormányzattal való nem mindig zökkenőmentes együttműködés mellett a projektvilág kiszámíthatatlansága is problémákat okoz számukra, hiszen a rövid projektciklusok miatt vezetőik nem tudnak hosszú távra tervezni.

Ezt a bizonytalanságot piaci tevékenységgel igyekezik ellensúlyozni az egyik roma nőszervezet. Egy 2015-ben, a Norvég Alap támogatásával indított projekt keretében létrehozta egy lakáséttermet, amely azóta projekt nélkül, önállóan működött egészen a 2020-as koronavírus-válságig. Az új vállalkozás egyfelől lehetőséget teremt arra, hogy roma nőket foglalkoztassanak, másfelől ezzel elősegítik a kisebbség és a többség kölcsönös közeledését is. Így számolt be erről a szervezet vezetője: *„Az volt a célom, hogy abban a lakásétteremben olyan lányok, asszonyok főzzenek, akik már nagyon régóta kikerültek a munka világából, abszolút önbizalomhiányban szenvednek, és persze a tetejébe még jövedelmük sincs. És akkor úgy gondoltam, hogy ebben a kicsi védett közegben el tudnak kezdeni egy olyanfajta tevékenységet, amiben egyébként jók. [...] S ezáltal megerősödtek olyan szinten, hogy most már nemcsak a lakásétteremben főznek, hanem az étteremben [is]...”*

Több szervezet indított saját vállalkozást az utóbbi időben, amit sokszor biztonságosabb megoldásként írtak le, mint az állami vagy EU-s pályázatokat. A picosodás, mint új túlélési stratégia a nehéz időkben, a feminista és a radikális traditionalista szervezetek körében is megindult.

Kapcsolatok és együttműködések

Kutatásunkban azt találtuk, hogy egyre mélyül a szakadék a konzervatív és a feminista elveket valló civil szervezetek között. Ez annak ellenére így van, hogy a család kérdéseit a középpontba állító, kormánybarát szervezetek képviselői magukat gyakran semlegesnek állítják be, akik egyforma távolságot tartanak a bal- és jobboldaltól, sőt, az ideológiailag kettészakadt világok között közvetítő szerepet vállalnak. Mégis, amikor más szervezetekkel való kapcsolatukról kérdeztük őket, szinte kivétel nélkül a kormányt támogató szervezeteket nevezték meg.

Az egyik ilyen, fő feladatának a vidéki nők szempontjainak közvetítését tekintő szervezet vezetője egyenesen híd-szerepben érzi magát a kormány és az általa képviselt női csoportok között. Emellett együttműködik a családtemati-

kájú szervezetekkel, aminek látványos bizonyítéka egy, a „*Nők családban, munkában és közéletben való elismeréséért és érvényesüléséért*” címet viselő közös szimbolikus nyilatkozat. Miközben a nyilatkozatot aláíró hét szervezet kizárólag a kormány által támogatott konzervatív nőszervezet, interjúalanyunk más irányzatok felé is nyitottnak tartja magát: „*én ezt nem szeretem, amikor az ember így, bocsánat, a 'mieinknek' szervez. Nem ez a cél, hogy a mieinknek szervezzünk [...] Nincs vagy csak bal vagy csak jobb oldala az útnak, hanem az egész út van, úgy, ahogy van.*”

A kormányzati családpolitikát jobbról támadó mozgalom főleg szélsőjobboldali és abortuszellenes, valamint kisebb, periférikus jelentőségű, családtematikájú szervezettel tart kapcsolatot. A kormányzat családpolitikáját aktívan támogató civil szervezetek azonban – interjúalanyunk érzése szerint – elsősorban militáns abortusz- és migrációellenességük miatt inkább ellenszenvvel viseltetnek irányukban. És bár az állam sem az abortusz szigorításában, sem a jól megfizetett főállású anyaság kérdésében nem lépett az általuk javasolt útra, interjúalanyunk abban reménykedik, hogy van értelme a figyelemfelhívó tevékenységüknek: „*a kormány is érezné, és erre nekem vannak visszajelzéseim, hogy jó lenne, ha mozdulna a civil szféra erre jobban, mert akkor ők is jobban tudnának mozdulni.*” Az általuk vívott csatában ellenségnek tekintik a feminizmust, mely az olvasatukban „szembeállítani” kívánja a nemeket, illetve az LGBT aktivizmust, mely eltüntetni azokat. A mozgalom által kínált narratívában a nemzethalál pesszimista vízióján keresztül a kormányzati beszédmóddal összhangban kapcsolódik egymáshoz az „antimigráns” és az „antigender” diskurzus.

A feminista szervezetek jellemzően nyíltan elhatárolódtak a hagyományos családmodellt képviselő kormánypárti szervezetektől, partnerükként túlnyomórészt más feminista csoportokat neveztek meg és csupán szórványosan említettek konzervatív civil szervezetet. Ez azonban nem volt mindig így: a 2010-es évek elején még néhányan kapcsolatot tartottak a családot fókuszba állító szervezetekkel, de ötleteik „intellektuális kisajátítását” és a kormányzati támadásokat követően elfordultak a kormány által fenntartott szervezetektől.

Mára tehát már alig van kapcsolat a kormánybarát és a kormányzat által támogatott szervezetek között, ami arra utal, hogy a kormányzati beavatkozások nagymértékben és negatívan befolyásolták a civil társadalom szereplői közti együttműködések. Amikor interjúalanyainkat arra kértük, nevezzék meg a szervezetük számára ellenszenves vagy ellenséges szervezeteket, a mérsékelt konzervatívok gyakran a feministákat nevezték meg ilyenek, és az abortuszt, az LGBT aktivizmust, a szexuális nevelést említették mint jellemző ütközőpontot. A legmélyebb szakadék tehát a testpolitikával kapcsolatos értékeket nézve mutatkozik. Ezek a

jelenségek megerősítik kiindulópontunkat, miszerint a női test valóságos csatater lett a mai magyar civil környezetben.

Feszültségek a feminista mozgalmon belül is kialakultak, részben a kormányzati támadások következményeként. Egyes szervezetek elszigetelődve érzik magukat és úgy vélik, hogy több korábbi szövetségesük elfordult tőlük. A támadások retorikai fogásokkal kezdődtek (pl. „listázás”), majd KEHI és NAV vizsgálatokkal folytatódtak. A célba vett szervezetek folyamatos politikai nyomás alá kerültek, és ennek következtében egyre szűkült a mozgásterük. Egy széles bázissal és kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező, anyai munkavállalás elősegítésén fáradozó szervezetnek nemcsak a projektek leállása jelentett problémát, hanem az is, hogy a Norvég Alap elleni támadások során meggyengült az alapítvánnyal együttműködő vidéki hálózat, így az egykor volt 11 tagszervezetből ma csupán kettő működik. Végül, de nem utolsósorban, interjúalanyunk úgy érezte, hogy a kormányzati támadások a nőmozgalmat egészében is szétzilálták: *„Én nagyon csalódott vagyok a női civil szféra tekintetében, mert hogy ezeket a változásokat nem kezeltük mi jól, mert nem voltak kibeszélve, mindenki valahol a sajátjában forrt, és mind a mai napig nincs egy közös stratégia meg egy előremutató irány.”*

Hasonlóan „listázott” – és így a kormánnyal szembenállónak minősül – az a szervezet, amelyik évek-évtizedek óta kitartóan szorgalmazza a nők elleni erőszak törvényi kezelését, egy megfelelő védőhálózat kialakítását, valamint a téma köztudatba emelését. Képviselője tisztában van azzal, hogy *„Mi mindenkire képest ellenzék vagyunk mindig. Mert amikor baloldali kormányok vannak-voltak, akkor is, szóval a patriarchátus nem korlátozódik le Fidesz-kormányokra.”*

A feminista mozgalomban is hagyományosnak mondható fehér középosztályi fókusz lehet az oka annak, hogy a roma nőszervezetek számára külön nehézséget okoz társakat találni a programjaikhoz, akcióikhoz. Kedvezőbb volt a helyzet, amikor európai uniós hátszéllel napirenden voltak a kisebbségi ügyek, így a magyar uniós elnökség és az Európai Roma Stratégia kidolgozása idején. A túlélés és a tevékenységeik fenntartása, kiszélesítése érdekében más roma szerveződésekkel, illetve a helyi önkormányzattal és üzleti szférával igyekeznek együttműködni.

Ugyanakkor, az ellenséges légkörben, nehezített körülmények között is vannak jelei a szolidaritásnak és a kölcsönös segítségnyújtásnak a feminista szereplők körében, mégpedig éppen az állam kirekesztő családtámogatási politikájának és a civilekkel szembeni ellenségeskedésének köszönhetően. Így például általában erősödött a szegénység, kirekesztettség témája iránti érzékenység. Azzal a véleményekkel is találkozunk, hogy *„meg kell győzni embereket arról, hogy igenis álljunk egy másik csoportnak az ügye mellé”,* amire főként a romákkal kapcsolatos események kapcsán láttunk példát. Ahogy egyik interjúalanyunk megjegyezte,

a támadások összehozták a civil szervezeteket, és bár szervezeti szinten „belátta már mindenki talán, hogy igazából együtt vagyunk erősek, és [...] ne hagyjuk, hogy egymás ellen legyünk fordítva”, azért ez a gyakorlatban még nem működik mindig zökkenőmentesen.

A mérsékelt feministák gyakrabban említették a kormányzati támadást követő szolidaritási akciók (mint például a MaCi kampány⁷) pozitív oldalait. A radikálisabb szervezetek kritikusabbak ezekkel az akciókkal kapcsolatban. Egy a nők elleni erőszakkal foglalkozó szervezet élesen bírálta ezeket a megmozdulásokat: „nekünk nem tetszett ez a 'cukiskodjuk el!'-irány, 'mutassuk meg, hogy milyen szerethetőek vagyunk', nem. Mi itt tök kemény dolgokkal foglalkozunk, és nem feltétlenül vagyunk cukik mindenki szemében, és ez így oké.”

A magukat radikálisnak tartó fiatal mozgalmárok ugyancsak keresik az összefogás lehetőségeit és annak módjait, hogyan fordíthatnák rendszerkritikus szemléletüket és társadalomformáló céljaikat konkrét tevékenységekbe. Egy egyetemista aktivista csoport tagjai például női olvasóköroket tartanak, gyűjtést szerveznek rászoruló nők számára, valamint fiataloknak szóló magazinokat írnak. Dolgoznak egy budapesti nőszerkezeti háló létrehozásán, amibe a nők elleni erőszak terén ismert szervezeteken túl helyi nő- és anyaklubokat, szakszervezeteket és alternatív gazdasági társaságokat is bevonnak. Közös programokat szerveznek más friss baloldali aktivista csoportokkal, akikkel a válság nőket ért hatásairól publikáltak. Elképzeléseik szerint ez a két cél össze is ér majd a jövőben, mint egyik interjúpartnerünk fogalmaz: „A nőközösségeknek rá kéne csatlakozni a más, alulról szerveződő antikapitalista szerveződésekre is.”

A szülésmozgalmat képviselő szervezet, mely paradox módon éppen a kórházi szülés humanizálására gyakorolt pozitív hatása miatt került légüres térbe, irányváltásra kényszerült. „A fenntartható aktivizmus az egyik ilyen nagy irány, a másik meg [...] a különféle csoportok közti együttműködésnek az erősítése.” Bár a szervezet igen jelentős kapcsolatrendszerrel bír – partnereik között tudnak számos országos emberi jogi, roma- és nőszerkezetet, lokális közösségeket, anyacsoportokat és dúlacs csoportokat, valamint a szülés körül aktív kelet-európai szervezeteket –, működési költségeik fedezését illetően folyamatos bizonytalanságban élnek. Ez azonban nem csupán abból fakad, hogy feketelistás „Soros szervezetnek” minősítve hiába is várnák az állami támogatást. Épp ennyire aggasztó a donor-szervezetek pénzosztó politikája is, mely egyre inkább üzleties működési módot kíván meg a civil szervezetektől, egymás versenytársaivá téve őket, valamint az

7 A MaCi a magyarországi civil szervezetek közössége. A kampány célja bemutatni ezek szerteágazó tevékenységét, hogy ki-ki megtalálja a számára fontos segítséget, szolgáltatásokat. (<http://sziamaci.hu/>)

állandó monitorozási igényükkel „eladható áruvá” silányítják a civilek tevékenységét. *„Csak bizonyos szolgáltatások, tevékenységek kapnak pénzt. És ezzel egy nagy nyomás [van] a civileken, hogy elinduljanak egy corporate-es működési irányba. ... egy csomó céges működési elemet átvesznek a civil szervezetek, hogy hogyan legyünk hatékonyabbak. Ami egyrészt jogos, és mindig van mit tanulni, másrészt viszont egy civil szervezet nem egy profitorientált társaság, tehát nem tud úgy működni, mint egy nagy cég.”*

Egy kiterjedt tagsággal rendelkező feminista szervezet számára az jelentette az egyik kiutat a válságból, hogy kapcsolatot építettek olyan új partnerekkel, akik korábban nem foglalkoztak a nők helyzetével, de most, részben a támadások miatt, felfigyeltek a szervezet tevékenységére. Így sikerült a nők és férfiak közötti egyenlőtlenséget olyan kérdésekben tematizálniuk, mint a korrupció vagy az energiaszegénység. Interjúpartnerünk ezeket a lehetőségeket a kormányzati támadás miatt megszorult civil szervezetek összefogásának tulajdonítja. Egyes szervezetek az ellenzékiesség közös élménye alapján szövetkezve az ügyüket támogató más, nem nőmozgalmi szereplőkkel vagy profitorientált magánszervezetekkel keresték a kapcsolatot. Ez az összefogás azért jöhetett létre, mert a feministákat érő folyamatos kormányzati támadás nyomán mind többen megértették és magukévá tették a nemek közötti egyenlőség jelentőségét. A *gender mainstreaming* mintájára „*protest mainstreaming*”-nek neveztük el azt a jelenséget, amikor korábban ezen a téren semleges szereplők a projektjeik részévé tették a nemek közötti egyenlőség kérdését, ezzel aktívan kifejezve szolidaritásukat a feminista civil szereplőkkel. Így ábrázolta ezt a fejleményt az érdekvédelmi ernyőszervezet volt vezetője: *„de a Transparency vagy az, hogy ez a Levegő munkacsoport, meg hogy egyáltalán hallott [rólunk], az annak köszönhető, hogy támadás alatt voltunk mindannyian, és hogy állandóan egy Civilizáció nevű körben ücsörögtünk együtt ... és akkor ott minden héten láttuk egymás arcát, a vezetők. És egyáltalán megismertük, hogy jó, ilyen is van, te is vagy. És ezekből, szerintem, ennek a gyümölcse lett, hogy amikor új pályázatok [indultak], akkor gondolták, hogy mi lenne, hogyha [minket] is behívnának. Tehát ... minden rosszban van valami jó is. És ez például ez volt, hogy így egymást jobban megismertük.”*

A civilek ügyét elvileg erősíti, ha elképzeléseiket megfogadják és szélesebb körben megvalósítják, ugyanakkor a társadalmi térnyerés visszajára is elsülhet. Hiába könnyelhető el sikernek, hogy korábban, 2010 előtt elindult folyamatok idővel beértek, paradox módon a célok megvalósulása adott esetben gyengítette a civileket: *„tehát mindhárom [cél], ami a családhoz [kapcsolódott], az kicsit meg is valósult, kicsit nem, nem tudjuk pontosan kiket ért el, de arra azért picit jó volt,*

hogy így a talajt kihúzza így azok alól a szervezetek alól, akik így aktívan dolgoztak” – vázolt fel egy ilyen helyzetet ugyanez az interjúalany.

Stratégiák

A civil szervezetek és mozgalmak stratégiáit minden területen alaposan átalakította a 2010 utáni Orbán-rezsim (lásd erről: Gerő et.al. 2020, illetve Gerő 2020 ebben a kötetben). A nőkkel kapcsolatos civil szervezetek esetében a családot a középpontba állító, mérsékelt konzervatív szervezetek azok, amelyek programja tökéletesen illeszkedik a kormány középosztályt támogató családpolitikájához. Ők minden tekintetben egyértelműen nyertesek az új helyzetnek: programjaikat, tevékenységüket ebben az időszakban bővíteni tudták és gyakran magas pozíciókat szereztek nemzetközi téren és az EU civil szervezeteiben. Fontos általános tanulsága kutatásunknak, hogy az ideológiai spektrum mindkét oldalához tartozó szervezetek között azok bizonyultak a leginkább sikeresnek, amelyek nemzetközi (többnyire EU-s) szerepet vállalnak, ugyanakkor kapcsolódnak a nők lokális problémáihoz is.

A folyamatos fenyegetettség és a kormánypolitikával való szembenállás hosszútávon kikezdhetheti a gyengébb szervezeteket. Ez az állítás elsősorban azokra a nagymúltú, baloldali orientáltságú, tipikusan a munka–magánélet kérdésében tevékenykedő, olykor szakszervezeti kötődésű szervezetekre vonatkozik, amelyek a korábbi időszakokban szinte kizárólag állami forrásból működtek. Mára létezésük határára kerültek eszközök, források híján, és sokszor már nem is törekednek új lehetőségek keresésére.

A hozzájuk képest fiatalabb szervezetek, melyek az uniós csatlakozás környékén keletkeztek, inkább az „alámerülés” stratégiáját alkalmazzák. Ez azt jelenti, hogy nem folytatnak szakpolitikai tevékenységet, elbocsátják alkalmazottaik jó részét és tartalékaikból igyekeznek valahogy túlélni, amíg jobb idők nem jönnek. A másik kivezető út a piaci cégekkel való együttműködés, elsősorban a szemléletformálás és a nők munkahelyi (re)integrációja témájában. Ahogyan az egyik szervezet munkatársa közölte, *„én ezért dolgozom most, hogy legyen egy átláthatóság, legyenek női programok a befektetéseknél.”*

Ismét más stratégiát választott egy a családi értéket középpontba állító, traditionalista szervezet, amely sikertelenül lobbizott a kormánynál szakpolitikai ötleteinek megvalósításáért. Ők a tudomány világán keresztül elsősorban az értelmiségi közvélemény formálásán munkálkodnak. Vezetőjük – aki Fekete Gyula író, a Kádár-korban a népesedési kérdéssel intenzíven foglalkozó értelmiségi alakját tekinti példaképének – az ország aggasztó demográfiai helyzetéért nemcsak a női önmegvalósítást, de a nők munkavállalását is felelőssé teszi. Több generációra

kihatóan károsítónak tartja a gyerekek bölcsődei elhelyezését, ehelyett a nők családi életben való kiteljesedését, a főállású anyaság intézményesítését propagálja. Ennek jegyében családpolitikai és demográfiai célú javaslatokat állítottak össze a kormányzat és a széles közvélemény számára, amelyeket vastkos kötetekben tárnak a nyilvánosság elé. Rendezvényeiket jellemzően a tudományos életben nagy presztízsnak örvendő helyszíneken tartják, ezzel is igyekezve az értelmiségi elit körében legitimációs bázist építeni.

A kormányzati támadásoknak kitett szervezetek közül többen fordultak a korábbi, a kormányzat vagy EU által támogatott, bürokratikusabb *gender mainstreaming* jegyében született projektek helyett a *grassroot* aktivizmus felé. A női érdekek képviselőit felvállaló ernyőszervezet például az utóbbi években leginkább kisebb európai uniós projektek társpályázójaként, illetve más profilú szervezetekhez kapcsolódva tudott támogatáshoz jutni és új utakat keresni.

A helyi aktivizmus és a radikális, alulról jövő kezdeményezések felkarolása leginkább a testpolitika köré szerveződő szervezetekre és mozgalmakra jellemző. Közöttük is léteznek olyanok, amelyek ideológiailag nem állnak ugyan távol a kormánytól, mégsem igényelnek támogatást annak érdekében, hogy ezzel is kifejezzék függetlenségüket: *„Én szeretem a függetlenséget. És ha már civil, ha már önkénteskedek, én azt gondolom, hogy egy társadalmi szervezetet a társadalomnak kellene fenntartani. [...] Így sokkal függetlenebbül kérhetem azt, hogy ne tanítsák a gyerekeket maszturbálni az iskolában. Mert ez történik.”*

Leginkább a testpolitikával foglalkozók körében fordulnak elő olyan civil szereplők, akik társadalmi ügyekben is elköteleződnek. Az ide tartozó feminista szervezetek az elmúlt években fokozódó figyelmet fordítottak a sérülékeny csoportokra, köztük a roma nőkre. Egészen más ideológia vezet a radikális jobboldali mozgalmakat, amikor – a hiányzó állami feladatvállalást kipótolván – szociális szolgáltatást nyújtanak hajléktalan nőknek vagy fiatalok, prostitúciónak kitett lányoknak. Számukra az elsődleges szempont a meg nem született gyermek életének megmentése, és ezért nyújtanak segítséget a nehéz helyzetbe került (akár prostitúcióra kényszerített, akár hajléktalan) várandós nőknek gyermekük kihordásához, vagy biztosítanak hajlékot az anyának és gyermekének. A *pro-life* szervezetek közreműködnek az örökbefogadásban is, kiegészítve az állami gyermekvédelmi ellátórendszer sokszor hiányos működését.

Célok és követelések

Kezdeti feltételezésünk az volt, hogy a civil társadalom szereplői a kormányzat mindent eluraló demográfiai célzatú családpolitikájához alkalmazkodva fogalmazzák újra saját célkitűzéseiket. Valóban, a kormánypárti, a hagyományos családi szerepeket középpontba állító szervezetek megerősítve látják céljaikat, és azok megvalósításához soha nem látott mértékű források is rendelkezésükre állnak. Csinos honlapjaikon, folyamatosan fenntartott online tevékenységük révén propagálják a „hagyományos”, heteroszexuális, fehér, középosztálybeli család értékeit. Az általuk közvetített üzenet, akárcsak a kormányzaté, az „egészséges család” képét sugallja, amelyben nincsenek komoly problémák, ahol mindkét szülő dolgozik és megfelelő keresettel rendelkezik. Ezek a családok a kormányzati politikának köszönhetően megengedhetik maguknak, hogy új autót, szép házat vegyenek, nyaralni menjenek. Ebben a világban a patriarchális és kapitalista viszonyok nemcsak természetesen, hanem retorikai és vizuális módon is egymást erősítik.

Ezzel szemben a feminista szervezetek körében terjedni látszik a neoliberais piaci mechanizmusokat érintő, strukturális kritika. Legtöbbjük a nemzetközi donorszervezetekkel is elégedetlen, amiért azok a civil társadalmat is piacszerű működésre kényszerítik. És miközben kezdenek eltávolodni a középosztály-orientált, fővárosi köröktől és inkább a sérülékeny csoportok felé fordulnak, követeléseik is egyre határozottabbá és társadalmibbá válnak. A korábbi, inkább a nők személyes sérelmeire fókuszáló nézőpontot lassan átveszi egy hangsúlyozottan antikapitalista, patriarchátusellenes, a társadalmi struktúrát érintő kritikai megközelítés. *„A lényeg, hogy nem csak így nők, hogy nem csak a patriarchátus van, hanem van a kapitalizmus is, ami közösen nyomja el a nőket.”* – szögezte le egy fiatal aktivista csoport egyik munkatársa.

A változás a baloldali feministák idősebb generációját is jellemzi, amennyiben a régi motorosok visszatekintve inkább látják, hogy az általuk vallott ideológiák társadalmi bázis híján légüres térben maradtak, ezért most fogékonyabbak a nők mindennapi gondjai és a kiszolgáltatottabb csoportok speciális problémái iránt. Ezt a nézőpontváltást tükrözi egy az EU-s csatlakozás idején alakult feminista szervezet korábbi vezetőjével készült interjú alábbi részlete is: *„[...] nincsen igazából kapcsolatunk [...] munkásnőkkel, [...] a munkásosztállyal. [...] A dolgozó emberekhez igazából nincsen utunk. [...] De hogy tényleg konkrétan, hogy nálunk mi van ezekkel a nőkkel, mennyi idejük van pisilni kimenni? Hánykor kelnek? Hol, ki vigyáz a gyerekekre? Vagy ott mi van? Erről nem tudunk szinte semmit. [...] Mert hát azért ahhoz, hogy a magyar nőket képviseljük – hát kicsit nagy elképzelés – ahhoz valamit kéne tudnunk az ő életükről is.”* Interjúalanyunk több ízben

(ön-)kritikával illetve a szervezet korábbi követeléseit (például a GYES időtartamát illetően), valamint a *mainstream* nemzetközi feminista mozgalom sok esetben individualista megközelítését is. Nem csupán korrekcióról, hanem valódi szemléletváltásról van szó. A maiak ugyanis eleve másként teszik fel a genderrel összefüggő kérdéseket, miáltal megváltozott a küzdelem terepe, tétje, célja. Ugyanez az interjúalany így folytatja: „*az én nemzedékem, tehát a rendszerváltók nemzedéke, azért [számunkra] megkérdőjelezhetetlen mondjuk a szabadság gondolat vagy az EU, Európai Unió, mint egy csodálatos találmánynak a gondolata. ... ez volt az ethosz. És akkor jön a következő generáció, aki pedig már a nyugatiaknak a szemléletével, ahol soha nem volt elnyomó, soha nem volt se ötvenes évek, se Kádár, se Sztálin, se semmi, de már azzal a kritikával mondják, 'hát nem, hát ez hülyeség, ez milyen marhaság ez az egész'... például megkérdőjelezi, hogy miért is kéne mindenkinek állandóan, miért kéne hamar visszamennie bárkinek a munkaerőpiacra? Tehát, hogy az egyáltalán miért érték? Én csak egy GDP szám vagyok?*”

Paradox módon, miközben a nők érdekeiért küzdő csoportok intenzívebb kapcsolatra lépnek a piaci szektor szereplőivel, élesedik a piaci mechanizmusokra vonatkozó kritikájuk. És valóban, az általunk megszólaltatott, a radikális és rendszerkritikus fiatal generációt képviselő mozgalom, melyet a húszas éveik közepén járó, egymással tágabb ismeretségben álló „dühös nők” alapítottak, nemcsak az adott kormány családpolitikájával áll szemben, hanem lényegében magát a kapitalizmust támadja, annak patriarchális jellegével magyarázza a nők elnyomását. A nőkre háruló reprodukzív munka, a gyerekszülés és a gondoskodási feladatok elszigetelik a nőket, miközben elszenvedik az állam felől rájuk irányuló nyomást, hogy szüljenek, alapítsanak családot. Ez nemcsak a nők függetlenségét korlátozza, hanem valójában a fenntartható környezet szempontjából is káros az interjúalanyunk ökofeminista nézetei szerint.

Láthatóan központi kérdéssé vált a nők konkrét, fizikai és gazdasági kizsákmányolásának problémája. Úgy látjuk tehát, hogy a női szervezetek körében az elmúlt időszakban általános elmozdulás következett be a testpolitika irányába; ez tűnik a legtöbb mozgósító erővel bíró témának. Jó példa erre a születésmozgalmat képviselő szervezet fejlődéstörténete. Míg korábban a szülés egyéni megélése volt a középpontban, a 2010-es évek közepén a szervezet tevékenységének fókuszába egyre inkább az intézményes szülés, a szülészeti erőszak, valamint a női történeteknek a hallhatóvá tétele került. Workshopokat és fórumokat szerveztek nőknek, elindítottak egy segélyvonalat és sorstárs-segítő szolgáltatásokat juttattak el cigány nőknek. Az aprólékos közösségteremtő (vagy ahogy a szervezet egyik vezetője fogalmaz, „bázisgeneráló”) munka eredményeként létrejött egy önálló

informális mozgalom is. *„Azt éreztük, hogy megvan a történelmi pillanat, amikor összeállnak a csillagok és majd áttörést tudunk elérni, hogy tematizálódik a szülési erőszak, hogy a nők elkezdik mesélni a történeteiket, hogy a média nyitott, hogy a szakemberekkel van kapcsolódás”* – idézi fel egyik interjúalanyunk.

Talán meglepően hangzik, de a radikális tradicionalista mozgalmak is osztják a feministák kapitalizmuskritikáját. Szerintük a női munkavállalást ösztönző kormányzati politika ellentmond a boldog családi életnek. Véleményük szerint az anyákat abban kellene támogatni, hogy otthon maradjanak a gyerekekkel és a családjukra koncentrálhassanak, és nem lenne szabad kitenni őket annak, hogy a profitorientált gazdasági rendszer „adófizető gépezeteivé” váljanak: *„Én úgy fogom föl, hogy a társadalomtörténetünkben volt egy jól működő család- és társadalommodell. Ez... ami évszázadokon keresztül fennállt. A 20. század első felétől itt ez felborult, fel lett borítva tőkepiaci meg állami érdekeknek a nyomán, és erre rámeleg nemcsak a magyar társadalom ügye, hanem rámeleg a világ, rámeleg a Föld bolygó, mert, hogy már nem számít semmi, csak a tőke érdeke.”* És míg a feministák antikapitalizmusukat a patriarchátusellenességükkel hozzák összefüggésbe, addig a radikális jobboldali mozgalmak ugyanezt az úgynevezett genderideológia-ellenességre alapozzák. Mindkét álláspont identitás- és testpolitikai megfontolásokon nyugszik. A hagyományokhoz ragaszkodó aktivisták szemében az anyák munkavállalása ugyanúgy nemkívánatos, mint amennyire nem jó az, ha a férfiak részt vesznek a gondoskodási munkában, és – szemben a patriarchátusellenes narratívákkal – ők inkább a férfiak és a férfiasság védelmében lépnek fel.

Kutatásunk azt bizonyítja, hogy a nőszervezetek egyre kevésbé kívánják hagyományos, alkalmazkodó, vagy éppen kormánybarát módon megfogalmazni a nők problémáit. Például, míg a roma női szervezetek korábban elsősorban a család és munkavállalás összeegyeztetésének problémáival vagy a női egyenjogúság kérdéseivel foglalkoztak, mára radikálisabb célok felé fordultak, a roma nők testi méltóságának helyreállítására irányul a tevékenységük. A komoly nehézségek ellenére (vagy éppen ezek miatt) a feminista szervezetek egyre inkább tudatában vannak a hatalmi viszonyoknak. Mint egyikük fogalmazott: *„Politikai aktivitást végzünk, abban az értelemben, hogy politika minden, ami a hatalmi viszonytal foglalkozik. Ez nem pártpolitika, hanem igazi politika.”*

Konklúzió: civil szerepek és identitások

Kutatásunk a családokkal, a nőekkel és a nemek viszonyával foglalkozó szervezeteknek az államhoz és egymáshoz fűződő viszonyát vizsgálta a 2010 utáni családpolitikai intézkedések, valamint a civil szférát érintő kormányzati beavatkozások tükrében. Beszámoltunk a működések, tevékenységek, stratégiák, célok átalakulásáról, politikai, attitűdbeli és világnézeti változásokról. A kézzelfogható változásoknál kevésbé közvetlenül észlelhető, de azért kimutatható az a fejlemény, hogy a civil szféra és létforma adottságainak átalakulásával átértékelődött a (női) civil aktivizmus értelme, értelmezése, a civilek önképe (lásd erről tágabb kelet-európai kontextusban: Fábíán–Korolczuk 2017). Vizsgálódásunk során arra jutottunk, hogy a szaporodó ellentétek és az egyre mélyülő árkok mellett számos hasonlóság is kimutatható a különböző pozíciójú, világnézetű csoportosulások között, illetve a mai állapotok visszavezethetők korábbi időszakok eseményeire, döntéseire. Acsády Judit (2020 ebben a kötetben) elemzésére utalva azt is látjuk, hogy az utóbbi évtizedben bekövetkezett változások emlékeztetnek a civil szféra korábbi történetéből ismert körülményekre: az állam korábban sem viselkedett semleges szereplőként a civil mozgalmakkal kapcsolatban. Összegzőképpen, a vizsgált területen tett megfigyeléseink alapján hadd ejtsünk pár szót a civil szerepekről és a róluk alkotott elképzelésekről, a civil identitások sajátosságairól.

Az elmúlt időszakban a kormányzat kettős civilpolitikát folytatott: egyfelől támadásokat intézett a rendszerváltáskor a liberális és demokratikus értékek talaján szerveződő és az európai uniós csatlakozás nyomán konszolidálódott civil szféra ellen, másfelől a céljainak megfelelő, családpolitikában érdekelt szervezetek kiválasztásával és kistafírozásával létrehozta a maga tekintélyelvű-populista eszközökkel irányítható és kontrollálható változatát. A kritikus funkció elnyomásával és a baráti el- és lekötelezettség erősítésével nemcsak azt érte el, hogy más szervezetek kerültek a ringbe, hanem a civilség fogalma is módosult. Kérdés, hogy mennyire a kormány szája íze szerint.

A kormányzat támadási és támogatási stratégiákat ötvöző civilpolitikája leglátványosabb következményeként egyes szervezetek meggyengültek, inaktívá váltak vagy a túlélésért küszködnek, míg mások hirtelen szárba szökkenek, megerősödtek és teljes mértékben uralják a (kiüresedő) szakpolitikai fórumokat. A beavatkozások logikája nem tisztán ideológiai irányvonalakat követ, inkább a (vélt vagy valós) személyes-szervezeti kapcsolódásokat veszi figyelembe, a pragmatikus szempontokat sem feledve. Az állam megtalálja a módját annak, hogy az érdekei szempontjából fontos kontribúciók kisajátításával, évtizedes munkatapasztalatok leförlözése után tegyen tönkre szervezeteket, illetve gondja van rá, hogy ha kell, kirakat gyanánt meghagyjon némi kisebbségi képviselőt.

A szervezetek formája, arculata, működése részben a velük szembeni hivatalos bánásmódból eredeztethető, a szűkülő vagy táguló lehetőségekkel magyarázható, alkalmazkodási módokként írható le. Ugyanakkor, valódi szemléletváltozások is megfigyelhetők a körükben, ami felszínre hozza a nőmozgalom eddigi történetének tanulságait. A túlélés kérdése önmagán túlra mutat, ideológiai és legitimációs problémákat vet fel, melyek nem csupán gyakorlatiak, hanem elméleti relevanciájuk is van. Ezek értelmezésekor érdemes a teljes civil szférát tekintetbe venni, beleértve a progresszív, demokráciapárti és a tradicionalista értékeket való csoportosulásokat is, a kormánykritikus és a gyakran „álcivilnek” bélyegzett szervezeteket egyaránt.

Úgy a túltámogatottság, mint a megfosztottság hatására új öfenntartási stratégiák jelentek meg a színen. Az általunk „gongósodásnak” és „piacosodásnak” aposztrofált fejlemények olyan folyamatokat jelölnek, amelyek az autonómia teljes vagy részleges elvesztésével, különböző fokú és jellegű kiszolgáltatottsággal járnak. Egyúttal a pályázati források elzáródásával visszaszorulóban van a projektfüggőség, annak minden előnyével és hátrányával együtt. A kormány által megszürt tartalommal meghirdetett, a civil szféra felett bábáskodó uniós pályázatok ugyan lazább megkötéseket jelentettek a mai direkt kormányzati elvárásoknál, mégis olyan külső szempontokat szabtak a partnerekkel, támogatókkal és képviseltekkel való együttműködésnek, amelyek esetlegessé, mesterségesé tették a civil kapcsolatokat, csökkentve a civil szféra ellenállóképességét.

Kutatásunk alátámasztotta, hogy a kormánykritikus oldalon az alámerülés és a radikalizálódás a két fő túlélési stratégia. Arra is találtunk példát, hogy a konzultációs és lobbizási lehetőségek megszűntével a tranzakcionális stratégiák helyét átveszik a zavart keltő, látványos, de ritkán eredményes ellenállási formák (petíció, tiltakozás, feljelentés) (Krizsán-Roggeband 2019; 2020). Ugyanakkor az aktivitást mutató szervezetek igyekeznek a segítő-szolgáltató tevékenységeiket is alternatív források felderítésével és kiaknázásával fenntartani, illetve szükség esetén önerőből megvalósítani.

Érzékeltük továbbá, hogy a felszínes alkalmazkodás mögött mélyebb változások is elindultak, amelyek a társadalmi elköteleződésen alapuló összefogás és hálózatosodás irányába hatnak és alapjaiban változtatják meg a civil tudatot és működésmódot. Igazolva láttuk a grassroots típusú szerveződések megjelenésére vonatkozó feltételezéseket is (Roggeband–Krizsán2020; Krizsán–Roggeband 2020 ebben a kötetben). Megfigyeltük, hogy a mozgalmi töltetű, önálló, a kormánnyal szemben kritikus csoportosulások nem csak a (radikális új)baloldalon, hanem az (ugyancsak radikális, tradicionalista, szélsőséges eszméket valló) jobboldalon is alakultak.

Végül, a kormány bőkezűen viszonzott, kritikátlan szolgálata szintén olyan adaptációs mechanizmusokra világít rá, amelyeknek távlati következményei vannak mind a civil kapcsolatok alakulására, mind a civilség fogalmának megváltozására nézve. Azzal, hogy megszűnt a – legalábbis elvben – demokratikus vitán alapuló közös döntéshozatal és konzultáció helyett feladat- és pénzosztást jelentenek a kormányzati egyeztetések, gyökeresen megváltozott a civilek funkciója. A kormány ellenőrzése helyett pusztán létükkel (ál)demokratikus legitimitást nyújtanak a hatalomnak, továbbá átveszik és terjesztik annak változó ellenségekkel operáló, stigmatizált csoportokkal szemben agitáló, kombattáns beszédmódját.⁸ Szervezkedésük a kormány bázisául szolgáló középosztály mozgósítását, elégedettségérzetének növelését, emellett kirekesztő és antidemokratikus eszmék terjesztését, általános normaként való megjelenítését célozza. Segítő-szolgáltató mivoltukban nem átvállalják az állami feladatokat, pótlandó a mulasztásokat, tevékenységük inkább a rájuk osztott feladatok elvégzésére, utasítások végrehajtására irányul. Programok kidolgozóiként vagy – adott esetben – meglévő programok átszabásával olyan szolgálatot tesznek az államnak, amit igazán hasznosnak gondolnak, és ami megteremti számukra a civil önértéket. Előfordul, hogy annyira fontosnak és nagyszabásúnak tartják a saját tevékenységüket, hogy úgy vélik, az már valójában túlmutat a civil szerepkörön, ennél fogva extra kompenzációra jogosultak. Így jön létre a kormányközeli civileknek a hagyományos civil öntudat logikájától merőben eltérő legitimitációs köre.

Úgy gondoljuk tehát, hogy a kormány civilpolitikája nem pusztán rombolóan hatott, hanem az államtól való egzisztenciális-politikai függőséget erősítő módszerek előtérbe helyezésével, új mechanizmusokat teremtve strukturálisan átalakította a civil társadalmat. A kormány civil bázisa túlterjed a vele szorosan együttműködő, kiugró mértékű közvetlen állami finanszírozást élvező szervezeteken. A mai civil élet fontos szereplői azok a kormányval közös ideológiai talajon, de tőle különböző távolságokban álló és eltérő mértékben kooptált szervezetek, amelyek ideológiai muníciót, társadalmi bázist, szervezeti formát biztosítva mozgalmi töltetet biztosítanak a kormány szakpolitikájához és propagandájához, valamint hazai és nemzetközi fórumokon való részvételük, szerepléseik révén legitimitációs eszközként szolgálnak a hatalom számára. De a saját civil holdudvar építésén való fáradozása mellett a kormány a nyíltan ellenséges intézkedésekkel, manipulatív módszerekkel is konstruktívan alakította a civil szférát. A listázás nem csak eltávolította egymástól a különböző ideológiai-politikai elköteleződésű potenciális

8 A kormányzat változó ellenségeképének megfelelően például a szivárvány-, egyszülős és mozaikcsaládok, a nem házasságban élők, a gyermeket nem vagy nem kellő számban vállalók, a munkanélküli, hajléktalan vagy menekült családok tartozhatnak ide.

partnereket, hanem felébresztette a szolidaritást, az egymás iránti érdeklődést olyanokban, akik korábban nem figyeltek oda egymásra. A támogatások megvonása és a külföldi források elzárása régi függelmi viszonyokat is megszüntetett és rákényszerítette a szervezeteket új donorok, partnerek, tevékenységi területek felderítésére, alternatív túlélési módszerekkel való kísérletezésre. A támadások megerősítették a civilségbe vetett hitet, összefogást, nyitottságot, radikalizálódást eredményeztek, egyértelműbbé tették a közös célokat és a feminizmust ki-segítették az ideológiai és szociológiai beszűkültségéből.

Összességében úgy látjuk, hogy a nőket a család szolgálatába állító kormányzati politika árnyékában általános elmozdulás történt a genderrel összefüggő társadalmi problémák átfogóbb értelmezése, a szélesebb körű együttműködések iránti igény és a női test méltóságának kivívása irányába. Kutatásunk azt bizonyítja, hogy a feminista nőszervezetek már nem elégednek meg a nőket érintő problémák hagyományos, párbeszédet kereső, kormánykompatibilis keretezésével, és egyre inkább tisztában vannak azzal, hogy a nőkérdés: a hatalmi viszonyok kérdése. A kormányközeli szervezetek beszédmódjában ugyanakkor egy „genderideológiával” kísértő, a teljes társadalmat, a magyarságot veszélyeztető, manipulatív háttérhatalom képe sejlik fel. Kérdés, hogy a nagyon különböző hátterű, ellátottságú szervezetek tudnak-e közös pontokat találni az aktuális problémák értelmezésében, összefogni a megoldáskeresésben, előfordulhat-e még az árkot áthidaló szövetség – vagy ideológiai ellentétek és érdekviszonyok mentén végképp kettéhasadt a civil társadalom.

Hivatkozások

- Fábián K. – Korolczuk, E. (szerk.) (2017) *Rebellious Parents. Parental Movements in Central-Eastern Europe and Russia*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt2005wgn>
- Gerő M. – Susánszky P. – Kopper Á. – Tóth G. (2020) Strategies for Survival: Human Rights Organizations' Responses to the Closing of Political Opportunity Structures in Hungary. *Czech Journal of Political Science*, 27(2). 119–139. <https://doi.org/10.5817/pc2020-2-119>
- Greskovits B. (2017) Rebuilding the Hungarian Right through Civil Organization and Contention: The Civic Circles Movement. *RSCAS Working Paper No. 37*. Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute. <http://hdl.handle.net/1814/47245> <https://doi.org/10.2139/ssrn.3009623>
- Kapitány B. (2019) Egy civil alszektor államosítása: Népesedési, népesedéspolitikai célokkal foglalkozó civil szervezetek Magyarországon 2011–2018. *Civil Szemle*, 16(4). 61–80.
- Molnár V. (2016) Civil society, radicalism and the rediscovery of mythic nationalism. *Nations and nationalism*, 22(1). 165–185. <https://doi.org/10.1111/hana.12126>
- Molnár V. (2019) Civil Society in an Illiberal Democracy. In Kovács J. M. – Trencsényi B. (szerk.) *Brave New Hungary: Mapping the 'System of National Cooperation'*. Rowman and Littlefield, Lexington Books. 51–73.
- Roggeband, C. – Krizsán A. (2020) Democratic backsliding and backlash against women's rights: Understanding the current challenges for feminist politics. *UN Women Discussion Paper*. <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2020/06/discussion-paper-democratic-backsliding-and-the-backlash-against-womens-rights>.

ABSTRACTS

Withdrawal and suffocating embrace? The relationship between civil society organization and the state in times of strengthening control

Márton Gerő

Civil society organizations in and outside of Europe experience that the conditions for their operation are worsening, the resources they can access are decreasing and their chances to influence public policy are diminishing. This tendency is well described by the „closing space” literature. Hungary is an exemplary case of the involved processes. With the ongoing democratic backlash, civil society organizations became an enemy of the state, regulations and public discourse. Based on first impressions, one might think the closing of civic space universally affects civil society organizations. A closer look, however, reveals that both the the strategies of the Hungarian government towards civil society organizations and their responses are diverse. The relationship between actors as well as their strategies are changing from sector to sector or even from organization to organization. This article aims to explain the diversity in civil society -state relations in an increasingly authoritarian environment. To this end, I show how the interplay between political and discursive opportunity structures and the structure of a movement field influence the strategies of the actors on a theoretical level, using the Hungarian example as an illustration.

Women’s rights movements and the state in shrinking democracies

Andrea Krizsán

De-democratization alters the relations between the state and women’s movements, calling for the amendment of theories of state feminism. The understanding of state-movement relations as bilateral needs to be replaced by a triadic understanding where the state is seen in relation to both women’s rights movements and anti-gender equality movements. The assumption that the most effective strategy of women’s movements is transactional needs to be revisited, too: contexts hostile to gender equality require more diversified forms of engagement. These three points inform our conceptual framework, which we

illustrate using empirical data collected from three weak democracies: Croatia, Hungary and Poland.

Women's organizations in Hungary after 1945

Judit Acsády

The chapter provides an overview of the changing conditions of self-organization, the main types of women's associations and the challenges they had to face in the second half of the twentieth century in Hungary. The time frame of the study covers the decades of state socialism after 1948 until the first years of the democratic transition, when the freedom of association became guaranteed again after forty years of banned and restricted civil society activism. A brief introduction recounts the history of women's organizations in Hungary before WW2, from the beginning of the formation of the first voluntary charity groups in the early 19th century. The first decade of the 20th century in Hungary, then a part of the Austro-Hungarian Monarchy, was marked by the flourishing of civil organizations, including women's groups and feminist movements. The conditions for civil society activism changed after WW1 and the collapse of the Monarchy. The chapter focuses on the decades after 1945. During state socialism only one association was operating, the Hungarian Women's Democratic Association (MNDSZ), that embraced women's groups as an umbrella organization. The association was fully under the influence and control of the party administration. After 1956 the organization changed its name to Hungarian Women's National Council (MNOT) that became newly reformed after 1990 and called Hungarian Women's Association (MNSZ). After the transition new organizations were formed reflecting diverse values and goals in representing women's interests in Hungary of the 1990s.

Family, work, and the female body Civil society activism related to women and families in a changing social and political environment

Anna Fejős – Mária Neményi

The promotion of families has been central to the Fidesz governments' agenda in Hungary. In addition, in 2018, prime minister Viktor Orbán announced the so-called »demographic governance«. In the meantime, gender equality institutions have been substantially weakened in the past ten years, and legislation and state funding related to civil society have become increasingly controlled by the government. Through the analysis of twenty semi-structured interviews

with representatives of civil society organizations, this chapter aims to map the changing relationship between state and civil society by revealing how organizations perceive governmental policies and rhetoric on women, families, and gender. The interviews show that the recent political and policy changes deeply affect the chances of civil society actors. Organizations, however, are not only passive victims or beneficiaries of these changes but are actively forming the civic and political space. To highlight differences and similarities between actors in the field, we grouped them into three categories considering their origins, goals, activities, and the aspect of women's lives they focus on. Thus we discuss organizations concerned with maternity and the family; with female employment and public life; and with the integrity of the female body, as representing three distinguished approaches to women's and family issues.

Strategies of Women's Organizations in an Illiberal State

Dorottya Szikra – Róza Vajda

The chapter examines the relation to the government of civil society organizations active in the field of women's and family issues in a changed political, social and economic environment of post-2010 Hungary, and points out some of the consequences in terms of civil society strategies. Drawing on interviews and a legal database containing information on registered associations, the analysis covers the means of survival of organizations, their goals and activities, preferred financing methods as well as the ways in which they connect with the state and the market, liaise with various international actors, and relate to one another. The results suggest that the governmental measures have significantly transformed the civil sphere, deepening the gap between government-friendly associations and those regarded as enemies of the government. While the former are thriving, the latter are constrained to develop alternative financing strategies. However, the picture is not black and white. For instance, we found that it is not only pro-government groups who define public policy. On the one hand, traditionalist associations are mainly used by the government to legitimize existing policies. On the other hand, some of the programs of feminist groups pushed to the sidelines and critical with the current "demographic governance" have been appropriated by the government and thus continued to operate, albeit in some different form. Changes in the structure of opportunities have both suppressed and revitalized self-organizing, and in leading to novel strategies of survival (uncritical service of the government, marketization, or the discovery of new donors) it also transformed the very notion of civic identity.

A KÖTET SZERZŐI

Gerő Márton az ELTE Társadalomtudományi Karának Szociológia Tanszékén egyetemi adjunktus, valamint a Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiválósági Központ) tudományos munkatársa. Kutatásai elsősorban a civil társadalom, társadalmi mozgalmak, társadalmi integráció, az ellenségképzés és a demokratizálódás lehetőségeinek témáira irányulnak. Ezeket a területeken angolul és magyarul is jelentek meg publikációi. Jelenleg a *(De-)Democratization and the trajectories of civil society* című kutatási programot vezeti a Társadalomtudományi Kutatóközpontban, valamint poszt-doktori kutatási programot valósít meg a politikai cselekvés és társadalomszerkezet kapcsolatának demokratikus intézményekre gyakorolt hatásáról.

Krizsán Andrea a Közép-európai Egyetem tanára és a Demokrácia Intézet kutatója. Kutatási területe az egyenlőségpolitikai változások, nők elleni erőszak politikája, nőmozgalmak Közép-Kelet-Európában összehasonlító szemszögből

Roggeband, Conny az Amsterdami Egyetem tanára. Kutatási területe a társadalmi mozgalmak hatása a közpolitikákra nemzeti és nemzetközi kontextusban, a nők elleni erőszak és a nemek közötti egyenlőség területén.

Acsády Judit PhD, szociológus, a TK Szociológia Intézetének tudományos főmunkatársa. Doktori fokozatát 2005-ben szerezte (ELTE, Budapest). Disszertációjának címe: *Emancipáció és identitás* (2005). Tanulmányai alatt posztgraduális képzésen vett részt Amszterdamban (University of Amsterdam) és Párizsban (EHSS). Számos nemzetközi kutatási projektben dolgozott, pl. ENABLE-AGE, GENDERWISE, CARE project, EIGE és a CEDAW jelentés előkészítése. Főbb kutatási területei: nőszervezetek, feminizmus története, társadalmi mozgalmak, nőemancipáció, nemek társadalmi helyzete a rendszerváltás után. Óraadóként több egyetemen oktatott (ELTE, Corvinus). Az első hazai gender studies lap, a *TNTeF* szerkesztőbizottságának tagja.

Fejős Anna a Brémai Egyetemen szociológus doktorjelölt, a Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) segédmunkatársa és a Demokrácia Intézet, Közép-európai Egyetem vendégkutatója. Fő érdeklődési területe a társadalmi egyenlőtlenségek nemi és etnikai/rassz vonatkozása; a társadalmi befogadás és kirekesztés problémája, valamint a sérülékeny csoportokat érintő esélyegyenlőségi szakpolitikák vizsgálata.

A kötet szerzői

Neményi Mária az MTA Doktora, professor emeritus. 1981-től 2012-es nyugdíjazásáig a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének kutatója, a Társadalmi Változások és Életfordulók osztály vezetője, tudományos tanácsadó volt. Főbb kutatási területei a többség-kisebbség viszony szociálpszichológiai vonatkozásai, a nemi és etnikai identitás kialakulása, az esélyegyenlőség és diszkrimináció kérdései az egészségügy, oktatás, gyermekvédelem terén.

Szikra Dorottya a Társadalomtudományi Kutatóközpont (TK) főmunkatársa és a Közép-európai Egyetem vendégtanára. 2017 és 2020 között a TK Szociológiai Intézet Társas Kapcsolatok osztályának vezetője. Kutatási területe a kelet-európai szociálpolitika és családpolitika. 2016–2020 között European Social Policy Analysis Network (ESPAnet) társelnöke.

Vajda Róza a New York-i New School for Social Research szociológia tanszékén szerzett MA diplomát. Jelenleg a TK Kutatási Dokumentációs Központban működő, a magyar társadalomtudományos kutatások digitális repozitóriumát kezelő és fejlesztő 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely munkatársa. Számos hazai és nemzetközi projektben működött közre kutatóként. Fő területei a gender, etnicitás, a kisebbségek kutatása, az egyenlő bánásmód politika, társadalmi mozgalmak, valamint a magyarországi szociológia története.